

THEODOR NIKOLAOU

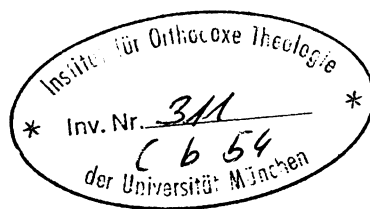
DIE WILLENSFREIHEIT
UND DIE AFFEKTE DER SEELE
NACH KLEMENS VON ALEXANDRIEN

THESSALONIKI 1981

Copyright: Theodor Nikolaou,
Mecklenburger Str. 1
D - 5202 Hennef 1

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ
ΚΑΤΑ ΚΛΗΜΕΝΤΑ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1981

«Ἡ ἔγκριστις διδασκατορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως».

(Νόμος 5343/1932, ἄρθρον 202, § 2)

ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΖΥΓΟΝ ΜΟΥ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἄγων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἠθικὴν προκοπὴν καὶ τελείωσιν εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρος, εἶναι ἀγὼν καταξιώσεως τῆς ὑπάρξεώς του. Ἡ ὑπαρξιακὴ διάστασις τῆς πάλης ταύτης ἐκδηλώνεται ὡς συνεχῆς προσπάθεια ἀρνητικῶς μὲν ἀπαλλαγῆς ἐκ δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι τὸν καθιστοῦν δοῦλον, θετικῶς δὲ στροφῆς καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἐλευθερία περὶ τὴν ἠθικὴν πράξιν δὲν εἶναι ἔννοια οὐτοπικὴ, ἀλλὰ βαθύτατα ὑπαρξιακὴ· εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ αὐτόνομος κίνησις τῆς βουλήσεως, τῆς κατ' ἐξοχὴν λειτουργίας τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεως, ἡ ὁποία ὡς νίκη πρωτίστως κατὰ τῶν ψυχοσωματικῶν ἐκείνων δυνάμεων καὶ ὀρμῶν, τῶν γνωστῶν ὡς παθῶν, ἀποτελεῖ ἐνέργειαν ἄκρως δημιουργικὴν.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἐρευνᾷ τὴν σχέσιν ταύτην τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς εἰς τὸ ἔργον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως. Δοθείσης τῆς σημασίας τοῦ ἔργου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου συγγραφέως, διαφωτίζεται, ἐλπίζω, ἐπαρκῶς ἐξ ἀπόψεως φιλολογικῆς, φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς μία λίαν ἀξιοπρόσεκτος πτυχὴ τοῦ περὶ προβλημάτων ἠθικῆς ζωῆς καὶ πράξεως διαλόγου, ὃ ὁποῖος διεξήχθη ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀρδευθείσης χριστιανικῆς σκέψεως τῆς ἀρχαιότητος. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐν λόγῳ προβλήματα ἀπασχολοῦν καὶ σήμερον τὸν ἀνθρώπον, δύνανται ἴσως τὰ πορίσματα τῆς ἐργασίας ταύτης νὰ θεωρηθοῦν καὶ ὡς ἐπίκαιρος συμβολὴ εἰς τὸ θέμα. Τοῦτο ἐναπόκειται ἀσφαλῶς εἰς τὴν εὐμενῆ τῶν ἀναγνωστῶν κρίσιν.

Εἰς τὴν ἐπιεικῆ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν κρίσιν ἐπαφίεται καὶ ἡ ἐν τῇ παρούσῃ πραγματεία χρησιμοποιηθεῖσα καθαρεύουσα γλῶσσα. Καίτοι ἔχω δημοσιεύσει μελέτας καὶ εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, προετιμήθη ἐνταῦθα ἡ καθαρεύουσα, ὄχι μόνον διότι τὴν

χειρίζομαι άνετώτερον, αλλά και διότι, ζών μονίμως έν Δυτ. Γερμανία, γνωρίζω, ότι αύτη τυγχάνει είς ξένους έπιστήμονας, οί όποιοι ασχολοῦνται περι τήν έλληνικήν κλασσικήν τε και πατριικήν γραμματείαν, προσιτωτέρα ή ή δημοτική.

Είς τούς καθηγητάς τής Θεολογικής Σχολής του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εκφράζω τās εύχαριστίας μου δι' ύποδείξεις των προς βελτίωσιν και ύπό τής Σχολής όμόφωνον έγκρισιν τής παρούσης εργασίας ώς διατριβής επί διδακτορία. 'Ιδιαιτέρως εύχαριστώ τόν συνάδελφον καθηγητήν κ. Δημήτριον Τσάμην, διότι εκτός τών συμβουλών του είσηγήθη τήν έγκρισιν και μετ' ενδιαφέροντος παρηκολούθησε τὰ κατά τήν έν λόγω διαδικασίαν. Πολύτιμος ύπῆρξεν ή συμβολή του άγαπητου φίλου ύφηγητου κ. Βασιλείου Στογιάννου κατά τήν διαδικασίαν τόσον τής εγκρίσεως όσον και τής εκτυπώσεως τής παρούσης μελέτης ίδια επί θεμάτων, τών όποιων δέν ήδυνάμην νά επιληφθῶ μακρόθεν δι' αυτό τόν εύχαριστώ θερμώς. 'Εν τέλει εύχαριστώ τόν σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Γερμανίας και "Εξαρχον Κεντρώας Ευρώπης άγαπητόν όμογάλακτον και φίλον κ. Αύγουστίνον δια τήν αξιόλογον οικονομικήν ενίσχυσιν προς κάλυψιν τών έξόδων τής εκτυπώσεως.

Βόννη, Νοέμβριος 1980

Θεόδωρος Στ. Νικολάου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α' Σημασία και δομή τῆς ἐργασίας

Ἄνευ οἰασδήποτε ὑπερβολῆς εἶναι δυνατόν καὶ πρέπει νὰ λεχθῆ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα εἶναι ἐν τῶν δυσχερεστέρων καὶ ἀκανθωδεστέρων τῆς τε φιλοσοφικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ἡ δυσχέρεια τοῦ θέματος συνίσταται κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἄπτεται δύο ἐπὶ μέρους ζητημάτων, τὰ ὁποῖα καθ' ἑαυτὰ εἶναι πολυθρύλητα καὶ ἄκρως περίπλοκα: πρῶτον τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου καὶ δεύτερον τὰ πάθη τῆς ψυχῆς.

Ἡ περιπλοκὴ τῶν προβλημάτων τούτων καθ' ἑαυτὰ γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερα, ὅταν ἐπιχειρηθῆ ἡ ἐξέτασίς των ἐν τῇ σχέσει καὶ συναφείᾳ των πρὸς ἄλληλα, ἤτοι, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὰ πάθη τῆς ψυχῆς ἐξαρτῶνται καὶ ἐκδηλώνωνται μὲ τὴν συνεπίνευσιν τῆς ἐλευθέρως τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως, ἡ ὁποῖα δύναται καὶ νὰ τὰ ἐμποδίσῃ, καθὼς ἐπίσης, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὰ πάθη ἐκδηλωθέντα περιορίζουν τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς περαιτέρω πράξεις. Πρὸς δὲ τῇ ἀνωτέρω γενικῇ δυσχερείᾳ σοβαρὰν καὶ ρυθμιστικὴν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μελέτης κέκτηνται καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἀξίαι, αἱ ὁποῖαι τίθενται ἐκάστοτε ὡς βάσις τῆς ἐρεύνης.

Ὅμιλοῦντες περὶ «ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν» ὑποσημαίνομεν τὴν ποικιλίαν τῶν ἠθικῶν συστημάτων, τῶν ὁποίων βρῖθαι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τὰ ὁποῖα ἄλλως ἄλλα ὀρίζουν καὶ παραγέλλουν. Ἡ «ἠθικὴ» πρᾶξις καὶ ἡ θεωρητικὴ ἀρχὴ καὶ θεμελίωσις αὐτῆς δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἐνιαία καὶ καθολικὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος καὶ τῇ ἐμπειρίᾳ τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Αὐταὶ καθορίζονται πολλάκις ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ κρατουσῶν διαφόρων κοσμοθεωρητικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Ἐτι δὲ καὶ οἱ πολιτειακοὶ νόμοι καὶ ἀρχαί, τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ καθήκοντα καὶ δι-

καιώματα και γενικῶς εἰπεῖν αἱ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας βιοῦν οἱ ἄνθρωποι, εἶναι στοιχεῖα, τὰ ὁποία διαδραματίζουσι σὺν τῷ χρόνῳ σημαντικὸν ρόλον, τόσον ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ ἠθικῶς ὀρθοῦ καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν κατ' ἄτομον μόρφωσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἡ παραγωγὴ λόγου χάριν τῆς «ἠθικῆς» ἐκ τοῦ «ἔθους»¹ ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξιν τῆς ποικιλίας τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, δεδομένου ὅτι τὸ ἔθος δὲν εἶναι φυσικὴ τις καὶ αὐθόρμητος δύναμις, ἀλλ' ἐθισμοῦ ἐπιγέννημα, τὸ ὁποῖον, καίτοι «τῇ φύσει ἔοικεν»², εἶναι δυνατόν νὰ ποικίλλῃ μεγάλως. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀναφορὰ τῆς ἠθικῆς εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ ζωὴν προσεπιδηλώνει τὴν ποικιλίαν. Ἡ ζῶσα ποικιλία τῶν ὄντων καὶ γινομένων δὲν δέχεται προκρούστειον λύσιν. Ἡ ἀναζητήσις καὶ προβολὴ ἀντικειμενικῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἀπορροουσῶν, μένει ἔργον σισύφειον.

Ἐντεῦθεν γίνεται ἀντιληπτόν, διατί, ὅ,τι ἴσχυε καὶ ἰσχύει ὡς ἠθικόν καὶ ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπορρέον κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, εἰς τοῦτον ἢ ἐκείνον τὸν λαόν καὶ διὰ τοῦτο ἢ ἐκείνο τὸ ἄτομον, ὄχι μόνον δὲν ὑπῆρξε πάντοτε τὸ αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀντικρως ἀντίθετον ἐνίοτε. Τοιαύτας διαφορὰς καὶ ἀντιθέσεις ἀνακαλύπτει ὁ μελετητὴς τόσον εὐκόλως, ὥστε εἶναι περιττὴ ἢ μνεῖα παραδειγμάτων ἐνταῦθα. Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ ἀντιθέσεις αὗται εἶναι πλέον αἰσθηταὶ ἐκεῖ, ἔνθα ὑπαγορεύονται ὑπὸ ἐντελῶς διαφόρων θρησκειῶν καὶ πολιτισμῶν, ἀσυνδιαλλάκτων μεταξὺ των κοινωνικῶν συστημάτων καὶ ἀντιτιθεμένων φιλοσοφικῶν θεωρημάτων. Τὸ γεγονός, ὅτι γίνεται λόγος π.χ. περὶ χριστιανικῆς ἢ βουδιστικῆς, καπιταλιστικῆς ἢ κομμουνιστικῆς

1. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Β' 1, 1103 α 17 ἐξ.: «ἡ δ' ἠθικὴ (τ.ἔ. ἀρετὴ) ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίγνεται». Πρὸβλ. καὶ Μετὰ τὰ φυσικά, Μ' 4, 1078 β 17 ἐξ. Ἡθ. Μεγ., Α' 5, 1185 β 38 ἐξ.: «ἡ δ' ἠθικὴ ἀρετὴ ἐντεῦθεν τὰς ἐπωνυμίας ἔχει. τὸ γὰρ ἦθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἔχει τὴν ἐπωνυμίαν ἠθικὴ γὰρ καλεῖται διὰ τοῦ ἐθίζεσθαι». [Πλουτάρχου], Περὶ παιδων ἀγωγῆς, 4: Paton, 4, 15-17: «Καὶ γὰρ τὸ ἦθος ἔθος ἐστὶ πολυχρόνιον καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς ἠθικὰς ἂν τις λέγῃ οὐκ ἂν τι πλημμελεῖν δόξειεν». Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ὀρισμὸς αὐτῆς ταύτης τῆς ἀρετῆς ὡς «ἔξεως» (habitus), μάλιστα «ἐπαινετῆς» καὶ «βελτίστης» (Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Α' 13, 1103 α 9, Ζ' 2, 1139 α 16), διαδηλώνει κατ' ἀρχὴν, ὅ,τι καὶ τὸ ἔθος ὡς πρὸς τὸν ἐπίκτητον καὶ μεταβλητὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα. Εἶναι δυνατόν δηλαδὴ ὑπὸ διαφόρου συνθήκας καὶ περιστάσεις νὰ ἐξαλλάσῃ αὐτό, τὸ ὁποῖον καλεῖται ἀρετὴ.

2. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Η' 10, 1152 α 29 ἐξ. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ H. Kron, Ethos und Ethik. Der Pluralismus der Kulturen und das Problem des ethischen Relativismus, Frankfurt - Bonn 1960 σ. 9 ἐξ.

ήθικης, περί ήθικης τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Kant εἶναι ἐπαρκῆς ἔνδειξις πρὸς ἐδραίωσιν τῶν λεγομένων.

Τοιαῦται καὶ ἀνάλογοι συστηματικαὶ καὶ φαινομενολογικαὶ παρατηρήσεις, πρὸ πάντων δὲ ἡ διαπίστωσις, ὅτι ὑπάρχουν περισσότερα ἠθικαί, δὲν συνηγοροῦν ὅμως ὅπωςδὴποτε ὑπὲρ τῆς γνωστῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος πᾶσῶν τῶν ἀξιῶν (Relativität aller Werte) — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ὑπεστηρίχθη ὡσαύτως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ήθικῆς ἐπιστήμης —, ἀλλ' ἀποβλέπουν μόνον εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ κινδύνου νὰ προῦποτίθεται κάτι ὡς ἐνιαῖον καὶ μονολιθικόν, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι πολὺπλευρον καὶ ποικίλον, ὡς εἶναι ἡ ήθικὴ πρᾶξις καὶ ζωὴ καὶ ἡ θεωρητικὴ τῆς θεμελίωσις. Ὅπωςδὴποτε ἔχει ἡ ήθικὴ ζωὴ καὶ ἐπιστήμη νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ὁμοιότητα καὶ ὠρισμένην ἐνότητα. Ἀπαιτεῖται ὅμως μεγάλη προσοχὴ καὶ ἰδιαίτερα φροντίς, πρὶν ἀναγνωρίσωμεν μίαν ἄποψιν ὡς ήθικὴν ἀξίαν καὶ παγίαν ἀρχὴν τῆς ήθικῆς ἐπιστήμης συλλήβδην' ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ ἀρχῆς ἐνὸς συγκεκριμένου ήθικοῦ συστήματος, ὁπότε ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων εἶναι εὐκολωτέρα καὶ ἀσφαλεστέρα.

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ λοιπὸν ἀσφαλεστέρας ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων περιορίζεται ἡ ἔρευνα τοῦ παρόντος θέματος εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν. Ἐπειδὴ δὲ ταυτοχρόνως εἶναι εὐνόητον, ὅτι αἱ μαρτυρίαι, αἱ ὁποῖαι λαμβάνονται εἰς τὴν παρούσαν ἐργασίαν ὑπ' ὄψιν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντλοῦν τὴν πληθύν τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὸ θέμα ὑλικοῦ ἐξ ὅλων τῶν ἱερῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, δι' αὐτὸ καὶ τίθενται ὡς βάσις εἰδικώτερον τὰ ἔργα Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

Οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους προετιμήθη ὁ Κλήμης καὶ ὄχι ἕτερος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, εἶναι δυνατόν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: α) Ὁ Κλήμης εἶναι ὁ πρῶτος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος παρέχει ὑλικὸν ἱκανὸν πρὸς σύνθεσιν εἰδικῆς ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου μελέτης. β) Οὗτος κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ χριστιανικῇ καθόλου γραμματείᾳ ἰδιαίτερος ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται ἐντριβῆς καὶ βαθύς γνώστης καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ἀρύεται στοιχεῖα σχετικὰ πρὸς τὸ ἐρευνώμενον ζήτημα. γ) Ἐξ αὐτοῦ ἀντλοῦν ἐν προκειμένῳ καὶ μερικοὶ μετέπειτα ἱεροὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως θὰ καταδειχθῇ ἐν τῇ πορείᾳ τῆς μετὰ χεῖρας πραγματείας³. δ) Δὲν πρέπει νὰ παραθεωρηθῇ

3. Τὴν ἀφετηρικὴν θέσιν τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ χριστιανικῇ γραμματείᾳ ὡς πρὸς περισσότερα θέματα καὶ ἰδιαίτερος τὸ ζήτημα τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ τελειώσεως κατοχυρώνει ὁ Walther Völker εἰς τὴν διὰ τὸν πλοῦτον τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ἐπιμέλειαν διακρινομένην σειρὰν τῶν ἐργασιῶν του: Der wahre

ούδ' ἐπὶ στιγμὴν, ὅτι τὸ ὅλον πρόβλημα εἶναι δυσχερέστατον. Διὰ τοῦ περιορισμοῦ δίδεται μὲν ἡ δυνατότης βεβαιωτέρας καὶ πλέον ἐμπεριστατωμένης μελέτης τοῦ ζητήματος, πλὴν ὅμως δὲν ἐγείρεται ἡ ἀξιωματικὴ ὀριστικὴ ἐρμηνεία καὶ ἀναλύσεως τῆς περὶ αὐτεξουσίου καὶ παθῶν διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἡ παροῦσα διατριβὴ ἀποτελεῖ σ υ μ β ο λ ῆ ν μόνον εἰς τὸ δύσκολον καὶ βασικῶς ἀνερευνήτον τοῦτο πρόβλημα⁴.

Μετὰ τὴν παροῦσαν εἰσαγωγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκολουθῶς διαλαμβάνονται μερικαὶ γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ αὐτεξουσίου καὶ πάθους κυρίως ἐξ ἐπόψεως ὀρολογίας, ἀναλύονται συστηματικῶς αἱ περὶ τὸ θέμα μαρτυρίαι τοῦ Κλήμεντος. Ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ ὑλικοῦ γίνεται εἰς ἕξ κεφάλαια. Ἐν ἀρχῇ ἐξετάζονται τὰ θέματα τῆς ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς συγκροτήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς ψυχῆς καὶ τῶν δυνάμεων αὐτῆς. Τὰ ἐν τοῖς κεφαλαίοις τούτοις παρατιθέμενα στοιχεῖα ἀνθρωπολογίας ὑπογραμμίζουν τὸ ἀνθρωπολογικὸν πλαίσιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐμπίπτει τὸ ἐρευνώμενον ζήτημα. Ἡ σπουδῆ των τυγχάνει κυριολεκτικῶς ἀπαραίτητος, διότι τὸ θέμα τῆς παρούσης πραγματείας καθ' ἑαυτό, ἦτοι ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, ἀποτελοῦν τὴν συνισταμένην τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβλήματος ἐν τῇ ψυχολογικῇ καὶ ἰδιαίτερος τῇ ἠθικῇ πρακτικῇ αὐτοῦ διαστάσει. Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ τρίτον κεφάλαιον ἐρευνᾶται ἡ λογικὴ τῆς ψυχῆς δύναμις. Πρὸς ταύτην συνδέεται δὲ ἀρρήκτως ἡ αὐτεξουσιότης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία καὶ ἀναλύεται εἰς τὸ ἐπόμενον τέταρτον κεφάλαιον. Εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὑποκειμένου πνεύματος τῆς ψυχῆς καὶ τῶν παθῶν αὐτῆς. Διὰ τοῦ κεφαλαίου περὶ τῆς ἀπαθείας ὡς τοῦ ἀποτελέσματος ἀδιαλείπτου ἠθικοῦ ἀγῶνος καὶ κατὰ Χριστὸν γνώσεως καὶ ζωῆς ὀλοκληρῶνεται ἡ μετὰ χειρὸς μελέτη.

Κατὰ τὴν ὅλην διαπραγμάτευσιν ἐμφιλοχωροῦνται τοῦτο μὲν

Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, Berlin - Leipzig 1952. Das Vollkommenheitsideal des Origenes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Frömmigkeit und zu den Anfängen der christlichen Mystik, Tübingen 1931. Gregor von Nyssa als Mystiker, Wiesbaden 1955. Kontemplation und Ekstase bei Pseudo-Dionysius Areopagita, Wiesbaden 1958. Maximus Confessor als Meister des geistlichen Lebens, Wiesbaden 1965. Scala Paradisi. Eine Studie zu Johannes Climacus und zugleich eine Vorstudie zu Symeon dem Neuen Theologen, Wiesbaden 1968. Praxis und Theoria bei Symeon dem Neuen Theologen. Ein Beitrag zur byzantinischen Mystik, Wiesbaden 1974.

4. Τὰς δυσχερείας περὶ τὸ ζήτημα καὶ τὴν ἀνάγκην σχετικῆς μελέτης ἐπέσημανε πρὸ ἐτῶν καὶ ὁ Χρ. Γιανναράς, Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος. Σπουδὴ στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, Ἀθήνα 1971, σ. 132.

στοιχεία ἐκ τῆς προγενεστέρας χριστιανικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, διὰ τῶν ὁποίων ὑποσημαίνονται αἱ πηγαὶ τοῦ Κλήμεντος, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς γενικωτέρας πατερικῆς παραδόσεως. Διὰ τῆς παραθέσεως ἀντιπροσωπευτικῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον χωρίων καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων σκοπεῖται ἡ ἔξαρσις τῆς ἐνότητος τῆς σκέψεως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ θέματος. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός, ὅτι οἱ ἀνωτέρω συγγραφεῖς δὲν ἐνεβάθουναν ἐξ ἴσου εὐρέως εἰς τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα καὶ γεννᾶται ὡς ἐκ τούτου αὐτονοσήτως καὶ ζήτημα ἐπιλογῆς, συνδυασμοῦ καὶ ἐρμηνείας τῶν διαφόρων χωρίων, ὅμως καταυγαζόμενοι οὗτοι ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ καθοδηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Παρακλήτου, παρουσιάζουν ἰκανὴν ὁμοφωνίαν καὶ συνοχήν, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ μέχρις ἐνὸς σημείου ἡ συνεξέτασις. Ἡ ἀύθεντία τῆς Βίβλου εἶναι δι' αὐτοὺς ἀπεριόριστος καὶ ἐκεῖθεν ἀντλοῦν κατὰ πρῶτον λόγον τὸ ὑλικόν των. Ἐχουν ὅμως συχνῶς ὑπ' ὄψει των καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Δι' αὐτὸ διαλέγεται εἰς τὰ συγγράμματά των πολλάκις ὁ ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς μετὰ τῆς θείας ἀληθείας καὶ ἀμφοτέρα προάγουν καὶ δημιουργοῦν μίαν εὐστοχον καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐνότητα. Αὐτὸ ἐπιδιώκει νὰ καταδείξη ἡ παροῦσα πραγματεία, ὅταν ὑπογραμμίζη ὅ,τι ὁ Κλήμης καὶ οἱ πατέρες γενικώτερον ἔχουν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κοινόν καὶ ἐξαίρη τὸ παρ' αὐτοῖς νέον.

Ὡς πρὸς τὴν προοπτικὴν νὰ τεθῆ τὸ βάρος ἐρεῦνης ἐπὶ τῆς πατερικῆς κληρονομίας καὶ παραδόσεως πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ γράφων, ὅτι πράττει τοῦτο, διότι διακατέχεται ὑπὸ τῆς στερεῆς πεποισήσεως, ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συνέθεσαν βαθυστοχάστως τὴν θύραθεν σοφίαν καὶ ἐπιστήμην μετὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ ὅτι αὕτη αὕτη ἢ ἐν Χριστῷ ἀλήθεια εὔρεν εἰς τὰ πρόσωπά των εἰλικρινεῖς καὶ ἀκραιφνεῖς πιστοὺς καὶ ἐγκρίτους ἐρμηνευτὰς καὶ ὑποφήτας. Δι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι ὑπερβολή, ἂν λεχθῆ, ὅτι χωρὶς τὴν πατερικὴν σκέψιν δὲν νοεῖται θεολογία γενικώτερον καὶ εἰδικώτερον Ὁρθόδοξος. Ἐτι δέ, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία ὀρθοδοξεῖ, καθόσον συμφωνεῖ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ὁμοφώνου πατερικῆς σκέψεως καὶ ἐρείδεται ἐπ' αὐτῆς ἢ πατερικῆ δὲ θεμελίωσις δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν καὶ ἐξωτερικὸν γνῶρισμα, ἀλλὰ τὸ βαθύτερον νόημα καὶ τὸν σεσαρκωμένον αὐτῆς θεολογικὸν λόγον.

Β' Περὶ αὐτεξουσίου καὶ πάθους κυρίως ἐξ ἐπόψεως ὀρολογίας

α' Αὐτεξούσιον

Ὁ ὅρος αὐτεξούσιον (λατ. liberum arbitrium) ἐδημιουργήθη καὶ

ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον — καίτοι σπανίως — ὑπὸ τῶν φιλοσόφων τῆς Στοᾶς, μάλιστα δ' ἴσως ὑπὸ τῶν ἰδρυτῶν τῆς, Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου⁵. Εἶναι συνεπῶς κατ' ἀρχὴν ὅρος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας.

Παρὰ τῶν στωικῶν φιλοσόφων παρέλαβον τὸν ὅρον καὶ ἐχρησιμοποίησαν εὐρέως καὶ οἱ ἱεροὶ πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς⁶. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν εἶναι οὗτος ἰσοβαρῆς καὶ ἰσόκυρος πρὸς ἐτέρας ἐν χρήσει σήμερον καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος δηλωτικὰς ἐκφράσεις ὡς ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, ἐλευθέρα θέλησις, αὐταρχία (Indeterminismus)⁷. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἴσως μάλιστα ὁ ὅρος αὐτεξούσιον περιγράφει καλύτερον καὶ ἐπιτυχέστερον τὴν ἠθικὴν - ψυχολογικὴν ἐκείνην πλευρὰν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐν συνεχείᾳ. Ἐν τοῖς ἐφεξῆς πάντως γίνεται χρῆσις τῶν ὀρων τούτων ἁδιακρίτως.

Τὸ αὐτεξούσιον ὡς τὸ ὄντως συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς πράξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ καταλογιστοῦ αὐτῆς καταφάσκει τὴν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἔλλογον βουλευτικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸ ἀπηλλαγμένη καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ παντὸς ἐξωτερικοῦ αἰτίου ἢ

5. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔλεγχος, 1, 21: SVF, II, 284, 1-5: «καὶ αὐτοὶ δὲ (τ.ἔ. Ζήνων καὶ Χρυσίππος) τὸ καθ' εἰμαρμένην εἶναι πάντα διεβεβαιώσαντο παραδείγματι χρῆσάμενοι τοιούτω, ὅτι ὥσπερ ὀχήματος ἐὰν ἢ ἐξηρητημένος κύων, ἐὰν μὲν βούληται ἐπεσθαι, καὶ ἔλκεται καὶ ἔπεται, ποιῶν καὶ τὸ αὐτεξούσιον μετὰ τῆς ἀνάγκης». Πρὸβλ. Ἐπικτήτου, Διατριβαί, 2, 2, 3: Schenkl, 119, 12 ἔξ.: «τὰ γὰρ ἐπὶ σοὶ αὐτεξούσια καὶ φύσει ἐλεύθερα...». 4, 1, 58: Schenkl, 364, 8. 4, 1, 62: Schenkl, 366, 2. 4, 1, 68: Schenkl, 367, 3. 4, 1, 100: Schenkl, 373, 5. Tertulliani, De anima, 21: CSEL, 20, 334, 27 ἔξ. Ὀριγένης, Περὶ ἀρχῶν, 3, 1, 5: SVF, II, 290.

Ἐπὶ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὄντως ὁ ὅρος «αὐτεξούσιον» ἀνάγεται εἰς τοὺς Στωικοὺς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθ' ἡμᾶς ἀρκούντως διαβεβαιώνουν τὰ ἀνωτέρω χωρία, κυρίως δὲ τὰ τοῦ Ἐπικτήτου, ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβῆς ἢ ὑπὸ τοῦ Π. Δημητροπούλου, Θέλησις, ἐν: ΘΗΕ, τ. 6, στ. 135, ἔνταξις τοῦ ὀρου «εἰς τὴν θεολογικὴν γλῶσσαν». Βλ. καὶ κατ. σ. 56 ἔξ.

6. Θεωροῦμεν περιττὴν τὴν προσαγωγὴν ἐνταῦθα σχετικῶν μαρτυριῶν. Ἀρκεῖ ἡ μνεῖα τοῦ α' κεφ. τοῦ 3ου βιβλίου τοῦ «Περὶ ἀρχῶν» ἔργου τοῦ Ὀριγένης, τὸ ὁποῖον φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Περὶ αὐτεξουσίου: BEΠ, 16, 312-328, καὶ τὸ δμώνυμον ἔργον Μεθοδίου τοῦ Ὀλύμπου, Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου: BEΠ, 18, 93-110.

7. Πρὸβλ. Θ. Βορέα, Ἠθική, Ἀθῆναι 1957, σ. 204 καὶ σημ. 2. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἐν: ΠΑΑ, 23, 1948, 220 σημ. 2: «Σημειωτέον ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἐλευθερίας ὠνομάσθη καὶ τοῦ αὐτεξουσίου θεωρία καὶ αὐταρχία καὶ ἄλλως». Π. Δημητροπούλου, Θέλησις, ἐν: ΘΗΕ, τ. 6, στ. 138: «ὁ ὅρος αὐτεξούσιον οὐδὲν ἄλλο σημαίνει εἰ μὴ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας».

έσωτερικῆς παρορμήσεως ἐκλέγει καὶ ἐνεργεῖ ὑπευθύνως καὶ ἐλευθέρως περὶ τὴν πρᾶξιν.

Ἄντιθέτως πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ αὐτεξουσίου ἐκδέχεται ἡ θεωρία τῆς ἐτεραρχίας ἢ αἰτιοκρατίας (Determinismus), ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπεξούσιος καὶ ἡ βούλησίς του ὑπόκειται ἀναγκάως εἰς αἰτίαι καὶ νόμους, οἱ ὁποῖοι, ὡς καὶ ἐν τῇ φύσει, προσδιορίζουν καὶ ὑπαγορεύουν τὴν πρᾶξιν.

Πλὴν τῶν δύο τούτων θεωριῶν, τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τοῦ ὑπεξουσίου, τῶν ὁποίων αἱ ἀντιλήψεις εἶναι ἄκρως ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας, διεμορφώθη ἡ μετριωτέρα θεωρία τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Κατ' αὐτὴν ἡ βούλησις παρακινεῖται μὲν ὑπὸ αἰτίων, πλὴν ὅμως τὰ ἐν λόγῳ αἴτια δὲν προκαθορίζουν οὔτε ἄγουν ἀναγκάως εἰς τὴν πρᾶξιν, ἢ ὅποια ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ δρῶντος ἀνθρώπου.

Τοιοιούτῳ παρίσταται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ δυσεπίλυτον καὶ ἐξαιρετικῶς περίπλοκον πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἢ μὴ τῆς βουλήσεως⁸ καὶ τοιαῦται ὑπῆρξαν λίαν ἀδρομερῶς αἱ προταθεῖσαι ἐπ' αὐτοῦ θεωρίαι. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀπησχόλησε σοβαρῶς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν σχεδὸν καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν πορείαν⁹. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός, ὅτι διεξοδικωτέρας ἐξετάσεως καὶ φιλοσοφικῆς ἀναλύσεως ἔτυχεν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, σχοῦσαι ἀλματώδη πρόοδον καὶ ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα, διηκρίβωσαν, ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῇ φύσει συμβαῖνον προσδιορίζεται ὑπὸ ἀναλλοιώτων φυσικῶν νόμων καὶ αἰτίων. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἐν δὲ τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ 17ου αἰῶνος (π.χ. Geulincx, Malebranche, Sri-

8. Πρὸβλ. Θ. Βορέα, Ἑθικὴ, σ. 202 ἐξ., ἔνθα καὶ ἡ παλαιότερα ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Ἐπιπροσθέτως βλ. Θ. Βορέα, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως..., ἐν: ΠΑΑ, 23, 1948, 217 ἐξ. J. Fuchs, Situation und Entscheidung, Frankfurt 1952. A. Spakovsky, Freedom - Determinism - Indeterminism, The Hague 1963, ὁ ὁποῖος (σ. 97 ἐξ.) ἐξ ἐπόψεως σκοποῦ καὶ μέσων διακρίνει τέσσαρας ὄψεις τοῦ προβλήματος: 1. Ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν σκοποῦ καὶ μέσων (freedom of aim and means), 2. Ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν μέσων, ὄχι ὅμως καὶ σκοποῦ (freedom of means and non-freedom of aim), 3. Ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν σκοποῦ, ὄχι ὅμως καὶ μέσων (freedom of aim and non-freedom of means) καὶ 4. Ἐλλειψὶς ἐλευθερίας σκοποῦ καὶ μέσων (non-freedom of aim and means).

9. Πρὸβλ. J. Auer, Die menschliche Willensfreiheit im Lehrsystem des Thomas von Aquin und Johannes Duns Scotus, München 1938, σ. 1: τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐτέθη «der Philosophie aller Zeiten zur Erörterung». H. Groos, Willensfreiheit oder Schicksal? München 1939, σ. 11: «eines der am meisten verhandelten (sc. Themen)».

ποζα) ἐκυριάρχησεν εὐρέως ἡ μηχανικὴ ἐξήγησις τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ταυτοχρόνως κατεβλήθη ἐργώδης προσπάθεια πρὸς ἐναρμόνισιν τῆς ἀτέγκτου αἰτιοκρατίας ἐξ ἐνός καὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ ὑπευθύνου πράξεως ἐξ ἐτέρου (π.χ. Hobbes, Hume, Leibniz, Kant). Ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἢ μὴ τῆς βουλήσεως παρέμεινεν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἐπίκαιρον καὶ ἐμελετήθη συνεχῶς καὶ ἐπισταμένως¹⁰.

Πλὴν ὅμως ὄχι μόνον ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλοσοφίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τῶν ἀρχαίων καὶ μέσων χρόνων, ἔτι δὲ καὶ ἐν τῇ θεολογίᾳ, ἐξηγήθησαν διδασκαλῖαι, αἱ ὁποῖαι ἄπτονται στενῶς τῆς προβληματικῆς τοῦ αὐτεξουσίου ἢ ὑπεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἄξιζει μάλιστα νὰ τονισθῇ ἐμφαντικῶς ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως «ἐν Ἑλλάδι ἠρευνήθη τὸ πρῶτον ἀκριβέστερον καὶ διευτυπώθησαν αἱ περὶ αὐτοῦ θεωρίαι καὶ προηγήθησαν οἱ κυριώτατοι τῶν ὑπὲρ τῶν θεωριῶν τούτων ἔτι καὶ νῦν φερομένων λόγων»¹¹. Ἡ ὀρθότης τῆς παρατηρήσεως αὐτῆς δὲν αἰρεται, νομίζομεν, ὑπὸ τῆς κατ' ἀρχὴν σωστῆς διαπιστώσεως, ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ δὲν γνωρίζει καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν «θέλησιν» ἢ τὴν «βούλησιν» «ὡς αὐτόνομον γενικῶς ἠθικὴν δύναμιν καὶ κατὰ συνέπειαν οὔτε τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐν σ τ ε ν ο τ ἔ ρ α ἐ ν ν ο ῖ α»¹². Διότι, ὅπως παραδέχεται ὁ ἴδιος ὁ Α. Dihle εὐθύς ἀμέσως, σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διαδραματίζει ἡ ἐλευθερία τῆς ἀποφάσεως καὶ ἡ σχέσις τῆς πρὸς τὴν φυσικὴν αἰτιοκρατίαν. Μήπως ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἐν βαθυτέρᾳ ἐννοίᾳ ὁ πυρὴν τοῦ ζητήματος; Ἐκτός αὐτοῦ ὀλόκληρος σειρὰ ὄρων (ἐκούσιον, ἀκούσιον, ὄρεξις, βούλησις, θέλησις, βουλευ-

10. Λίαν εὐσύνοπτον καὶ ἀρκούντως κατατοπιστικὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπῃσιν τοῦ θέματος βλ. R. Kuhlen - Ch. Seidel - N. Tsojopoulos, Determinismus / Indeterminismus, ἐν: HWPh, τ. 2, στ. 150-155.

11. Θ. Βορέα, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως..., ἐν: ΠΑΑ, 23, 1948, 219 (ἡ ἀραΐωσις ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ). Πρὸβλ. W. Windelband, Über Willensfreiheit, Tübingen 1905, σ. 3: «Erst wo die Philosophie der griechischen Aufklärung die Bahn betritt, auf der sie sich zu einer Lebenskunst auf wissenschaftlicher Grundlage entwickeln sollte, erst da kommt in der Frage des Sokrates nach der Freiwilligkeit des Unrechttuns' der schüchterne Keim unseres Problems heraus: aber seine volle Entfaltung findet er dann bei den Stoikern». Β. Τατάκη, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952, σ. 126: «Τὸ σχετικὸ μὲ τὸν προορισμὸν καὶ τὸ αὐτεξούσιον πρόβλημα εἶχε ἀπασχολήσει πολὺ καὶ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους».

12. Α. Dihle, Ethik, ἐν: RAC, τ. 6, στ. 683 (ἡ ἀραΐωσις ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ).

τικόν, προαίρεσις κλπ.) ἔχουν τόσον στενήν σχέσιν καὶ συνάφειαν πρὸς τὸ ζήτημα, ὥστε νὰ ἐγείρωνται δίκαιαι ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀπεριόριστον ὀρθότητα τοῦ ἀνωτέρω ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία δὲν γνωρίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως «ἐν στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ».

Ἡ παράθεσις καὶ ἀνάλυσις σχετικοῦ ὕλικου πρὸς τὴν προβληματολογίαν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἰς τὴν πραγματείαν αὐτὴν θὰ καταδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου, ὅτι δηλαδὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ αὐτεξουσίου ὁ ἐλληνικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς καὶ ἡ συνέχεια αὐτοῦ ἐλληνικὴ πατερικὴ σκέψις κατέβαλον τὰς πρῶτας ἐδραίας βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἰκοδομεῖ καὶ ἡ σύγχρονος εἰσέτι φιλοσοφία.

β' Πάθος

Ὁ ὅρος πάθος εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν ἐγνώρισε ποικίλην χρῆσιν καὶ σημασίαν. Οὕτως ἐχρησιμοποιήθη ὅτε μὲν πρὸς δῆλωσιν φυσικῶν φαινομένων καὶ γιγνομένων (π.χ. οὐρανίων παθῶν)¹³, ὅτε δὲ πρὸς χαρακτηρισμὸν ἀδιαβλήτων καὶ φυσικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (ὡς τοῦ ὕπνου, τῆς δίψης, τῆς κοπώσεως κλπ.)¹⁴. Ἐν

13. Πρὸβλ. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 9, 7: Long, II, 440, 5. Πλουτάρχου, Πρὸς Κωλώτην, 13: FVS, I, 223, 31, Ἀριστοτέλους, Μετὰ τὰ φυσικά, Α' 8, 989 b 29. Τὰ χωρία αὐτὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πυθαγορείων. Βλ. καὶ Πλάτωνος, Ἰππίας Μείζων, 285 B 9. Φαίδων, 96 B 9 - C 1. Πρωτρεπτικός, 10 (I, 73, 19 ἐξ., 74, 2). Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος 28, 30: PG, 36, 69 B. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος κατηχητικός, 23: PG, 45, 61 C.

14. Πρὸβλ. Ἀετίου, Περὶ ἀρεσκόντων, 5, 25, 2: FVS, II, 30, 11. Πρωτρεπτικός, 10 (I, 73, 28 ἐξ.): «ὕπνος καὶ θάνατος... πάθη ταῦτα περὶ τὰ ζῶα συμβαίνοντα φυσικῶς». Στρωματεῖς, 6, 9 (II, 467, 7-9). Βασιλείου Μεγάλου, Ἐπιστολή, 261, 3: BEP, 55, 326, 13: πάθη «φυσικὰ καὶ ἀναγκαῖα τῶ ζώῳ». Ὅροι κατὰ Πλάτος, 17, 1: BEP, 53, 173, 14: «ἀναγκαῖα πάθη τῆς σαρκός». Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος κατηχητικός, 16: PG, 45, 49 B, ἔνθα ἐκφέρεται ἡ γνώμη, ὅτι τὸ «ἐν τῇ φύσει κατὰ τὸν ἴδιον εἰρμὸν πορευομένη» συμβαῖνον θὰ ἦτο ὀρθότερον νὰ καλεῖται «ἔργον» καὶ ὄχι «πάθος». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 36, 1-2: Kotter, II, 87, ὅπου ὡς πάθος χαρακτηρίζεται ἡ σωματικὴ ἀσθένεια. 64: Kotter, II, 162-163: δλόκληρον τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀφιερώνεται εἰς τὰ φυσικὰ καὶ ἀδιάβλητα πάθη τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Σωτῆρος. Βλ. εἰδικότερον, 64, 7-12: Kotter, II, 162: «Φυσικὰ δὲ καὶ ἀδιάβλητα πάθη εἰσὶ τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ὅσα ἐκ τῆς ἐπιτῆ παραβάσει κατακρίσεως εἰς τὸν ἀνθρώπινον εἰσῆλθε βίον· οἷον πείνα, δίψα, κόπος... καὶ τὰ τοιαῦτα, ἅτινα πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις φυσικῶς ἐνυπάρχουσι». Εἰσαγωγή δογμάτων στοιχειώδης, 9: PG, 95, 109 C.

τῆ πρώτη περιπτώσει ἡ λέξις ἔχει περισσότερον τὴν ἔννοιαν τοῦ σωμαθάντος, τῆς ἀλλαγῆς ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ¹⁵, ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ τῆς φυσικῆς καὶ ἀναποδράστου σωματικῆς ἀνάγκης καὶ λειτουργίας. Εἰς ἀμφοτέρας δὲ τὰς περιπτώσεις ὑποδηλώνεται ὅτι καὶ διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ῥήματος «πάσχω» ἢ τῆς σπανιώτερον ἐν χρήσει λέξεως «πάθημα», ἦτοι ὅτι τὸ ὑπ' ὄψει σῶμα (οὐράνιον ἢ ἀνθρώπινον) ὑφίσταται ἀλλαγὴν καὶ μεταβολὴν τινα αἰσθητὴν εἴτε ἐξωτερικῶς εἴτε ἐσωτερικῶς. Ἡ ἐν λόγῳ «μεταβολή» δὲν συνιστᾶ πρᾶξιν ἐνεργητικὴν, ἀλλὰ προϋποθέτει αἰτιόν τι, ἀναλλοίωτον καὶ φυσικόν τινα νόμον, ὁ ὁποῖος τὴν προκαλεῖ. Πρὸς δῆλωσιν ἀκριβῶς τῆς παθητικῆς αὐτῆς καταστάσεως χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος πάθος.

Εἶναι προφανές, ὅτι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν τοῦ οὐρανοῦ ἢ σωματικοῦ πάθους δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ὁ ὄρος ἐν συνεχείᾳ¹⁶. Ἐμπερικλείει ἐν τούτοις ἐν λίαν ἀξιόλογον στοιχείον διὰ τὴν παρούσαν πραγματείαν, ὅτι δηλαδὴ ὁ ὄρος πάθος εἶναι καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀντίθετον τῆς ἐνεργείας καὶ προϋποθέτει ἀφορμὴν καὶ αἰτίαν τινά, ἢ ὅποια εἴτε ὡς φυσικὸς νόμος εἴτε ὡς βιολογικὴ ἀνάγκη δρᾷ ἀφ' ἑαυτῆς, ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου σώματος καὶ προκαλεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ οὕτω καλουμένου πάθους¹⁷.

Ἐκ τῆς προοπτικῆς αὐτῆς ἀνάλογον σημασίαν ἔχει ὁ ὄρος «πάθος», ὅταν χρησιμοποιῆται πρὸς χαρακτηρισμὸν «μεταβολῆς» τινος, ἐντετοπισμένης μὲν ειδικώτερον εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἐχού-

15. Ἡ τοιαύτη ἔννοια καὶ χρῆσις τοῦ ὄρου ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῶν Πυθαγορείων, ὅπως ὑπέδειξεν ὁ W. Michaelis (Πάθος, ἐν: ThWNT, τ. 5, σ. 926) καὶ ἀποδεικνύουν τὰ ἀνωτέρω (σημ. 13) παρατεθέντα χωρία.

16. Ὡσαύτως δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐτέρας σημασίας τῆς λέξεως πάθος, ὅπως λ.χ. τῆς ἰδιότητος τοῦ ἀριθμοῦ (Ἀριστοτέλους, Μετὰ τὰ φυσικά, Α' 5, 985 β 29. Δ' 9, 1018 α 15 ἐξ.) ἢ τῆς ρητορικῆς ὑποκρίσεως (Ἀριστοτέλους, Ρητορικὴ, Γ' 17, 1418 α 12: «πάθος ποιεῖν»). Πρὸς ἀὐτῶν καὶ W. Michaelis, Πάθος, ἐν: ThWNT, τ. 5, σ. 926.

17. Ἐξ ἐπόψεως τοῦ στοιχείου τούτου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εὐσύννοπος παράστασις τοῦ ὄρου «πάθος» παρὰ τοῦ M. Pohlenz, Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung, Göttingen 1970, τ. I, σ. 141: «Das Wort Pathos ist aus der Tiefe des hellenischen Wesens geschaffen, das ganz auf Aktivität und selbstbestimmtes Handeln angelegt ist und alle Vorgänge, bei denen der Anstoss von aussen kommt und das Subjekt sich passiv verhält, als 'Leiden' zusammenfasst. Pathos ist die Veränderung, die der körperliche Organismus unter äusserer Einwirkung durchmacht, oder die jedenfalls seiner selbständigen, natürlichen Entwicklung zuwiderläuft. Pathos ist aber auch jeder seelische Vorgang, der von aussen hervorgerufen wird».

σης ὁμως γενικώτερον εὐρυτέρας ψυχοσωματικές, κυρίως δὲ ἠθικάς διαστάσεις. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν εἶναι ἐπιτυχής, νομιζομεν, ἡ θεώρησις τοῦ πάθους μεμονωμένως ἐξ ἐπόψεως φιλοσοφικῆς, ἠθικῆς ἢ ψυχολογικῆς¹⁸. Διότι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προβλήματος, ἦτοι τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς μετὰ τῶν φιλοσοφικοηθικῶν καὶ ψυχολογικῶν των διαστάσεων καὶ ἐπιπτώσεων. Ὡς ἐνιαῖον ψυχολογικο-φιλοσοφικο-ἠθικὸν πρόβλημα εἶδον καὶ ἐξήτασαν τὰ πάθη τόσον οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ὅσον καὶ οἱ ἱεροὶ πατέρες. Ἐκ τούτου γίνεται ἐπίσης σαφές, ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς εἶναι δυνατὴ μόνον ἐν ἀναφορᾷ καὶ σχέσει πρὸς τὴν περὶ ψυχῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἠθικῆς ἀφ' ἑτέρου διδασκαλίαν τῶν ἐν λόγῳ συγγραφέων καὶ φιλοσόφων.

Ἐν τῇ ψυχολογικῇ-ἠθικῇ ταύτῃ ἐννοίᾳ ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὅρος πρὸς τούτοις — ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος καὶ δὴ ἤδη ἀπὸ τοῦ Χρυσίππου — ὑπὸ τὴν ἐξῆς διάκρισιν: ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς χαρακτηρισμὸν ἀποτόμων ψυχικῶν μεταβολῶν, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς ἐρεθισμοὺς τῆς στιγμῆς («εὐεμπτωσία»), ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς δῆλωσιν ἐρριζωμένων ψυχικῶν συνηθειῶν καὶ διαθέσεων, αἱ ὁποῖαι κατήντησαν χρόνια ψυχικὰ «νοσήματα»¹⁹.

Ἡ τοιοῦτότροπος χρῆσις τῆς λέξεως ἀπαντᾷ ἀκολούθως, ὡς προελέχθη, καὶ εἰς τοὺς ἱεροὺς πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν. Δοθέντος, ὅτι οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ἡ πατερικὴ σκέψις θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικώτερον κατωτέρω, δεόν ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ ἐν συντομίᾳ, ὅτι καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἔτυχε τὸ ζήτημα τῶν παθῶν εὐρείας διαπραγματεύσεως, ὄχι μόνον καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ αὐτεξούσιον.

Εἰς τὴν λατινικὴν, καθ' ἃ μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος²⁰, ἀπεδόθη ὁ ὅρος πάθος διὰ περισσοτέρων ἐκφράσεων: *perturbatio*, *affectio*, *affectus* καὶ *passio*. Ἐξ ὅλων αὐτῶν παρέμεινεν ἐν χρήσει κυ-

18. Βλ. τοιαύτην ἔκθεσιν παρὰ Σ. Γκίκα, Πάθος, ἐν: ΘΗΕ, τ. 9, στ. 1037.

19. Ι. Στοβαίου, Ἐκλογαί, 2, 93, 1: SVF, III, 102, 33 ἐξ: «εὐεμπτωσίαν δ' εἶναι εὐκαταφορίαν εἰς πάθος ἢ τι τῶν παρὰ φύσιν ἔργων, οἷον ἐπιλυπίαν, ὀργιλότητα, φθονερίαν, ἀκροχολίαν καὶ τὰ ὅμοια... νόσημα δ' εἶναι δόξαν ἐπιθυμίας ἐρρηγκυῖαν εἰς ἕξιν ἐνεσκιρωμένην, καθ' ἣν ὑπολαμβάνουσι τὰ μὴ αἰρετὰ σφόδρα αἰρετὰ εἶναι, οἷον φιλογυνίαν, φιλοινίαν, φιλαργυρίαν...». Πρὸβλ. καὶ Διογένους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 115: Long, II, 15 ἐξ. Ciceronis, Tusc. disp., 4, 27: SVF, III, 103, 10 ἐξ., ὅπου καὶ ἕτερα χωρία.

20. Augustini, De civ. Dei, 9, 4: CSEL, 40, 410-411: «quae Graeci πάθη, nostri autem quidam, sicut Cicero, perturbationes, quidam affectiones vel affectus, quidam vero sicut iste de Graeco expressius passiones vocant».

ρίως ὁ ὅρος *affectus*. Εἰς τὴν ἀγγλικὴν καὶ γαλλικὴν γλῶσσαν ἐπεκράτησεν ὁ ὅρος *passion*, εἰς δὲ τὴν γερμανικὴν οἱ ὅροι *Affekt* καὶ *Leidenschaft*. Οἱ ὅροι αὐτοὶ σημαίνουν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Th. Ribot²¹, κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα καὶ ἀργότερον γενικῶς τὰ παθητικῶς βιούμενα ψυχικὰ φαινόμενα, τὰς «παθητικὰς καταστάσεις». Ἡ σημασία αὐτὴ ἐπιτρέπει, κατὰ τὸν J. Lanz²², εἰς τὸν Descartes, νὰ ὀρίση τὰ πάθη τῆς ψυχῆς ὡς «Des perceptions, ou des sentiments, ou des émotions de l'âme qu'on rapporte particulièrement à elle»²³, ἔτι δὲ νὰ διαπραγματευθῆ ὑπὸ τὸν τίτλον «Les passions de l'âme», ὄχι μόνον τὰ ἐξ πρῶταρχικὰ κατ' αὐτὸν πάθη (*passions primitives*)²⁴, ἀλλ' ἰδιαίτερος καὶ παράγωγα τούτων, τὰ μερικὰ πάθη (*passions particulières*)²⁵. Ἡ γένεσις τῶν παθῶν ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὸν ἐπηρεασμὸν τοῦ σώματος ἐπὶ τῆς ψυχῆς. Τὰ πάθη ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν κινήσεις σωματικὰς, αἱ ὁποῖαι ἀνέρχονται διὰ τῶν «ζωικῶν πνευμάτων» (*esprits vitaux*)²⁶ εἰς τὸν κωνοειδῆ ἀδένα (*conarium*), τὴν ἔδραν τῆς ψυχῆς²⁷, καὶ ἐπενεργοῦσαι ἐπ' αὐτῆς προκαλοῦν ἀναλόγους ἐν αὐτῇ κινήσεις καὶ διαταραχάς. Τοιοῦτοτρόπως γεννῶνται αἱ σύμμικτοι αὐταὶ καὶ ἀσαφεῖς κινήσεις, τὰ λεγόμενα πάθη. Ἡ ἐνοχὴ βαρύνει ἐν προκειμένῳ

21. Th. Ribot, *Essai sur les passions*, Paris 1907, σ. 2: «on donnait à l'expression 'passions de l'âme' un sens si large qu'il équivalait à l'expression actuelle d'états affectifs».

22. J. Lanz, *Affekt*, ἐν: *HWPh*, τ. I, στ. 94' σημειωτέον, ὅτι τόσον τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἄρθρου τούτου, τὸ ὁποῖον ἔχει γραφῆ ὑπὸ τοῦ J. Hengelsbrock καὶ ἀναλύει τὰ πάθη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι καὶ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου (στ. 89-93), ὅσον καὶ τὸ δεύτερον αὐτοῦ μέρος, τὸ ὁποῖον συνετάχθη ὑπὸ τοῦ J. Lanz καὶ διαλαμβάνει τοὺς νεωτέρους χρόνους μέχρι τῆς σήμερον (στ. 93-100), διακρίνονται διὰ τὴν ἐκλεκτὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν καὶ ἐμβρίθειαν.

23. Descartes, *Les passions de l'âme*, art. 27, Introduction et notes par G. Rodis-Lewis, Paris 1955, σ. 86.

24. Descartes, *Les passions...*, art. 69 ἔξ.: Rodis-Lewis, σ. 115 ἔξ. Πρὸβλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ K. Berneker, *Kritische Darstellung der Geschichte des Affektbegriffs (von Descartes bis zur Gegenwart)*, Berlin 1915, σ. 19.

25. Descartes, *Les passions...*, art. 157, 167, 182, 199: Rodis-Lewis, σ. 180 ἔξ., 188, 197, 207 ἔξ.

26. Descartes, *Les passions...*, art. 27: Rodis-Lewis, σ. 86.

27. Descartes, *Les passions...*, art. 31, 32: Rodis-Lewis, σ. 89-90. Ἡ προβολὴ τοῦ *conarium* ὡς σημείου ἐπηρεασμοῦ τοῦ σώματος ἐπὶ τῆς ψυχῆς ἀπετέλεσε τὴν ἀγγλικὴν πτέρναν τοῦ φιλοσόφου. Τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπεκρίθη καὶ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του B. Spinoza, *Ethica*, V, praef.: C. Gebhardt (Hrsg.), *Spinoza, Opera*, τ. II, Heidelberg 1972, 233/277 ἔξ. Ὁ E. Παπανούτσος, *Ἠθική*, Ἀθήνα 1970, σ. 80, λέγει, ὅτι τοῦτο «ἀποτελεῖ τὸ ἀσθενέστερο σημεῖο ὅλης τῆς θεωρίας του».

τὴν ψυχὴν, διότι αἱ ἀντιδράσεις τῆς πρὸς τὰς σωματικὰς κινήσεις δὲν εἶναι αὐτόματοι καὶ ἀναγκαῖαι, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς νοήσεως καὶ δὴ ἐκ τῶν βουλευτικῶν αὐτῆς ἐνεργειῶν. Ἡ βούλησις δηλαδή, ὡς βασικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ πρώτη ἐνεργητικὴ ἐκδήλωσις τῆς νοήσεως, διακρινομένη ἐπὶ σαφηνείᾳ καὶ χρησιμοποιουμένη προσηκόντως δύναται νὰ προλάβῃ τὴν σύγχυσιν καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς ἢ νὰ τὰ καταστείλῃ, ἐπηρεάζουσα ἀντιστρόφως τὸν κωνοειδῆ ἀδένα καὶ δι' αὐτοῦ τὰ ζωικὰ πνεύματα²⁸.

Εἰς τὴν τοιαύτην αἰσιόδοξον θεώρησιν τῶν παθῶν καὶ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ Descartes ἀντετάχθη ὁ B. Spinoza²⁹. Ἐκκινῶν οὗτος ἐκ τῆς ἀρχῆς, ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῇ φύσει συμβαῖνον «δὲν εἶναι τυχαῖον, ἀλλὰ καθορίζεται δυνάμει τῆς ἀναγκαιότητος τῆς θείας φύσεως»³⁰ καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ βούλησις του ὑπόκεινται εἰς τοὺς αὐτοὺς μηχανικοὺς νόμους — ὅπως καὶ πάντα τὰ λοιπὰ ἐπὶ μέρους ὄντα —, διαβλέπει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου συνισταμένην εἰς τὴν ἔμφυτον ὄρμην καὶ προσπάθειαν νὰ ἀνεξαρτοποιήσῃ τὸν ἑαυτὸν του ἀπὸ τῆς ἔξωθεν αἰτιώδους συναφείας. Ἡ τάσις αὐτὴ ἀνεξαρτοποιήσεως δὲν εἶναι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τίποτε ἄλλο ἢ ἡ ἔμφυτος ὄρμη τῆς αὐτοσυντηρήσεως³¹. Ἡ ἠθικῶς ὀρθὴ πρᾶξις ἀπορρέει ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδήσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέρους τῆς φύσεως. Ἐπεκτείνων μετὰ συνεπειᾶς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπολύτου αἰτιοκρατίας ἐρευνᾷ καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς — θέμα, τὸ ὁποῖον διεξοδικῶς ἐξετάζει εἰς τὸ τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον μέρος τῆς Ἠθικῆς του —, κατὰ γεωμετρικὸν τρόπον (*ordine geometrico*), ὅπως δηλαδὴ προκειμένου περὶ γραμμῶν, ἐκτάσεων καὶ σωμάτων. Οἱ κρατοῦντες ἐν τῇ φύσει γενικῶς νόμοι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων συμβαίνουν τὰ πάντα, συνιστοῦν τὴν αἰτιώδη συνάφειαν γενέσεως τῶν παθῶν. Οὕτως ἀναγνωρίζονται τὰ πάθη ὡς ἀναγκαῖαι διαθέσεις καὶ κλίσεις, προσοῦσαι τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει καὶ οὐδόλως ἀποτελοῦσαι σφάλματα ἠθικά³².

Διεπεξήλθομεν ἐνταῦθα τοὺς δύο τούτους φιλοσόφους συντόμως,

28. Descartes, *Les passions...*, art. 47 ἐξ.: Rodis - Lewis, σ. 101 ἐξ. Βλ. περὶ σφόδρα Ε. Παπανούτσου, *Ἠθική*, σ. 79 ἐξ.

29. Κατὰ τὴν γνώμην του (Spinoza, *Ethica*, III, praef.: Gebhardt, II, 93/137 ἐξ.) ὁ Descartes οὐδὲν ἕτερον ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἐπέδειξε παρὰ μόνον «τὴν ὀξύνοιαν τοῦ μεγάλου πνεύματός του».

30. Spinoza, *Ethica*, I, 29: Gebhardt, II, 26/70 ἐξ.

31. Spinoza, *Ethica*, III, 6: Gebhardt, II, 112/146.

32. Spinoza, *Ethica*, III, praef.: Gebhardt, II, 93/137 ἐξ. Πρὸβλ. καὶ *Tractatus politicus*, I, 4: Gebhardt, III, 268/274 ἐξ.

ὄχι μόνον διότι ἀποτελοῦν σταθμὸν ἐν τῇ σχετικῶς νεωτέρῃ ἐρεῦνῃ τοῦ θέματος, ἀλλ' ἰδιαιτέρως διότι ἀποτελοῦν κλασσικόν, θὰ ἐλέγομεν, παράδειγμα ὅπως ἀντιθέτου θεωρήσεως τοῦ ζητήματός μας καὶ ἀποδεικνύουν τοιοῦτοτρόπως ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ περίπλοκον καὶ δυσεπίλυτον αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δέ, ὅπως θὰ καταδειχθῇ ἐν τοῖς ἐφ' ἑξῆς, τὸ ἐπίκαιρον τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος πατερικῆς διδασκαλίας. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος πορισμάτων τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας καὶ δὴ καὶ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας³³, περιοριζόμενοι ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰ πλαίσια, τὰ ὅποια καθορίζονται διὰ τοῦ τίτλου τῆς παρούσης μελέτης.

33. Πρὸβλ. σχετικῶς J. Lanz, *Affect*, ἐν: *HWPPh*, τ. I, στ. 94-100. Βλ. περισσότερα K. Berneker, *Kritische Darstellung der Geschichte des Affektbegriffs (von Descartes bis zur Gegenwart)*, Berlin 1915. S. Strasser, *Das Gemüt. Grundgedanken zu einer phänomenologischen Philosophie und Theorie des menschlichen Gefühlslebens*, Freiburg 1956. H. M. Gardiner - R. C. Metcalf - J. G. Beede - Center, *Feeling and emotion...*, σ. 149 ἔξ. R. Heller, *Das Wesen der Affekte*, Wien - Leipzig ²1946. O. F. Bollnow, *Das Wesen der Stimmungen*, Frankfurt ²1968.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΕΚ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΗΣ

Ἡ ἀντίληψις περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐρειδομένη εἰς τὰ δεδομένα τῆς Ἀγίας Γραφῆς¹, ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον καὶ οὐσιῶδες συστατικὸν τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας². Ἐν προκειμένῳ τὴν αὐτὴν ἄποψιν ἐκπροσωπεῖ ἀσφαλῶς καὶ ὁ Κλήμης³. Ἀπόρροϊαν μάλιστα αὐτῆς θεωρεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ τὴν ἀπόλυτον καὶ ἀσύγκριτον ὑπεροχὴν τοῦ Πλάτου ἔναντι τοῦ πλάσματος⁴, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὴν «φιλίαν», τὴν ὁποίαν

1. Σύντομον ἀνάλυσιν αὐτῶν βλ. H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 22-32. Βλ. περισσότερα Ν. Μπρατσιώτου, Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ι. Ὁ ἄνθρωπος ὡς θεῖον δημιούργημα, Ἀθήναι 1967, ἔνθα καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία (σ. 336-350).

2. Πρβλ. H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 237: «Der Schöpfungsgedanke war durch das biblische Zeugnis ein unabdingbarer Bestandteil des kirchlichen Glaubens». Βλ. καὶ Θ. Νικολάου, Ἡ καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, ἐν: Ὁρθόδοξος Μετανάστης, Ἰανουάριος / Φεβρουάριος 1976, σ. 5.

3. Πρβλ. Παιδαγωγός, 1, 3 (I, 94, 9 ἐξ. Στρωματεῖς, 2, 23 (II, 190, 6 ἐξ.). 7, 13 (III, 58, 3 ἐξ.). 7, 14 (III, 61, 22 ἐξ.). Προτρεπτικός, 10 (I, 67, 31 ἐξ.). Ἐκλογαί (III, 141, 19). Ὡς ἐκ τούτου εἶναι αὐτονόητον, διατὶ ἀποκαλεῖ «μυαροῦς» καὶ «οὔτιδανούς» ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι «τὸν ἀνθρώπον ὑπὸ διαφόρων δυνάμεων πλασθῆναι λέγουσι», Στρωματεῖς, 3, 4 (II, 211, 8-11). Πρβλ. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἰρέσεων, 45, 2: PG, 41, 833 A ἐξ., ἔνθα λέγονται τὰ αὐτὰ περὶ τῶν Σεσηριανῶν.

4. Στρωματεῖς, 2, 16 (II, 152, 1-7). Τὴν ἐκ φύσεως ἰσότητα δέχεται καὶ μεταξὺ τῶν δύο φύλων: Στρωματεῖς, 4, 8 (II, 275, 9-11), καίτοι ὀλίγον κατωτέρω ἐνδίδει κάπως εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς του, ὅτι οἱ ἄνδρες, ἂν δὲν «καταμαλακισθοῦν», εἶναι «βελτίους» (II, 277, 1-3). Ἐνταῦθα ἀποδίδει ὁ Κλήμης κατὰ Arnim (SVF, III, 59, 32 ἐξ.) ἀπόψεις τοῦ Χρυσίππου. Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 1, 4 (I, 95, 25 ἐξ.· ἰδιαίτερος 96, 11-12).

ἐπιδεικνύει ὁ Θεὸς πρὸς τὸν «οἰκεῖον» αὐτῷ ἄνθρωπον, «τὸν δι' αὐτὸν αἰρετόν... καὶ ἀσμενιστὸν καὶ φιλητόν»⁵.

Ἦχι μόνον τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἔργου τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς συγκρότησίν του ἀρύεται ὁ Συγγραφεὺς ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ὅπως εἶναι φυσικὸν καὶ εὐνόητον. Ἰδιαιτέρως τὸ χωρίον τῆς Γενέσεως 2, 7: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν», ἔνθα λακωνικῶς καὶ σαφῶς περιγράφεται ὁ τρόπος δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι παρ' ὄλον τὸν ἀνθρωπομορφισμόν του ἐξαιρετικῶς ἀποκαλυπτικὸν τῆς ἐκ σώματος χοϊκοῦ καὶ ψυχῆς πνευματικῆς συνθέσεως τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ αὐτὸ ὑπαινίσσεται φραστικῶς ὁ Συγγραφεὺς πολλάκις. Ἔτι συχνότερον ὁμοίως κάμνει χρῆσιν τοῦ ἀντιστοίχου ἑδαφίου τῆς α' περὶ δημιουργίας διηγήσεως (Γέν. 1, 26)⁶.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου τῆς Γέν. 2, 7⁷ διακρίνει ὁ Κλήμης τὸ ἐκ γῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ «χειροϋργηθὲν» καὶ πλασθὲν ἀνθρώπινον σῶμα καὶ τὸ «ἐμφύσημα... θεοῦ»⁸, ἤτοι τὴν λογικὴν ψυχὴν, ἡ ὁποία ὡς τὸ θεῖον καὶ ζωοποιοῦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχεῖον καθιστᾷ αὐτὸν «πρόσ-

5. Παιδαγωγός, 1, 3 (I, 94, 26) καὶ (I, 94, 8-9): «εἰκότως ἄρα φίλος ὁ ἄνθρωπος τῷ θεῷ, ἐπεὶ καὶ πλάσμα αὐτοῦ ἐστίν». Πρβλ. καὶ 1, 8 (I, 127, 7 ἔξ.), ἔνθα τονίζεται, ὅτι ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ «πολὺ πλέον τῶν ἄλλων... τὸν ἄνθρωπον», τὸν ὁποῖον ὀνομάζει «κάλλιστον» καὶ «φιλόθεον ζῶον»· «φιλόθεον» καθὸ ὑπὸ τοῦ «φιλανθρώπου» Θεοῦ ἀγαπώμενον.

6. Βλ. σχετικῶς O. Stählin, Register (IV, 1).

7. Διεξοδικὴν καὶ λίαν ἐπισταμένην ἀνάλυσιν τοῦ στίχου βλ. Ν. Μπρατσιώτου, Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης I. Ὁ ἄνθρωπος..., σ. 27-32. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀναπτύσσει τὸ δισύνθετον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ Φίλων, Περὶ τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοποιίας, 46: Cohn - Wendland, I, 46-47: «Τοῦ δ' αἰσθητοῦ καὶ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου τὴν κατασκευὴν σύνθετον εἶναί φησιν ἔκ τε γεώδους οὐσίας καὶ πνεύματος θείου· γεγενῆσθαι γὰρ τὸ μὲν σῶμα χοῦν τοῦ τεχνίτου λαβόντος καὶ μορφὴν ἀνθρωπίνην ἐξ αὐτοῦ διαπλάσαντος, τὴν δὲ ψυχὴν ἀπ' οὐδενὸς γενητοῦ τὸ παράπαν, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ ἡγεμόνος τῶν πάντων... Διὸ καὶ κυρίως ἂν τις εἴποι τὸν ἄνθρωπον θνητῆς καὶ ἀθανάτου φύσεως εἶναι μεθόριον ἑκατέρας ὅσον ἀναγκαῖόν ἐστι μετέχοντα καὶ γεγενῆσθαι θνητὸν ὁμοῦ καὶ ἀθάνατον, θνητὸν μὲν κατὰ τὸ σῶμα, κατὰ δὲ τὴν διάνοιαν ἀθάνατον...». Σχετικῶς πρὸς τὸ χωρίον αὐτὸ βλ. καὶ R. M. Wilson, The early history of the exegesis of Gen. 1, 26 (TU, 63), Berlin 1957, σ. 420-437.

8. Παιδαγωγός, 1, 3 (I, 94, 10-11, 16). Πρβλ. Προτροπικός, 10 (I, 71, 20). Παιδαγωγός, 1, 12 (I, 148, 18 ἔξ.). Στρωματεῖς, 4, 13 (II, 288, 3 ἔξ.). 5, 13 (II, 384, 1 ἔξ.). 5, 14 (II, 388, 9-11, 392, 7). 6, 16 (II, 500, 3). 7, 12 (III, 49, 21). Ὡς πρὸς τὴν ψυχὴν ὡς «ἐμφύσημα» Θεοῦ μὲ προ-

ωπον»⁹ και τὸν ἀναδεικνύει ὁμοίαν πρὸς τὸν Θεὸν πνευματικὴν ὄντοτητα, ἥτοι «σμικρὸν κόσμον»¹⁰ κατὰ τὴν καθιερωμένην τῶν Στωικῶν ὀρολογίαν. Τὰ συστατικὰ αὐτὰ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μὲν «διάφορα», πλὴν ὅμως ὄχι «ἐναντία»¹¹. Ἡ διαφορὰ αὐτῶν ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι «κρείττων... ὠμολόγηται ἡ ψυχὴ, ἦττον δὲ τὸ σῶμα» τοῦτο ἀσφαλῶς οὐδόλως σημαίνει, ὅτι ἐξ ἀπόψεως ἠθικῆς ἡ ψυχὴ εἶναι «φύσει ἀγαθὸν» καὶ τὸ σῶμα «φύσει κακόν», τὸ δὲ συμπέρασμα, ὅτι πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι ἀγαθόν, εἶναι «εὐθέως κακόν», πρέπει νὰ θεωρηθῇ λογικῶς ἐπισηφάλες, καθόσον κατὰ σταθερὰν τοῦ Συγγραφέως πεποιθήσιν, ἡ ὁποία τελεῖ ὑπὸ ἄμεσον στωικὴν καὶ πάλιν ἐπίδρασιν, ὑπάρχουν «καὶ μεσότητές τινες καὶ προηγημένα καὶ ἀποπροηγημένα»¹².

φανῆ ἀναφορὰν εἰς Γέν. 2, 7, βλ. καὶ [Ἰουστίνου], Περὶ ἀναστάσεως, 8: ΒΕΠ, 4, 230, 16. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, 28: ΡΓ, 44, 229 C. Περὶ τῆς ἐκ «ψυχῆς» καὶ «σώματος» συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸβλ. καὶ [Ἰουστίνου], Περὶ ἀναστάσεως, 8: ΒΕΠ, 4, 229, 40-41. Βασιλείου Μεγάλου, Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῶ, 7: ΡΓ, 31, 213 D. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, 16: ΡΓ, 44, 181 B. Εἰς Ἐκκλησιαστήν, 8, 1: ΡΓ, 44, 736 B. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς ἀσαφ. τῆς Παλαιᾶς..., 2, 5: ΡΓ, 56, 182. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὁμιλία 26: ΡΓ, 151, 332 C.

9. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 388, 10-11): «ψυχὴν δὲ τὴν λογικὴν ἄνωθεν ἐμπνευσθῆναι ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς π ρ ὁ σ ω π ο ν».

10. Προτρεπτικός, 1, 1 (I, 6, 13). Ἡ περὶ «μακροκόσμου - μικροκόσμου» στωικὴ ἀντίληψις ἐξεπροσωπήθη ὑπὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἱερῶν πατέρων. Συνηθέστερος εἶναι παρ' αὐτοῖς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ὡς «μικροῦ κόσμου». Πρὸβλ. Μεθοδίου Ὀλύμπου, Ἀγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως, 2, 10: ΒΕΠ, 18, 160, 3. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος 28, 22: ΡΓ, 36, 57 A. Λόγος 38, 11: ΡΓ, 36, 324 A «καὶ παρὰ μὲν τῆς ὕλης λαθὼν τὸ σῶμα ἤδη προϋποστάσης, παρ' ἑαυτοῦ δὲ πνοὴν ἐνθεῖς...» οἷον τινὰ κόσμον δεύτερον, ἐ ν μ ι κ ρ ῶ μ ἔ γ α ν, ἐπὶ τῆς γῆς ἴστησιν...» τὸ χωρίον τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παρ' Ἰωάννη Δαμασκηνῶ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kötter, II, 76. Λεοντίου Βυζαντίου, Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν, 1: ΡΓ, 86, 1284 C.

Εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν προσέδωκεν ἡ πατερικὴ σκέψις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον χριστιανικὸν περιεχόμενον. Ἄριστα ἐκφράζει τοῦτο Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὅπως ὑπέδειξεν ὁ βαθὺς μελετητὴς τῆς ἐλληνικῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος E. v. Ivanka, Plato Christianus, σ. 318. Βλ. ἐπίσης τὰς εὐστόχους παρατηρήσεις τοῦ H. U. v. Balthasar, Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenner, Einsiedeln 1961, σ. 171 ἐξ. καὶ 384 ἐξ.

11. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 321, 20-22): «ἐχοῖν δὴ οὖν τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν αἰσθητοῖς γενομένην ἐκ διαφορῶν συνεστάναι, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἐναντίων, σώματος τε καὶ ψυχῆς». Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ρωμαίους, 13, 2: ΡΓ, 60, 509. Πρὸβλ. Πλάτωνος, Νόμοι, IB' 959 A 5-6: «ψυχὴν σώματος εἶναι τὸ πᾶν διαφέρουσιν».

12. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 321, 16-17). Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 2, 10

Ἐκτός τῆς προελεύσεως καί τοῦ τρόπου συστάσεως τῆς ψυχῆς τήν ἀνωτερότητα καί ὑπεροχήν τῆς ἔναντι τοῦ σώματος καθιστᾷ ἐμφανῆ καί τὸ γεγονός, ὅτι «τὸ μὲν σῶμα γῆν τε ἐργάζεται καί σπεύδει εἰς γῆν, τέταται δὲ ἡ ψυχὴ πρὸς τὸν θεόν», καθὼς ἐπίσης καί ὅτι αὕτη μὲν εἶναι τὸ «λογικόν» ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχεῖον, ἐκεῖνο δὲ τὸ «ἄλογον»¹³. Δι' αὐτὸ τυγχάνει εὐεξήγητον, ὅταν ὑπογραμμίζη, ὅτι «μόνη» ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ «θησαυρὸν»¹⁴ καί συμβουλεύει τὴν «ἐπιμέλειαν» καί φροντίδα τοῦ σώματος, ὄχι διὰ τὸ σῶμα καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ διὰ τὴν ψυχὴν, ὡς τὸ κεντρικόν καί οὐσιῶδες σημεῖον «ἀναφορᾶς» τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου¹⁵.

Παρὰ ταῦτα ἀνωτέρας τῆς ψυχῆς ἔναντι τοῦ σώματος δὲν σημαίνει ὑποτίμησιν τοῦ σώματος, ἀλλ' ἀπλῶς ἔξαρσιν τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου ἔναντι τοῦ ὕλικου. Ὅρθῶς ἄλλωστε παρετηρήθη, ὅτι οὐδεμία μαρτυρία τοῦ Συγγραφέως ὑπάρχει, ἡ ὁποία ἀναθεματίζει ἢ καὶ ἀπλῶς κακίζει τὸ σῶμα¹⁶. Ἀπεναντίας ψέγει τοὺς «κατατρέχοντας τῆς πλάσεως καί κακίζοντας τὸ σῶμα», ὡς μὴ «εὐλόγως»¹⁷ ἐνεργοῦντας. Πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχει ἐνταῦθα κυρίως τοὺς Γνωστικούς. Τοῦτο καταφαίνεται ἐπὶ παραδείγματι κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ παυλείου ὄρου «σαρκικοί» (Α' Κορ. 3, 2), ὁ ὁποῖος δὲν σημαίνει, ὅτι «ἔτι ἐν σαρκί ἐσμεν, ὡς ὑπειλήφασί τινες», ἀλλὰ τὸ φρονεῖν «τὰ τῆς σαρκός»· ἡ σὰρξ δέον τὸναντίον ν' ἀποτιμηθῇ θετικῶς, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις «σὺν αὐτῇ (τ. ἔ. τῇ σαρκί) τὸ πρόσωπον ἰσάγγελον ἔχοντες πρόσωπον πρὸς πρόσωπον τὴν ἐπαγγελίαν ὀψόμεθα» (Α' Κορ. 13, 12)¹⁸.

Πρέπει πάντως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι εἰς τὴν μεταγενεστέραν πατερικὴν παράδοσιν ὑπάρχουν ἱκαναὶ ὑποτιμητικαὶ ἐκφράσεις· μάλιστα ὄχι μόνον εἰς ἀσκητικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἔργα μεγάλων τῆς

(I, 226, 6 ἔξ.) : «κρεῖττον... τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος». 3, 6 (I, 257, 23 ἔξ.). Περὶ τῶν στωικῶν ἀδιαφόρων βλ. κατ., σ. 79, σημ. 5.

13. Στρωματεῖς, 4, 3 (II, 252, 13-15): «ἔοικεν (τ. ἔ. ὁ ἄνθρωπος) δ' οἶμαι, κενταύρω θετταλικῷ πλάσματι, ἐκ λογικοῦ καὶ ἀλόγου συγκείμενος, ψυχῆς καὶ σώματος». Πρβλ. 3, 5 (II, 217, 19): «γῆ δὲ καὶ σποδὸς τὸ σῶμα ἄνευ πνεύματος».

14. Παιδαγωγός, 3, 6 (I, 257, 26).

15. Στρωματεῖς, 4, 5 (II, 257, 31-33): «τούτων (τ. ἔ. τῶν ἀδιαφόρων) οὐκ ἀνθεκτέον οὐ δι' αὐτά, ἀλλὰ διὰ τὸ σῶμα, ἢ δὲ τοῦ σώματος ἐπιμέλεια διὰ τὴν ψυχὴν γίνεται, ἐφ' ἣν ἡ ἀναφορά».

16. F. Quatember, Die christliche Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Pädagogus, Wien 1946, σ. 125.

17. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 320, 21-22).

18. Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 112, 2-6).

Ἐκκλησίας πατέρων¹⁹. Πρὸς μετριασμόν καὶ προσφουεστέραν ἐρμηνείαν τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν ἐνδείκνυται, ὅπως ἐπιτυχῶς ὑπεδείχθη, νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς «τὸ ἐσχατολογικὸν αὐτῶν ὑπόβαθρον» καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ γενικώτερον «ἱστορικὸν πλαίσιον τῆς ἐποχῆς των»²⁰.

Ἡ ἀξιολόγησις τοῦ σώματος ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἐπὶ πλέον διαφοροποιήσις τῆς ὑπὸ ὀρφικὴν ἐπίδρασιν τελούσης πλατωνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ σώματος ὡς «σήματος»²¹, τὴν ὁποίαν γνωρίζει μὲν ὁ Κλήμης²², πλὴν ὁμως δὲν τὴν οἰκειοποιεῖται²³ τὴν παραθέτει ἀπλῶς διὰ νὰ καταδείξῃ, ὅτι ὁ Μαρκίων δὲν λέγει κάτι καινὸν καὶ ὅτι εἰς μερικὰ σημεῖα παρεξήγησε μάλιστα τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους²⁴. Ὁ Συγγραφεὺς μας δὲν ἀσπάζεται ἐπίσης τὴν ὀρφικὴν - πλατωνικὴν γνώμην, ὅτι τὸ σῶμα εἶναι τὸ «κολαστήριον» τῆς ψυχῆς²⁵. Καὶ τοῦτο διότι

19. Πρὸβλ. π.χ. Α. Θεοδώρου, Αἱ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀντιλήψεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἐν: ΕΕΘΣΑ, 21, 1974, 96-98.

20. Δ. Τσάμη, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, σ. 146' ἔνθα καὶ ἀντιπαράθεσις μαρτυριῶν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θύραθεν γραμματείας, σ. 145 ἔξ. Πρὸβλ. καὶ Π. Φούγια, Ἡ περὶ ἀνθρωπίνου σώματος διδασκαλία τῶν ὀρθοδόξων χριστιανικῶν πηγῶν, ἐν: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 60, 1978, 105-258. Chr. Elsas, Neuplatonische und gnostische Weltablehnung in der Schule Plotins, Berlin - New York 1975, σ. 108 ἔξ.

21. Πλάτωνος, Γοργίας, 493 Α 3. Πρὸβλ. Κρατύλος, 400 ΒC. Ἀθηναίου, Δειπνοσοφισταί, 4, 157 C: FVS, I, 414, 12-14.

22. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 3, 3 (II, 203, 5 ἔξ.).

23. Εἰς Στρωματεῖς, 3, 10 (II, 230, 25), ὅπου ὁ Κλήμης, ἀναφερόμενος εἰς Ρωμ. 8, 10, χαρακτηρίζει πρᾶγματι τὸ σῶμα ὡς «τάφον... ἔτι τῆς ψυχῆς», πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ προσέξῃ, ὅτι, ὅπως καὶ παρὰ Παύλῳ, ὅπου τὸ σῶμα εἶναι «νεκρὸν διὰ ἁμαρτίαν», ὅταν δὲν ἔχη «πνεῦμα Χριστοῦ», τοιοῦτοτρόπως καὶ εἰς τὸν ἱερὸν Συγγραφέα, εἰς τὸ μοναδικὸν ἄλλωστε αὐτὸ χωρίον, ἰσχύει ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ σώματος «ὁ π η ν ἰ κ α... ἁγιασθῆ (τ. ἔ. τὸ σῶμα) τῷ θεῷ». Ὁ ἀναγνώστης τοῦ χωρίου ἂς ἐπισημάνῃ ὡσαύτως τὴν στενὴν ἐξάρτησιν τοῦ Κλήμεντος ἐνταῦθα ἀπὸ τοῦ Παύλου καθὼς καὶ τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς τὸ κείμενον τοῦ Ἀποστόλου καὶ ὀλιγώτερον νὰ ἐκθέσῃ ἰδίως ἀπόψεις. Ὁ H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 100, ἀποφεύγων ἀνάλογον ἀνάλυσιν τοῦ ἑδαφίου καὶ δεχόμενος τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ σώματος ὡς «τάφον ψυχῆς» εἰς αὐτὸ, ἀναγκάζεται ν' ἀπαμβλύνη τοῦτον διὰ τῆς παρατηρήσεως: «...so zeigen dagegen (sc. gegen diese Stelle) seine umfangreichen ethischen Ausführungen, dass er die Würde des Leibes gegen alle häretische Entwertung scharf verteidigt».

24. Βλ. Στρωματεῖς, 3, 3 (II, 200, 28 ἔξ.).

25. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 386, 8 ἔξ.). Βλ. καὶ 3, 3 (II, 201, 16 ἔξ.), 4, 11 (II, 285, 3, ἔξ.): ἔνθα ἐκθέτει τὴν ἄποψιν τοῦ Βασιλείου. Πρὸβλ. καὶ Πλάτωνος, Φαίδων, 62 Β 3-4: «ὡς ἐν τινι φρουρᾷ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι». Κρατύλος, 400 C 7: «δεσμοτηρίου εἰκόνα». Ὁριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 1, 8: BEΠ, 16, 306, 25 ἔξ.

πρὸς τοῖς ἄλλοις λόγοις ἢ θεολογικῇ θέσει περὶ ἐνώσεως ψυχῆς καὶ σώματος ὡς τοῦ ἀποτελέσματος θείας βουλῆς καὶ ἐνεργείας παρακάμπει εὐχερέστερον τὰς δυσχερείας καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀναφύονται ἐκ τοιούτων μυθολογικο - φιλοσοφικῶν παραστάσεων· αὐτὰ ἔχουν τὸ ὀλιγώτερον ὡς συνέπειαν, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα ἔνωσις ἐπετεύχθη διὰ τῆς βίας καὶ εἶναι παρὰ φύσιν.

Τὴν σχέσιν σώματος καὶ ψυχῆς παριστᾷ ὁ Κλήμης, ἀντιθέτως, κατὰ τρόπον θετικὸν καὶ χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαλύνουν κάπως, χωρὶς βεβαίως νὰ καταργοῦν τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν. Προβαίνει τοιοιουτρόπως τῇ βοηθείᾳ καινοδιαθηκικῶν κυρίως δεδομένων εἰς μίαν συνειδητὴν προσπάθειαν — καίτοι ἄνευ ἀξιολόγου ἀποτελέσματος — ἀποδεσμεύσεως τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας ἐκ πλατωνικῶν καὶ ἄλλων διαρκικῶν προτύπων²⁶. Ἐξ ἄλλου ἡ ἴδια ἡ Καινὴ Διαθήκη δὲν εἶναι τελείως ἀπηλλαγμένη τοιούτων παραστάσεων. Ἡ ἔκφρασις παραδείγματος χάριν «ἔσω ἄνθρωπος»²⁷, ἡ ὁποία προέρχεται κατὰ τὸν Bultmann²⁸ ἐκ τῆς ἐλληνιστικῆς διαρκίαις, παραλαμβάνεται τόσον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κλήμεντος²⁹, ὅσον καὶ ὑπ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀκολούθως³⁰.

26. Πρὸβλ. J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τ. I, σ. 342: «Man möchte (sc. in der Patristik) den mit jeder Annäherung an den Platonismus sich einstellenden Dualismus gerne vermeiden».

27. Πρὸβλ. Ρωμ. 7, 22. Ἐφ. 3, 16. Βλ. καὶ Β' Κορ. 4, 16: «εἰ καὶ ὁ ἔξω ἡμῶν ἄνθρωπος διαφθείρεται, ἀλλ' ὁ ἔσω ἡμῶν ἀνακαινοῦται ἡμέρα καὶ ἡμέρα». Τὰ δεδομένα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ μάλιστα ἡ ἀνθρωπολογικὴ αὐτῶν ὁρολογία (σὰρξ, σῶμα, ψυχὴ κλπ.) δὲν ἀποσκοποῦν τόσον νὰ ὀρίσουν τὸν ἄνθρωπον καθ' ἑαυτὸν καὶ τὴν ἐνότητα ἢ ἀντίθεσιν τῶν ἐν αὐτῷ στοιχείων, σώματος καὶ ψυχῆς — ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν —, ὅσον νὰ περιγράψουν τὴν σχέσηιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεομουργόν του. Πρὸβλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὰς συνοπτικὰς, ἀλλ' ἀρκούντως κατατοπιστικὰς παρατηρήσεις τοῦ Χρ. Γιανναρᾶ, Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος. Σπουδὴ στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, Ἀθήνα 1971, σ. 28-45.

28. R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments (Neue Theologische Grundrisse)*, Tübingen, 1965, σ. 204.

29. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 3, 4 (II, 211, 13-14): «τὸν αὐτὸν θεὸν καὶ τὸν ἐκτὸς ἡμῶν καὶ τὸν ἔσω ἄνθρωπον πεποιημένα». Παιδαγωγός, 3, 1 (I, 236, 4-5): «τὸ νοερόν, ὃ δὴ λογιστικὸν καλεῖται, ὃ ἄνθρωπός ἐστιν ὃ ἔνδον, ὃ τοῦ φαινομένου τοῦδε ἄρχων ἀνθρώπου». (I, 237, 6): «τὸν ἐκτὸς ἄνθρωπον».

30. Βλ. Μακαρίου, Ὁμιλίαι πνευματικάι, 15, 32: PG, 34, 597 B. Πρὸβλ. περισσότερα χωρὶα παρὰ E. A. Davids, *Das Bild vom neuen Menschen. Ein Beitrag zum Verständnis des Corpus Macarianum*, σ. 39-40. Θεοδωρήτου Κύρου, Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους 7, 22: PG, 82, 125 C. Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως, Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους 7, 22: PG, 85, 1685 C. Βασιλείου Μεγάλου, Εἰς Ψαλμ. 44, 2: BEΠ, 52, 93, 35.

Χαρακτηριστικά παραστάσεις δηλωτικά της αναλογίας και σχέσεως ψυχῆς καὶ σώματος εἶναι: ἔνοικος - οἶκος³¹ καὶ ἐνδεδυμένος - ἔνδυμα³². Τοιαῦται καὶ ἀνάλογοι ἐκφράσεις δὲν πιστοποιοῦν οὐδὲ διευκρινίζουν ἀσφαλῶς τὸν τρόπον «ἐνώσεως» σώματος καὶ ψυχῆς, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἐνόττητα καὶ ἀρμονικὴν αὐτῶν σχέσιν· τὰ δύο συστατικά συνδεόμενα συναποτελοῦν τὸν ἕνα ἄνθρωπον³³, χωρὶς νὰ χάνουν τὴν καθεαυτότητά των, διότι, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης³⁴, «οὐ(χ)... ἐν ὁ χιτῶν μετὰ τοῦ ἐνδεδυμένου». Οὔτε κερχωρισμένως ὅμως λαμβανόμενα δίδουν τέλειον ἄνθρω-

31. Πρὸς. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 320, 25-26): «ἐπιδεικτικὸν γίνεται τῆς τιμιωτάτης τῷ θεῷ ψυχῆς τὸ οἰκητήριον τοῦτο». Βλ. καὶ Φίλωνος, Περὶ τῆς Μωϋσέως κοσμοποιίας, 47: Cohn - Wendland, 1, 48.

32. Πρὸς. Παιδαγωγός, 2, 10 (I, 222, 32): «τὴν ἀκήρατον τῆς ψυχῆς ἐσθῆτα, τὴν σάρκα». Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου 3: ΒΕΠ, 38, 245, 31-32: κατὰ Πλάτωνα ἡ ψυχὴ εἶναι «ὡσπερ ἐνδεδυμένη τὸ σῶμα». Μακαρίου, Ὁμιλία πνευματικαί, 4, 3: ΡΓ, 34, 473 C: «Τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ ψυχὴ φοροῦσα ὡσπερ χιτῶνα καλὸν τὸ ἔνδυμα τοῦ σώματος». 4, 5: ΡΓ, 34, 476 B: «ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῆς ἐπιθυμίας ὁ χιτῶν τοῦ σώματος παρακαίεται». Πορφυρίου, Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρον, 14: Nauck, 66, 13: «καὶ χιτῶν γε τὸ σῶμα τῆ ψυχῆ, ὃ ἡμφίεσται».

33. Ὅτι αὐτὴν τὴν προοπτικὴν ἀκατανόητον ἐμφανίζεται τὸ χωρίον: Ἐπιτομαί (III, 123, 17-18): «Ἄνθρωπος γοῦν ἐστὶν ἐν ἀνθρώπῳ, ψυχικὸς ἐν χοϊκῷ, οὐ μέρει μέρος, ἀλλὰ ὅλω ὅλος συνών», ἔνθα ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα καθ' ἑαυτὰ προσαγορεύονται «ἄνθρωπος». Σημειωτέον ὅμως, ὅτι τόσον τὸ ἀνωτέρω ἔργον ὅσον καὶ αἱ «Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί» δὲν ἐμπεριέχουν ἀντιλήψεις τοῦ Συγγραφέως, ἀλλὰ μᾶλλον τῶν Γνωστικῶν· εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν δὲ τῶν Γνωστικῶν κυριαρχοῦν, ὡς γνωστόν, ἰδιαιτέρως διαρχικαὶ τάσεις. Ὡς πρὸς τὴν μετὰ προσοχῆς χρῆσιν τῶν ἀνωτέρω ἔργων καὶ τοῦ 8ου βιβλίου τῶν Στρωματέων πρὸς. καὶ Η. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 92. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930: ΒΕΠ, 7, 15, σημ. 3. Β. Altaner - Α. Stuiber, Patrologie, σ. 194.

34. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 3: ΒΕΠ, 38, 245, 32 ἔξ. Ὁλόκληρον τὸ παρὸν κεφάλαιον διαπραγματεύεται τὸ θέμα «Περὶ ἐνώσεως ψυχῆς καὶ σώματος» (ΒΕΠ, 38, 245, 1-248, 27). Τὴν ἐνωσιν τῶν δύο αὐτῶν συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐννοεῖ ὁ Νεμέσιος «σωματικῶς, οὐδὲ τοπικῶς, ἀλλὰ κατὰ σχέσιν», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει ἡ ἐννοια τῆς ψυχῆς ὡς «ἄσωμάτου» καὶ «νοητῆς» οὐσίας «μὴ περιγραφομένης τόπων». Αὕτη «ὅλη δι' ὅλου χωρεῖ» καὶ μένει «παντελῶς ἀσύγχυτος». Πρὸς πληρεστέραν δὲ κατανόησιν προσάγει τὸ παράδειγμα τῆς ὑποστατικῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐνώσεως. Κατ' αὐτὴν δὲν παραβλάπτεται ἡ θειότερα «ἐκ τῆς ὑποδεεστερας· ἀλλὰ ταύτης μόνον ὠφελουμένης ἐκ τῆς θειότερας· ἐπεὶπερ ἡ καθαρῶς ἀσώματος φύσις, χωρεῖ μὲν ἀκωλύτως διὰ πάντων δι' αὐτῆς δὲ οὐδὲν ὥστε τῷ μὲν χωρεῖν αὐτὴν διὰ πάντων, ἠνώσθαι· τῷ δὲ μηδὲν δι' αὐτῆς, μένειν ἄμικτον καὶ ἀσύγχυτον».

Πάντως καὶ ἡ ἄποψις περὶ τοῦ σώματος ὡς τοῦ «ὄργάνου» τῆς ψυχῆς

πον³⁵. Δέν ἐπέρχεται κατὰ τὴν «ἐνωσιν» ἀλλοίωσις καὶ σύγχυσις αὐτῶν, δι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὸν φυσικὸν θάνατον εἶναι δυνατὸς ὁ «χωρισμὸς» αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων³⁶.

Ἐμπεριέχεται πάντως ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα, χωρὶς νὰ εἶναι ἐντετοπισμένη εἰς μέρος τι αὐτοῦ. Διακατέχει καὶ ζωοποιεῖ αὐτὸ καὶ ἀποτελεῖ μετ' αὐτοῦ ἐν ἀρμονικὸν σύνολον καὶ «ἀγαλμα ἔμψυχον»³⁷. Σοβαρὰν ἀπόδειξιν τῆς μεταξὺ τῶν δύο συστατικῶν ὑφισταμένης ἀρμονίας καὶ συγχορδίας ἀποτελεῖ ὁ ἡγετικὸς ρόλος, τὸν ὁποῖον, ὅπως καὶ παρὰ Πλάτωνι³⁸, διαδραματίζει ἡ ψυχὴ ἐναντι τοῦ σώματος· εἰς αὐτὴν εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ διακυβέρνησις τοῦ σώματος³⁹ καὶ ταύτην ἐπνομάζει ὁ Συγγραφεὺς «κ υ ρ ῖ α ν τοῦ σώματος»⁴⁰. Ἐξ ἀπόψεως ἠθικῆς ἢ ἀρχῆς τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητος, τὴν ὁποῖαν μάλιστα ἀναγνωρίζουν καὶ αἱ σύγχρονοι φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ χαρακτηρίζουν ὡς τὸ «πρῶτον βιολογικὸν ἀξίωμα»⁴¹, ἔχει ὡς συνέπειαν τὸ ὑπεύθυνον

(1: ΒΕΠ, 38, 221, 33. 5: ΒΕΠ, 38, 254, 37 ἔξ.), καίτοι ἴσως ἐκφράζει βαθύτερον τὴν ὑφισταμένην ἐνότητα, δὲν καταργεῖ τὴν διαρχικὴν τάσιν· βλ. J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τ. I, σ. 342. Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ περὶ σώματος ὡς «ὄργάνου» τῆς ψυχῆς ἀνάγεται εἰς τὸν Πλάτωνα (Ἀλκιβιάδης, 129, E-130 A). Πρὸβλ. καὶ Ἀριστοτέλους, *Περὶ ψυχῆς*, Α' 3, 407 β 25-26. Β' 4, 415 β 18-19. Πλωτίνου, Ἐνν., 1, 1, 3: «χρωμένη μὲν σὺν σώματι ὅλα ὄργανω». Θεμιστοῦ, *Περὶ ψυχῆς*, 46, 31-47, 4. 94, 27-36. Ἐξεπροσωπήθη δ' αὕτη καὶ ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀρχῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος, *Στρωματεῖς*, 6, 15 (II, 516, 13).

35. Πρὸβλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πηγὴ γνώσεως*. Κεφάλαια φιλοσοφικά, 11: Kotter, I, 81: «οὔτε ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ἐστὶ τέλειος ἄνθρωπος... οὔτε τὸ σῶμα».

36. *Στρωματεῖς*, 7, 12 (III, 51, 18). Πρὸβλ. Πλάτωνος, *Φαίδων* 67 D 4,5 καὶ 9-10: «θάνατος» εἶναι «λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος». Φίλωνος, *Βίος σοφοῦ... περὶ Ἀβραάμ*, 44: Cohn - Wendland, IV, 56.

37. Προτρεπτικός, 10 (I, 71, 22). 1 (I, 6, 22-25), ἔνθα λέγεται, ὅτι ὁ Κύριος, ὁ ὁποῖος «ὄργανόν ἐστι τοῦ θεοῦ παναρμόνιον, ἐμμελὲς καὶ ἅγιον, σοφία ὑπερκόσμιος, οὐράνιος λόγος», ἐξεργάσατο καὶ τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα «καλὸν ὄ ρ γ α ν ο ν» καὶ «ἐμπνουν».

38. Πρὸβλ. Πλάτωνος, *Φαίδων*, 80 A 1-2: «τῷ μὲν (τ.ἔ. σώματι) δουλεύειν καὶ ἄρχεσθαι ἢ φύσις προστάττει, τῇ δὲ (τ.ἔ. ψυχῇ) ἄρχειν καὶ δεσπόζειν».

39. *Παιδαγωγός*, 2, 10 (I, 218, 19): «διωικεῖν δὲ τὸ σῶμα τῇ ψυχῇ».

40. *Στρωματεῖς*, 3, 5 (II, 214, 28). Περὶ τῆς βασικῆς σημασίας τῆς ψυχῆς ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου βλ. καὶ I. Θεοδωρακοπούλου, *Χριστιανικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα*, σ. 71: «Τὸ αἰώνιο ὅμως πρόβλημα πού καμμὰ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντιπαρέλθῃ, δίχως νὰ χάσῃ τὸ νόημά της, εἶναι ἡ ψυχὴ... Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἓνα βάθος ἀπειροδύναμο· τοῦτο εἶναι ἡ ψυχὴ».

41. Πρὸβλ. Fl. Laubenthal, *Hirn und Seele. Ärztliches zum Leib - Seele-Problem*, Salzburg 1953, σ. 225, ἔνθα παραπέμπει καὶ εἰς J. H. Schultz, *Die Beziehungen von Leib und Seele in C. Adam. Normale und krankhafte Steuerung des menschlichen Organismus*, Jena 1937.

τῆς ψυχῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰς πράξεις. Πάντως ἀποφεύγει ὁ Κλήμης νὰ καθορίσῃ εἰδικώτερον τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ ψυχὴ διαμένει εἰς τὸ σῶμα, καὶ «ἀγνοοῦμεν», ὅπως γράφει, «ἐν τίνι τοῦ σώματος μορίῳ τὸ ἡγεμονικὸν ἐστὶ τῆς ψυχῆς»⁴². Ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν προοπτικὴν ἰσχύουν οἱ λόγοι τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «ὅτι μὲν ἐστὶν (τ. ἔ. ἡ ψυχὴ) ἐν τῷ σώματι ἴσμεν, τὸ δὲ πῶς ἐστὶν οὐκ ἴσμεν»⁴³.

Ἐκ πάντων τῶν μέχρι τῶρα λεχθέντων συνάγεται τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι ὁ Κλήμης ἐκπροσωπεῖ τὴν διχοτομίαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν προβαίνουν πολλοὶ ἐρευνηταὶ⁴⁴, καίτοι μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἀντιπαρέρχονται τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος ἀπαντοῦν καὶ ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς τριχοτομικαί. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου παρακινηθέντες μερικοὶ ἐρευνηταὶ ὑπεστήριξαν, ὅτι ὁ ἀλεξανδρεὺς Διανοούμενος, ὅπως καὶ ὁ πολὺς μαθητὴς του Ὁριγένης, τάσσεται ὑπὲρ τῆς ἐκ τριῶν στοιχείων συνθέσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ἀρχὴν ἔκαμεν ἐν προκειμένῳ ὁ Α. Harnack⁴⁵. Πρὸς ἐδραῖωσιν τῆς ἀπόψεώς του προσήγαγεν ὁ Harnack — διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς αὐτὸν — τὰ χωρία: Παιδαγωγός,

42. Στρωματεῖς, 8, 4 (III, 88, 29-30).

43. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Περὶ ἀκαταλήπτου, 5, 4: PG, 48, 741. Οἱ Πατέρες ἐξαίρουν συνήθως τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ψυχὴ διήκει δι' ὅλον τοῦ σώματος' πρὸς βλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον, 6, 2: BEI, 2, 253, 33 ἐξ. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, 14: PG, 44, 173 D. Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως: PG, 46, 44 D. 45 D. 69 B. Τοιοῦτοτρόπως δὲν ἀκολουθοῦν αὐστηρῶς οὔτε τὴν ἐλληνίζουσαν ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐδραεῖ εἰς τὸν ἐγκέφαλον, οὔτε τὴν ἰουδαίζουσαν, ἡ ὁποία τὴν ἐγκαθιστᾷ εἰς τὴν καρδίαν. Τὴν παρουσίαν τῆς ψυχῆς εἰς ὅλοκληρον τὸ σῶμα δέχεται καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἂν καὶ δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ, ὅτι ὡς κύριον ὄργανόν της χρησιμοποιεῖ τὴν καρδίαν' Γρηγορίου Παλαμᾶ, Λόγος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων, 2, 3: Γρηγορίου Παλαμᾶ, Συγγράμματα, τ. Α', ἔκδ. Β. Bobrinsky, Π. Παπαευαγγέλου, J. Meyendorff, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 395. Βλ. καὶ τὴν σημείωσιν 4 τοῦ ἐκδότου Π. Χρήστου, σ. 395-396.

44. Πρὸς βλ. W. Capitaine, Die Moral des Clemens von Alexandrien, σ. 111 ἐξ. καὶ 113 ἐξ. M. Daskalakis, Die eklektischen Anschauungen..., σ. 62.

45. A. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte τ. I, Freiburg i. B. Leipzig³ 1984, σ. 632, σημ. 2. Πρὸς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ ὁ Κλήμης ἐκπροσωπεῖ τὴν τριχοτομίαν προσκλίνουν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ G. Verkuy, Die Psychologie des Clemens von Alexandrien im Verhältnis zu seiner Ethik, Leipzig 1906, σ. 19. H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 94. M. Pohlenz, Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum, σ. 126. W. Völker, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, σ. 110. B. Altaner - A. Stuiber, Patrologie, σ. 196: «Auch die platonische Trichotomie des Menschen σῶμα, ψυχὴ, νοῦς vertritt Klemens».

3, 1 (I, 236, 4-8)· Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 388, 9 ἐξ.)· καὶ 6, 16 (II, 499, 28 ἐξ.).

Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (Παιδαγωγός, 3, 1: I, 236, 4-8) λέγεται: «τριγενοῦς οὖν ὑπαρχούσης τῆς ψυχῆς τὸ νοερόν, ὃ δὴ λογιστικὸν καλεῖται, ὃ ἄνθρωπος ἐστὶν ὃ ἐνδον, ὃ τοῦ φαινομένου τοῦδε ἄρχων ἀνθρώπου, αὐτὸν δὲ ἐκείνον ἄλλος ἄγει, θεός· τὸ δὲ θυμικὸν, θηριῶδες ὄν, πλησίον μανίας οἰκεῖ· πολύμορφον δὲ τὸ ἐπιθυμητικὸν καὶ τρίτον». Εἶναι φανερὰ εἰς τὸ παρὸν ἐδάφιον ἢ ἐκ τοῦ Πλάτωνος⁴⁶ ἐξάρτησις τοῦ Κλήμεντος καὶ πρὸ πάντων πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ, ὅτι τὸ παρὸν ἐδάφιον ἀναφέρεται εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὴν εἰς τρία γένη (λογιστικόν, θυμικόν, ἐπιθυμητικόν)⁴⁷. Διάκρισις ὅμως τῆς ψυχῆς εἰς τρία γένη κατὰ τὸ πλατωνικὸν πρότυπον δὲν σημαίνει ὅπως ἴσως καὶ παραδοχὴν διαφορῶν ἐν αὐτῇ καὶ κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων στοιχείων. Ἐὰν δεχθῶμεν τοιοῦτόν τι, τότε ὁδηγούμεθα εἰς τὸ τετρασύνθετον τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν παρὰ Κλήμεντι διάκρισιν δυνάμεων ἐν τῇ ψυχῇ, τοῦτο διαπραγματευόμεθα ἀναλυτικώτερον εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Καὶ τὸ δεῦτερον χωρίον (Στρωματεῖς, 5, 14: II, 388, 9 ἐξ.) ἀνάγεται βασικῶς εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνιαίου τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ δυνάμεων. Θὰ ἦτο δυνατόν μάλιστα καθ' ἡμᾶς νὰ προσαχθῇ τοῦτο πρὸς ἀπόδειξιν ἀκριβῶς τοῦ ἀντιθέτου, ἦτοι ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Ἀλεξανδρῆα Θεολόγον σύγκειται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς. Ἴδου τὸ κείμενον: «εἰκότως ἄρα ἐκ γῆς μὲν τὸ σῶμα διαπλάττεσθαι λέγει ὁ Μωυσῆς, ὃ γήινόν φησιν ὁ Πλάτων⁴⁸ σκῆνος, ψυχὴν δὲ τὴν λογικὴν ἄνωθεν ἐμπνευσθῆναι ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς πρόσωπον. ἐνταῦθα γὰρ τὸ ἡγεμονικὸν ἰδρῦσθαι λέγουσι». Ἡ μελέτη τοῦ κειμένου οὐδεμίαν ἀφήνει ἀμφιβολίαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος συγκροτεῖται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς λογικῆς. Ἡ φράσις «ἐνταῦθα γὰρ τὸ ἡγεμονικὸν ἰδρῦσθαι λέγουσι» δὲν προσθέτει νέον τι στοιχεῖον εἰς τὰ δύο πρῶτα συστατικά τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπεξηγεῖ τὴν λογικὴν ψυχὴν. Τὸ «ἡγεμονικόν» δὲν θεωρεῖται ἐκτὸς τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἐν αὐτῇ ἰδρυμένον καὶ ταυτίζεται πρὸς τὴν λογικὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν, ὅπως καταδεικνύομεν κατωτέρω⁴⁹.

46. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ', 441 A ἐξ. Τὴν πλατωνικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν μνημονεύει ὁ Κλήμης καὶ εἰς Στρωματεῖς, 5, 8 (II, 382, 7 ἐξ.), ὅπου διαφαίνεται, ὅτι ὁ ἴδιος δὲν τὴν οἰκειοποιεῖται πλήρως.

47. Πρβλ. σχετικῶς καὶ Στρωματεῖς, 3, 9 (II, 227, 9-10). 5, 12 (II, 379, 25-26).

48. [Πλάτωνος], Ἀξίολχος, 365 E-366 A.

49. Βλ. κατ. σ. 47 ἐξ.

Δέν πρέπει έξ ἄλλου νά παρέλθη ἀπαρατήρητον, ὅτι ὁ Συγγραφεύς συνειδητῶς ἀποδίδει ἐνταῦθα ἀντιλήψεις προγενεστέρων σοφῶν («λέγουσι»), τὰς ὁποίας δέχεται ὡς συμφωνούσας πρὸς τὰς ἰδικάς του.

Τὸ τρίτον ἐδάφιον, τὸ ὁποῖον ἐπικαλεῖται ὁ Harnack, διὰ νά ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Κλήμης ἐδίδασκε τριχοτομίαν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 28 ἐξ.). Τοῦτο ἀναλύομεν ὅμως διὰ μακρῶν εἰς τὸ μεθεπόμενον κεφάλαιον, καθότι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου διάκρισιν τοῦ «ἡγεμονικοῦ» καὶ «ὑποκειμένου πνεύματος».

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς τριχοτομίας ἢ μὴ παρὰ Κλήμεντι μεγαλύτερον κάπως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἴσως τὸ χωρίον: Στρωματεῖς 3, 10 (II, 227, 9-10)· «Εἶεν δ' ἄν καὶ ἄλλως οἱ μὲν τρεῖς θυμὸς τε καὶ ἐπιθυμία καὶ λογισμὸς, σὰρξ δὲ καὶ ψυχὴ καὶ πνεῦμα κατ' ἄλλον λόγον». Ἐνταῦθα ὁ Συγγραφεύς δὲν ἀναφέρει μόνον τὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν, ἀλλὰ καὶ τὴν «σάρκα», τὴν «ψυχὴν» καὶ τὸ «πνεῦμα»· ἐκ πρώτης δὲ ὄψεως φαίνεται, ὅτι δέχεται αὐτὰ ὡς τὰ τρία συστατικὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπισταμένη ὅμως καὶ ἀκριβοῦς μελέτη τοῦ χωρίου ἐντὸς τῆς συναφείας του ἐπιτρέπει τὰς ἐξῆς παρατηρήσεις: Ὁ Κλήμης δὲν ἀναπτύσσει ἐνταῦθα ἀνθρωπολογικὰ δεδομένα, ἀλλ' ἐπιδιώκει νά ἐρμηνεύσῃ τὸ χωρίον Ματθ. 18, 20 («οὗ γάρ εἰσιν δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν»). Εἰδικώτερον ἐπιζητεῖ τὰς δυνατὰς ἐρμηνείας τῆς λέξεως «τρεῖς». Ὅτι ὁ Συγγραφεύς δὲν ἐκθέτει ἐνταῦθα σύστημα ἀνθρωπολογίας, καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αἱ δύο παρατιθέμεναι ἐρμηνεῖαι (θυμὸς - ἐπιθυμία - λογισμὸς καὶ σὰρξ - ψυχὴ - πνεῦμα) δὲν ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἀλλήλας· ἡ τελευταία ἀποτελεῖ «τριχοτομίαν» ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ πρώτη τῆς ψυχῆς μόνον. Ἐπὶ πλέον δὲν παραθέτει ἰδίαν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου, ἀλλ' ἄλλην δυνατὴν τινα («κατ' ἄλλον λόγον»), χρησιμοποιοῦν τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τρία μέρη: σὰρξ, ψυχὴ καὶ πνεῦμα, ἔχει, ὡς φαίνεται, ὑπ' ὄψει του τὸ ἐδάφιον Α' Θεσ. 5, 23, ὅπου, καίτοι μνημονεύεται ὁ ὅρος «σῶμα» ἀντὶ «σὰρξ», γίνεται πράγματι λόγος περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τῆς μυστικῆς μετ' αὐτοῦ ἐνώσεως. Ἐκ τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν διαφαίνεται, ὅτι ὁ Κλήμης οὔτε εἰς τὸ παρὸν ἐδάφιον ἐκπροσωπεῖ εὐθέως τριχοτομίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι δὲ τὸ χωρίον Α' Θεσ. 5, 23 ἀντιλαμβάνεται διχοτομικῶς, προκύπτει μετὰ βεβαιότητος ἐξ ἐτέρων κειμένων τοῦ Συγγραφέως, εἰς τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται τὸ ἀνωτέρω χωρίον καὶ γίνεται λόγος περὶ «ἀγιασμοῦ ψυχῆς τε καὶ σώματος» τῇ καταξιώσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· διὰ τοῦ ὅρου «πνεῦμα» νοεῖται δηλαδὴ τὸ Ἁγιον

Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον «συγκιρνᾶται μυστικῶς», ἰδίᾳ ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ, μετὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα ἐν προκειμένῳ δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι αὐτόνοητον, «μέρος», ἀλλὰ δύναμιν θεϊάν, ἀγιαστικὴν καὶ ἀναπλαστικὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ κάλλος⁵⁰.

Αὐτό, τὸ ὁποῖον λοιπὸν προκίπτει ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἀμφιλεγόμενων τούτων χωρίων, δὲν εἶναι σαφῆς τις τριχοτομικὴ τοῦ ἀνθρώπου θεώρησις, ἀλλ' εἰδικῶς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνιαίου τῆς ψυχῆς καὶ τῶν «μερῶν» ἢ «δυνάμεων» αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἐρευνῶμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Τὸ θέμα, ὡς σημειωθῆ ἐν τῇ κατακλειδί τοῦ παρόντος κεφαλαίου, καθ' ἑαυτὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ σώματος καὶ λογικῆς ψυχῆς, ἔχει ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας μᾶλλον εὖρει τὴν λύσιν του. Τοῦτο συνέβη κατὰ τρόπον ἀρκούντως σαφῆ ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὸ χριστολογικὸν δόγμα. Ἡ ὑπὸ πλατωνικὴν καὶ νεοπλατωνικὴν ἐπίδρασιν τελοῦσα διδασκαλία τοῦ Ἀπολλιναρίου (+390) περὶ ἀνθρώπου⁵¹, ἤγαγεν αὐτὸν εἰς τὴν πλάνην, ὅτι ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος προσέλαβε μόνον σάρκα ἀνθρωπίνην καὶ ψυχὴν ἄλογον καὶ ἀντικατέστησεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν λογικὴν καὶ νοερὰν αὐτοῦ ψυχὴν. Ἡ τριχοτομικὴ αὕτη θεώρησις τοῦ ἀνθρώπου κατεκρίθη ὄλως ἰδιαιτέρως

50. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 320, 26-28). Παιδαγωγός, 2, 2 (I, 168, 6 ἐξ.). Στρωματεῖς, 5, 9 (II, 367, 24 ἐξ.) Τὴν δύναμιν μᾶλλον αὐτὴν εἶχεν ὀνομάσει πρὸ τοῦ Κλήμεντος ὁ Ἰουστίνος, Διάλογος πρὸς Τρύφωνα, 6, 2: ΒΕΠ, 3, 215, 12, «ζωτικὸν πνεῦμα».

⁵¹ Ἄν εἰς τὸ χωρίον Α' Θεσ. 5, 23 ὁ ἀπόστολος Παῦλος διδάσκη τριχοτομίαν ἢ διχοτομίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐπ' αὐτοῦ διχάζονται αἱ γνώμαι τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τῶν συγχρόνων ἐξηγητῶν. Ἡ πλειονότης τάσσεται πάντως, ὅπως καὶ ὁ Κλήμης, ὑπὲρ διχοτομικῆς ἐρμηνείας. Βλ. μερικὰς τοιαύτας γνώμας παρὰ Π. Τρεμπέλα, Ἔπομνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, Ἀθῆναι 1937, σ. 601. Μ. Ὁρφανοῦ, Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Δίδυμον Ἀλεξανδρέα, σ. 66, σημ. 1. Κατὰ τρόπον πειστικὸν ἐν διχοτομικῇ ἔννοιᾳ καὶ μὲ συναφεῖς ἀναφορὰς εἰς τοὺς πατέρας ἀναλύει τὸ χωρίον ὁ G. Galitis, Der Weg zur Vollendung. Eine exegetische Studie zu I Thess. 5, 14-28, ἐν: Θεολογία, 35, 1964, 76 ἐξ.· βλ. ἰδιαιτέρως τὸ συμπέρασμα τού: «So interpretiert (sc. πνεῦμα als 'charisma' des Heiligen Geistes) ist unsere Seele weit entfernt von der Trichotomie». Βλ. καὶ E. v. Dobschütz, Die Thessalonicher - Briefe, hrsg. v. F. Hahn, Göttingen 1974, σ. 229-230, καὶ σ. 330, ὅπου καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία.

51. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 1: ΒΕΠ, 38, 221, 11-14: «τινὲς μὲν, ὧν ἔστι καὶ Πλωτίνος, ἄλλην εἶναι ψυχὴν καὶ ἄλλον τὸν νοῦν δογματίσαντες, ἐκ τριῶν τὸν ἀνθρώπον συνεστάναι βούλονται, σώματος καὶ ψυχῆς καὶ νοῦ. Οἷς ἠκολούθησε καὶ Ἀπολλινάριος ὁ τῆς Λαοδικείας γενόμενος ἐπίσκοπος».

κατὰ τὰς χριστολογικὰς ἔριδας τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος, ὅτε ἡ Ἐκκλησία προέβαλεν ἐμμέσως τὸ δισύνθετον, δογματίσασα τὴν διδασκαλίαν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπῆρξε «τέλειος θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ ἀνθρωπίνης σαρκὸς ὑποστάς»⁵².

Ἐκ τοῦ κατ' ἀρχὴν χριστολογικοῦ τούτου δόγματος συνάγεται ἐμμέσως μὲν, ἀλλ' ὅμως ἀρκούντως ἐναργῶς ἢ ἐκ δύο συστατικῶν, σώματος καὶ ψυχῆς, συγκρότησις τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ναὶ μὲν ἢ ἐν λόγῳ ἄποψις δὲν ἐθεσπίσθη εὐθέως ὡς ἀνθρωπολογικὸν δόγμα, πλὴν ὅμως ἢ Ὁρθόδοξος Θεολογία, μένουσα πιστὴ εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, δεσμεύεται ὑπ' αὐτῶν καὶ διδάσκει δι' αὐτό, ὅ,τι συμφωνεῖ πρὸς αὐτάς. Ἐν προκειμένῳ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀκολουθηθῆ ἢ ἐπιτυχῆς διατύπωσις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ νοῦς οὐδὲν ἕτερον τυγχάνει, εἰ μὴ «τῆς ψυχῆς τὸ καθαρῶτατον»⁵³. Ἡ διατύπωσις αὕτη, συνηγοροῦσα ὑπὲρ τῆς διχοτομίας⁵⁴, ἐναρμονίζεται ὄχι μόνον πρὸς τὰς ἀνωτέρω χριστολογικὰς ἀποφάσεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κλήμεντος, ὡς αὕτη ἀνεπτύχθη ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ καὶ ἀποδεικνύεται καὶ ἐν τοῖς ἐφεξῆς.

52. Ἀθανασιανὸν Σύμβολον, 30: I. Καρμίρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. I, Ἀθήναι 1960, σ. 103. Ἐκθεσις πίστεως τῶν «διαλλαγῶν»: Καρμίρη, τ. I, σ. 154. Ὁρος πίστεως τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Καρμίρη τ. I, σ. 175: «Θεὸν ἀληθῶς καὶ ἄνθρωπον ἀληθῶς τὸν αὐτὸν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος. Κανὼν δ' τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Καρμίρη τ. I, σ. 193 καὶ *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. E. Schwarz - J. Straub, τ. IV/1, Berlin 1971, σ. 241, 5-6: «εἴ τις... οὐχ ὁμολογεῖ τὴν ἕνωσιν τοῦ θεοῦ λόγου πρὸς σάρκα ἐμψυχωμένην ψυχῆ λογικῆ καὶ νοερῆ κατὰ σύνθεσιν, ἤγουν καθ' ὑπόστασιν γεγενῆσθαι... ὁ τοιοῦτος ἀνάθεμα ἔστω».

53. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 50: Kotter, II, 121. Βλ. κατ., σ. 45. Πρὸβλ. καὶ Μακαρίου, Ὁμιλίαι πνευματικαί, 1, 7: ΒΕΠ, 41, 150, 4: ἡ ψυχὴ εἶναι «κτίσμα νοερόν».

54. Περὶ αὐτῆς βλ. περισσότερα Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. I, Ἀθήναι 1959, σ. 469-478. Ἐκκλησιαστικὴ τυγχάνει ἢ προσπάθεια τοῦ H. Petzold, τὴν ὁποίαν οὗτος καταβάλλει εἰς τὴν πρόχειρον μελέτην μὲ τὸν βαρῦγδουπον τίτλον: *Abriss einer orthodoxen Anthropologie auf der Grundlage der patristischen Lehre vom Menschen*, ἐν: B. Zenkowsky - H. Petzold, *Das Bild des Menschen im Lichte der orthodoxen Anthropologie*, σ. 50-76, 113-134. Εἰς αὐτὴν ὁ συγγραφεὺς, ἐγείρων οἰονεὶ τὴν ἀξίωσιν, ὅτι αὐτὸς μόνον ὀρθοδοξεῖ, ἐμφανίζει ὡς ὀρθόδοξον διδασκαλίαν τὴν τριχοτομίαν. Ματαίως θ' ἀναζητήσῃ ἐνταῦθα ὁ ἀναγνώστης οἰαδήποτε θεολογικὰ ἐπιχειρήματα ἢ πατερικὰς μαρτυρίας, αἱ ὁποῖαι νὰ ἐνισχύουν τὴν ἀποψίν του. Παραπέμπων ἐλλιπέστατα (βλ. σ. 57 καὶ 120) καὶ δογματικῶς μᾶλλον ἀποφαινόμενος, καταφέρεται κατὰ τρόπον, τὸν ὁποῖον ἀφήνομεν ἀσχολίαστον, ἐναντίον γνωστῶν καὶ δοκίμων ὀρθοδόξων θεολόγων, ὡς τῶν Π. Τρεμπέλα, N. Malinovskij, Z. Ρώση κ.ἄ. (σ. 114).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΟ ΕΝΙΑΙΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΑΥΤΗΣ

Ἐξητάσθη προλαβόντως τὸ ζήτημα τῆς ἐκ δύο συστατικῶν, ψυχῆς καὶ σώματος, συνθέσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ταυτοχρόνως ὑπεδηλώθη ἡ ἄποψις τοῦ ἱεροῦ Συγγραφέως, ὅτι τὴν ψυχὴν θεωρεῖ, παρὰ πᾶσαν ἐν αὐτῇ διάκρισιν, ὡς ἐνιαῖον, ἀδιάσπαστον καὶ ἀδιαίρετον στοιχεῖον. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ σημεῖον χρήζει ἐνταῦθα περαιτέρω διευκρινίσεως καὶ κατοχυρώσεως.

Κατ' ἀρχὴν ἰδιαιτέραν ἀποδεικτικὴν βαρύτητα ὡς πρὸς τὸ ἐνιαῖον τῆς ψυχῆς ἐνέχει ἡ ἐκπεφρασμένη τοῦ Κλήμεντος γνώμη περὶ τῆς «λεπτότητος» καὶ μάλιστα τῆς «ἀπλότητος» αὐτῆς¹. Ἐκ τῆς ἀπλότητος καὶ λεπτότητος τῆς ψυχῆς συνάγει οὗτος καὶ τὸ σχετικῶς «ἀσώματον» αὐτῆς². Ἡ ψυχὴ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ «παχυμερέστερον

1. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 6, 6 (II, 458, 6 ἐξ.). Παιδαγωγός, 1, 5 (I, 98, 19 ἐξ.). Τὴν «ἀπλότητα» τῆς ψυχῆς ἐξαίρουν ἀκολούθως καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς· βλ. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως: PG, 46, 44 D. Θεοδορήτου Κύρου, Αἰρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομαί, 5, 9: PG, 83, 480 C. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ψυχῆς: PG, 91, 357, C: «ἡ ψυχὴ ἀπλή οὔσα, καὶ μὴ ἐκ διαφορῶν συγκειμένη μερῶν». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 77: «ψυχὴ τοίνυν ἐστὶν οὐσία ζῶσα, ἀπλή...».

² Ὅτι τὴν περὶ «ἀπλότητος» τῆς ψυχῆς ἀντίληψιν ἀνευρίσκομεν καὶ παρὰ Πλάτωνι, Φαίδων, 80 B, ὅπως ὑπεστήριξεν ὁ H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie, σ. 93, σημ. 3, πρέπει νὰ δεχθῶμεν μὲ ἐπιφύλαξιν. Ὁ Πλάτων εἰς τὸ προμνησθὲν ἐδάφιον δὲν ὁμιλεῖ εὐθέως περὶ τῆς «ἀπλότητος» τῆς ψυχῆς. Ὡς συγγενῆ ὄρον ἐν προκειμένῳ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν λέξιν «μονοειδής» (80 B 2). Ἀξίζει πρὸς τούτους νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οὔτε παρὰ Fr. Astius, Lexicon Platonicum sive vocum platoniarum index, Darmstadt 1956 (unveränd. Nachdruck, Lipsiae 1835-38), s.v. «ἀπλοῦς» καὶ «ψυχὴ» παρατίθεται οἰονδήποτε χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ψυχὴ χαρακτηρίζεται ὡς «ἀπλή» ἢ γίνεται λόγος περὶ «ἀπλότητος».

2. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 6, 6 (II, 458, 3 ἐξ.). Ὡς πρὸς τὴν «σωματικότητα» τῆς ψυχῆς γενικῶς βλ. J. Hirschberger, Seele und Leib in der Spätantike, σ. 8 ἐξ.

ὑδωρ», λέγει ἀκολούθως εἰς τὸ αὐτὸ ἐδάφιον ὁ ἱερός Συγγραφεύς, τυγχάνει κάτι τὸ «λεπτομερέστερον», δι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀπωλέσθη κατὰ τὸν κατακλυσμόν. Διὰ τοῦ ὄρου «λεπτομερέστερον» σχετικοποιεῖται ἡ ἔκφρασις «ἀσώματος». Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ φράσεως, διὰ τῆς ὁποίας ὑποστηρίζεται, ὅτι ἡ ἀμαρτία συμβάλλει εἰς τὸ νὰ καθίσταται ἡ ψυχὴ «πάχυμερής». Εἶναι προφανῆς πάντως ἡ δυσχέρεια τοῦ Κλήμεντος νὰ ἐκφρασθῇ ἀνέτως καὶ ὀριστικῶς. Εἰς ἕτερον χωρίον γίνεται τοῦτο πλέον φανερόν³: αἱ ψυχαί, γράφει, εἶναι «ἀόρατοι», ἔχουν ὅμως «σώματα». Τὰ «σώματα» αὐτά, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῇ, ἔχουν λεπτομερῆ καὶ λεπτοφυῆ χαρακτῆρα καὶ «μέρη μὲν αὐτῶν οὐδέποτε γίνεται τῶν ψυχῶν, ὄργανα δὲ ὧν μὲν ἐνιζήματα, ὧν δὲ ὀχήματα, ἄλλων δὲ ἄλλον τρόπον κτήματα». Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ περὶ ψυχῆς ὡς σχετικῶς «ἀσωμάτου» συμφωνεῖ εὐρύτερον μὲ τὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐπεκράτησε τελικῶς εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ψυχὴ καλεῖται καὶ εἶναι «ἀσώματος», ὡς καὶ αὐτοὶ οἱ ἄγγελοι καὶ οἱ δαίμονες, ἐν σχέσει πρὸς τὰ «ὕλικὰ σώματα», ὄχι ὅμως καὶ ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸν «φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματον θεόν»⁴.

3. Στρωματεῖς, 6, 18 (II, 516, 11 ἔξ.). Βλ. καὶ Ἐπιτομαὶ (III, 111, 15 ἔξ.)· ἐπὶ τῇ θάσει τοῦ τελευταίου αὐτοῦ χωρίου καὶ δὴ ὅσων γράφονται ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ «ἀσώματα» δαιμόνια, εἶναι δυνατόν ἴσως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι «ἀσώματος», ὄχι διότι δὲν ἔχει καθόλου σῶμα, ἀλλὰ διότι ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ σώματα ἐτέρων ὄντων τὸ ἰδικόν της εἶναι τοιαύτης φύσεως καὶ συστάσεως, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ὁ χαρακτηρισμὸς της ὡς «ἀσωμάτου». Ὅτι ἡ ψυχὴ διαθέτει «σῶμα» ἀποτελεῖ κατὰ Κλήμεντα διδασκαλίαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπως καταφαίνεται ἐκ τῶν χωρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω παραπέμπει: Ἀ' Κορ. 15, 44. Ματθ. 10, 28. Λουκ. 16, 24. Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν χωρίων αὐτῶν, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ψυχὴ τοῦ Λαζάρου εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν νοεῖται σωματικῶς, ἐρμηνεύεται ὁμοιοτρόπως καὶ ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου, Ἔλεγχος..., 2, 34, 1: PG, 7, 834 B ἔξ. καὶ Tertulliani, De anima, 7: CSEL, 20, 308, 2 ἔξ.: «corporalitas animae», ὅπως ὑπέδειξεν ἤδη ὁ O. Stählin εἰς τὴν ἔκδοσίν του (III, 111, σημ. εἰς στ. 24). Ἄδικαιολόγητος μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐπιφυλάξις, μὲ τὴν ὁποίαν ἐκφράζεται ὁ H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie, σ. 94, σημ. 1, ὡς πρὸς τὸ ἂν τὸ χωρίον αὐτὸ ἀποδίδῃ ἀπόψεις πηγῆς τινος τοῦ Κλήμεντος ἢ ἰδικᾶς του, δοθέντος, ὅτι ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀποροῦσα θέσις δὲν ἀντιπίπτει πρὸς ὅ,τι ὁ ἱερός συγγραφεύς διδάσκει ἀλλαχοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως διαφωτίζει αὐτά.

4. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας, 3, 25: Kottler, III, 132. Πρὸβλ. καὶ Ὁριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 8: BEP, 16, 306, 16 ἔξ. Μεθοδίου Ὀλύμπου, Ἀγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως, 3, 18: BEP, 18, 174, 25 ἔξ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην, 33, 2: PG, 59, 190. Εἰς Ματθαῖον, 28, 2: PG, 57, 353. Περὶ ἀκαταλήπτου, 5, 4: PG, 48, 740. Ἰω-

Πρὸς κατανόησιν τοῦ πρωτοποροῦντος ἐπὶ τοῦ προκειμένου Κλήμεντος πρέπει νὰ ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ἡ σχετικὴ παράδοσις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι βέβαιον, ὅτι οὗτος ὄχι ἀπλῶς γνωρίζει, ἀλλὰ καὶ συνειδητῶς ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τῶν Στωικῶν — Ζήνωνος καὶ Κλεάνθους — περὶ τῆς ψυχῆς ὡς «σώματος», διότι αὐτὸ εὐρίσκεται «ἀντικρυς... ἐν ταῖς γραφαῖς»⁵. Ὡσαύτως εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ ἀντίληψις περὶ σώματος-«ὀχήματος» τῆς ψυχῆς⁶ ἤσκησεν ἀξιόλογον ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάγεται προφανῶς εἰς τὴν ἐκλαϊκευμένην περὶ ψυχῆς γνώμην, τῆς ὁποίας ἵχνη ἀνευρίσκομεν ἤδη εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν⁷.

Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἡ «ἀπλῆ» καθ' ἑαυτὴν καὶ «λεπτὴ» καὶ ὑπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν σχετικῶς «ἀσώματος» ψυχὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ

ἀννου Δαμασκηνοῦ, Ἔκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 77. Ὡς πρὸς τὸ σχετικῶς ἀσώματον τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ διαμορφωθείσαν παράδοσιν βλ. καὶ Δ. Τσάμη, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, σ. 94-95.

5. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 384, 18-19). Πρὸβλ. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 156: Long, II, 364. Γαληνοῦ, Ὅροι ἰατρικοί, 29: SVF, II, 218, 1-2: «ψυχὴ ἐστίν... κατὰ δὲ τοὺς Στωικοὺς σῶμα λεπτομερές...». Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, Περὶ ψυχῆς, 115, 6: SVF, II, 218, 25 ἔξ.: «ἔτι εἰ ἡ ψυχὴ σῶμα, ἢ πῦρ ἢ πνεῦμα λεπτομερές ἐστίν...». Tertulliani, De anima, 5: CSEL, 20, 304: «corpus est anima». Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 2: BEΠ, 38, 230, 35-36: «Δημόκριτος μὲν γὰρ καὶ Ἐπίκουρος καὶ πᾶν τὸ τῶν στωικῶν φιλοσόφων σύστημα, σῶμα τὴν ψυχὴν ἀποφαίνονται» βλ. καὶ BEΠ, 38, 233, 4 ἔξ. Ὅτι καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἐδέχετο τὴν ψυχὴν ὡς «λεπτομερές σῶμα», βλ. καὶ Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 10, 65-67: Long, II, 524 ἔξ.

6. Στρωματεῖς, 6, 18 (II, 558, 13).

7. Πρὸβλ. Εὐριπίδου, Τρωάδες, 884: «ὦ γῆς ὄχημα κάπι γῆς ἔχον ἔδραν». Σοβαρὰν ὄθησιν ἔδωκαν ἀναντιρρήτως ὠρισμένοι ἐκφράσεις κυρίως αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος, Φαίδων, 113 D 4 ἔξ. Φαῖδρος, 247 B 1 ἔξ. Τίμαιος, 41 E 1 ἔξ. 44 E 2. 69 C 5 ἔξ. Τὰ χωρία αὐτὰ κατενοήθησαν ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν Νεοπλατωνικῶν. Βλ. Ἰαμβλίχου, Περὶ ψυχῆς, παρὰ Στοβαίου, Ἐκλογαί, I, 37: Wachsmuth, 374. 1 ἔξ. Πρόκλου, Εἰς τὸν Τίμαιον, E, 311 C: Diehl, III, 235, 23 ἔξ. 312 B: Diehl, III, 238, 2 ἔξ. 321 C: Diehl, III, 268, 3 ἔξ. Εἰς τὴν Πολιτείαν: Kroll, II, 257, 18 ἔξ. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ J. Trouillard, Reflexions sur l' ὄχημα dans les «Éléments de Théologie» de Proclus, ἐν: Revue des Études Grecques, 70, 1957, 102-107. E. R. Dodds, Proclus, The Elements of Theology, Oxford 1963, σ. 313-321, ἔνθα καταβάλλεται προσπάθεια ν' ἀποδειχθῇ ἡ ἀκραιφνῶς ἑλληνικὴ (πλατωνικὴ-ἀριστοτελικὴ) προέλευσις τῆς ἐν λόγῳ διδασκαλίας. Ὁ Κλήμης γνωρίζει πάντως τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν καὶ ὑφ' ὠρισμένην ἄποψιν δὲν τοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰς χριστιανικὰς του πεποιθήσεις. Ἀντιθέτως τὸν ὑπεδοθήθησε ν' ἀποδώσῃ εἰς τὴν ψυχὴν ἐν εἶδος σώματος.

έκληφθῆ ἐν ταυτῷ καὶ «σύνθετος» καὶ νὰ ἐπιδέχεται διαίρεσιν εἰς τμήματα, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν τρόπον τινὰ αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων. Ἡ ἔννοια τῆς ἀπλότητος ἀποκλείει λογικῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ συνθέτου καὶ διαιρετοῦ· αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς, ὅτι αὕτη ταυτίζεται πρὸς τὸ «ἐν», ἀλλὰ μᾶλλον, ὅτι εὐρίσκεται ἐγγύτερον αὐτοῦ. Τὸ ἀπλοῦν ἀναλογεῖ πρὸς τὸ «ἐνιαῖον» καὶ εἶναι, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «πρότερον... τῶν συνθέτων»⁸, αἱ δὲ «συνθέσεις τῶν ἐν ὑποστάσει ὄντων καὶ οὐ τῶν ἐτέρῳ λόγῳ καὶ οὐκ ἰδίᾳ θεωρουμένων εἰσί»⁹, ὅπως συμπληρῶνει ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, διερμηνεύων τὸ δόγμα τῆς ὑποστατικῆς τοῦ Κυρίου ἐνώσεως καὶ δὴ τῶν θελημάτων αὐτοῦ.

Πέραν ὅμως τοῦ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματος, πρέπει ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐρευνηθῆ τὸ θέμα τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων καὶ διακρίσεων. Τὸ σημεῖον αὐτὸ συνδέεται στενῶς πρὸς τὸ ἐνιαῖον τῆς ψυχῆς, διότι, ὅταν ἀποσαφηνισθῆ ἡ σχέσις τῶν ἐν τῇ ψυχῇ δυνάμεων (facultas), τότε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶ καὶ διαλευκανθῆ καλύτερον καὶ τὸ ζήτημα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ Κλήμεντα ἀποτελεῖται ἐκ δύο συστατικῶν, ψυχῆς καὶ σώματος. Κυρίως ὅμως τὸ ἐνιαῖον τῆς ψυχῆς θίγει αὐτὸν τὸν πυρῆνα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν γενικωτέρου θέματος: Εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῶν παθῶν καὶ ἡ θεραπεία των ὑπόθεσις ὀλοκλήρου τῆς ψυχῆς, ὀρθότερον εἰπεῖν ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἐνὸς μέρους μόνον αὐτοῦ; Ἐπι αὐτὴν τὴν προοπτικὴν τυγχάνει εὐδηλον, ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνιαίου τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντληθῆ εἰς ἓν κεφάλαιον καὶ ὅτι γενικῶς συνεξετάζεται εἰς ὀλοκλήρον τὴν παροῦσαν πραγματείαν. Πάντως πρὸ πάσης περαιτέρω ζητήσεως ἐπιβάλλεται νὰ τονισθῆ ἐκ τῶν προτέρων καὶ μετ' ἐμφάσεως, ὅτι ἡ ποικιλία ὄρων καὶ ἐκφράσεων¹⁰, τῶν ὁποίων κάμνει χρῆσιν ὁ Συγγραφεὺς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ψυχὴν, καὶ δὴ ἡ ποικιλία σημασίας καὶ χρήσεως τοῦ κεντρικῆς σπουδαιότητος ὄρου «ψυχὴ», δὲν ἐπιτρέπουν τελείαν καὶ ὀριστικὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ θέματος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον διάφοροι διάφορα ἐξάγουν συμπεράσματα. Εἰς τὸν μελετητὴν ὅμως

8. Πρὸς βλ. Ἀριστοτέλους, Περὶ οὐρανοῦ, Β' 4, 286 β 17: «ἐπεὶ δὲ πρότερον τῇ φύσει ἐν ἑκάστῳ γένηι τὸ ἐν τῶν πολλῶν καὶ τὸ ἀπλοῦν τῶν συνθέτων». Περὶ τοῦ «φύσει πρότερον» βλ. περισσότερα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ γνώσεως. Κεφάλαια φιλοσοφικά, 7: Kotter, I, 68.

9. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 58: Kotter, II, 142-143.

10. Τὴν ποικιλίαν ὄρων, ἢτοι «τὴν ἔλλειψιν μιᾶς σταθερᾶς ὀρολογίας», χαρακτηρίζει ὁ W. Völker, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, σ. 13, ὡς τὴν «μεγίστην δυσχέρειαν» πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ ἔργου τοῦ Κλήμεντος.

εναπόκειται τὸ καθήκον νὰ καταφύγη εἰς τὰς πηγὰς καὶ ἀντλήσῃ τὰς ἰδικὰς τοῦ τελικὰς σκέψεις, τὰς ὁποίας ὀφείλει νὰ συγκρίνῃ ἐκάστοτε πρὸς τὰς τῶν ἄλλων. Ἡ ἀπαίτησις αὕτη πρὸς ἐξαγωγὴν ἰδίων συμπερασμάτων ἐγείρεται ἰδιαίτερος ἐπὶ θεμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα δὲν ὁμοφωνεῖ.

Ἐφετηρίαν τῶν σκέψεων, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν, εἶναι δυνατόν καὶ μᾶλλον πρέπει ν' ἀποτελέσῃ ἡ ρητὴ διάκρισις δύο «δυνάμεων» εἰς τὴν ψυχὴν, τῆς «γνώσεως» καὶ τῆς «ὀρμῆς»: «ἄμφω γὰρ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, γνώσις τε καὶ ὀρμή»¹¹. Ὁ χαρακτηριστικὸς ὅρος «δύναμις» ἀποκλείει πᾶσαν παρεξήγησιν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς τμήσεως καὶ διαιρέσεως τῆς ψυχῆς κατ' οὐσίαν. Ἡ ψυχὴ δὲν χωρίζεται καὶ δὲν διαιρεῖται εἰς γνώσιν καὶ ὀρμὴν, ἀλλ' ἔχει ὡς «ιδιώματα»¹² καὶ «δυνάμεις» καὶ διακρίσεις ταῦτα. Ἡ γνώσις καὶ ἡ ὀρμὴ τῆς μιᾶς ψυχῆς, καθόσον δὲν δύνανται καθ' ἑαυτὰ νὰ ὑπάρχουν, ἀλλ' ἔχουν «ἐν ἐτέρῳ... τὴν ὑπαρξιν», ἤτοι ἐν τῇ ψυχῇ, εἶναι «συμβεβηκότα»¹³. Ἡ διαίρεσις λοιπόν, περὶ τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος ὡς πρὸς τὴν ψυχὴν, δὲν εἶναι διαίρεσις «κατ' οὐσίαν», ἀλλὰ «κατὰ συμβεβηκός»¹⁴, ὅπως θὰ ἔλεγεν ἐξ ἀπόψεως ὀρολογίας ὁ ἱερὸς Δαμασκηνός.

Τοιουτοτρόπως ὁ ὅρος «μέρος», ὡς τμήμα τῆς ψυχῆς, δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴν ὡς ἄνω διάκρισιν καὶ τυγχάνει ἴσως παρεξηγήσιμος. Ἐπειδὴ ὁμως χρησιμοποιεῖται τόσο γενικώτερον ὅσον καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ, ὀφείλομεν νὰ πράξωμεν τὸ αὐτό. Πρέπει μόνον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι, χρησιμοποιῶν ὁ ἱερὸς Συγγραφεὺς διὰ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα τόσο τὸν ἀριστοτελικῆς προελεύσεως ὅρον «δύναμις», ὅσον καὶ τὸν πλατωνικὸν ὅρον «μέρος»¹⁵, προδίδει κατ' ἀρχὴν τὴν ἐκλεκτικὴν τοῦ διάθεσιν πέραν αὐτοῦ ἢ χρῆ-

11. Στωματεῖς, 6, 8 (II, 466, 13-14).

12. Ἡ γνώσις ὡς «ιδίωμα» ψυχῆς πρὸς βλ. Στωματεῖς, 6, 8 (II, 466, 11-12).

13. Πρὸς βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ γνώσεως. Κεφάλαια φιλοσοφικά, 4: Kotter, I, 59: «Ὁ ὕσις μὲν οὖν ἐστὶ πρᾶγμα αὐθύπαρτον, μὴ δεόμενον ἐτέρου πρὸς σύστασιν ἤγουν τὸ ἐν ἑαυτῷ ὂν, καὶ μὴ ἐν ἐτέρῳ ἔχον τὴν ὑπαρξιν. Συμβεβηκὸς δὲ τὸ μὴ δυνάμενον ἐν ἑαυτῷ εἶναι, ἀλλ' ἐν ἐτέρῳ ἔχον τὴν ὑπαρξιν». Βλ. καὶ 13: Kotter, I, 82-83.

14. Πρὸς βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ γνώσεως. Κεφάλαια φιλοσοφικά, 6: Kotter, I, 65: «πᾶν γὰρ διαιρούμενον, ἢ καθ' αὐτὸ διαιρεῖται, ἤγουν κατ' οὐσίαν ἢ κατὰ συμβεβηκός».

15. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 6, 515: Edelstein - Kidd, fr. 146 (σ. 135). Βλ. καὶ κατ., σ. 41, σημ. 17.

σις αὐτὴ συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ ὅτι ἀμφότεροι οἱ ὅροι ἦσαν εὐρέως διαδεδομένοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ¹⁶.

Ἐξόχως ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὸν ὄρον «μέρος» ἐν σχέσει πρὸς τὴν ψυχὴν χρησιμοποιεῖ κυρίως πρὸς δῆλωσιν τῆς «ἀλόγου» δυνάμεως τῆς ψυχῆς¹⁷, τὴν ὁποίαν διαστέλλει μὲν πρὸς τὸ «λογικόν», χωρὶς ὅμως νὰ ὀνομάζη εὐθέως καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο «μέρος» τῆς ψυχῆς. Ἀντιθέτως πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ «λογικοῦ» κάμνει χρῆσιν ὡσαύτως τῆς λέξεως «δύναμις» καὶ θεωρεῖ ὡς ἰδιαιτέρον κτῆμα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς τὴν «λογικὴν δύναμιν» αὐτῆς¹⁸. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδιοτύπου αὐτῆς χρήσεως τῶν ὄρων «μέρος» καὶ «δύναμις» καὶ προϋποτιθεμένου, ὅτι αὕτη εἶναι συνειδητὴ, ἐπιτρέπεται ἴσως νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἀποφεύγει ἐνταῦθα τὴν ἔκφρασιν «μέρος» καὶ ἀντ' αὐτῆς προτιμᾷ τὸν ὄρον «δύναμις» πρὸς ἐπιτυχεστέραν τρόπον τινὰ ἀπόδοσιν τοῦ ἰδιαίτερου καὶ ἐξαιρετοῦ γνωρίσματος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

Βέβαιον ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι, ὅτι ὁ Κλήμης, χρησιμοποιήσας ἀμφοτέρους τοὺς ὄρους «μέρος» καὶ «δύναμις», πέραν τῆς ἐκλεκτικῆς του διαθέσεως, ἐτέλει προδήλως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν στωικῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰάμβλιχος¹⁹ εἰς

16. Ὅτι ἡ σχετικὴ ὀρολογία ἦτο συνήθης, βλ. καὶ Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 15: ΒΕΠ, 38, 265, 26-27: «Διαιροῦσι δὲ καὶ ἄλλως εἰς δυνάμεις ἢ εἶδη ἢ μέρη τὴν ψυχὴν».

17. Πρβλ. τὴν ἔκφρασιν «ἄλογον μέρος»: «Παιδαγωγός, 3, 11 (I, 266, 32). Στρωματεῖς, 5, 8 (II, 362, 8). 6. 16 (II, 500, 16). 7. 6 (III, 24, 24). 2, 21 (II, 183, 12)· εἰς τὸ τελευταῖον αὐτὸ ἐδάφιον ἀποδίδονται λόγοι τοῦ Ποσειδωνίου. Τὸ χωρίον περιλαμβάνεται καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ποσειδωνίου τῶν Edelstein - Kidd, fr. 186 (σ. 169), οἱ ὅποιοι ὅμως εἰς τὸν ἐν τέλει παρατιθέμενον πίνακα ἑλληνικῶν λέξεων καὶ πραγμάτων καὶ ὑπὸ τὸ λῆμμα «μέρος» διὰ τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα χρησιμοποιοῦν ἕνα ἀστερίσκον καὶ ἔκφραζον τοιουτοτρόπως τοὺς ἐνδοιασμούς των, ἂν ὁ Ποσειδώνιος ὠμίλησε περὶ «μερῶν» τῆς ψυχῆς· ὅπως φαίνεται δικαίως, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 6, 515: Edelstein - Kidd, fr. 146 (σ. 135): «ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τε καὶ ὁ Ποσειδώνιος εἶδη μὲν ἢ μέρη ψυχῆς οὐκ ὀνομάζουσιν, δυνάμεις δὲ εἶναι φασὶ μᾶς οὐσίας». Βλ. καὶ E. Zeller, Die Philosophie der Griechen, τ. 3/1, σ. 602 καὶ σημ. 2.

18. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 173, 22-23): «ἡ λογικὴ δὲ δύναμις, ἰδίᾳ οὖσα τῆς ἀνθρωπείας ψυχῆς». Πρβλ. καὶ 2, 16 (II, 153, 21-22): «λογικαὶ δυνάμεις». 6. 1 (II, 423, 20. 23-24). 7, 7 (III, 35, 12). Βλ. καὶ Βασιλείου Μεγάλου, Κατὰ ὀργιζομένων, 5: ΒΕΠ, 54, 106, 2 ἔξ., ὅπου τὸ «θυμοειδές», τὸ «ἐπιθυμητικόν» καὶ τὸ «λογιστικόν» περιγράφονται ὡς «δυνάμεις» τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καλῶς ἢ κακῶς.

19. Παρὰ I. Στοβαῖω, Ἐκλογαί, I, 367, 17: SVF, II, 225, 39 ἔξ. 368, 6: SVF, II, 226, 13 ἔξ. Εἰς τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἔργον του ἐξήτασεν ὁ Ἰάμβλι-

τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἔργον του, διέκριναν τὴν «προϋποκειμένην οὐσίαν» τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῶν «ἐν τῷ ὑποκειμένῳ ποιότητων», ἤτοι «δυνάμεων» αὐτῆς. Ἐχρησιμοποιοῦν μὲ ἄλλας λέξεις τόσον τὸν ὄρον «μέρος», ὅσον καὶ τὸν ὄρον «δύναμις».

Ἄνεξαρτήτως ὁμως τῆς ἐν λόγῳ ὀρολογίας εἶναι δυνατόν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τώρα γραφέντων νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι ὁ Κλήμης ἀντιλαμβάνεται τὴν ψυχὴν ὡς ἐνιασίον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχείον. Διακρίνων δὲ ἐν αὐτῇ δύο (λογικὴν καὶ ἄλογον)²⁰ ἢ περισσοτέρας δυνάμεις δὲν δέχεται αὐτὰς κεχωρισμένως καὶ καθ' ἑαυτὰς ὑπαρχούσας.

χος διεξοδικῶς τὴν φιλοσοφικὴν χρῆσιν τῶν ὄρων «μέρος» καὶ «δύναμις»: βλ. καὶ M. Pohlenz, *Die Stoa*, τ. 1, σ. 90 καὶ τ. 2, σ. 52.

20. Ὁρθῶς ὑπέδειξεν ὁ S. Lilla, *Clement of Alexandria. A study in christian Platonism and Gnosticism*, Oxford 1971, σ. 81, σημ. 2, ὅτι ἡ διμερὴς διάκρισις τῆς ψυχῆς ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ἀντίοχον, τὸν Ἀλβίνον, τὸν Πλούταρχον καὶ τὸν Φίλωνα, παραθέτων καὶ τὰς σχετικὰς μαρτυρίας. Ἐς παρατηρηθῆ ἴσως μόνον ἐπ' αὐτοῦ, ὅτι πάντες οὗτοι κινοῦνται εἰς τὴν γνωστὴν πλατωνικὴν παράδοσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΟ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΝΕΥΜΑ

Πρὸς δῆλωσιν τῆς λογικῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς χρησιμοποιεῖ ὁ Κλήμης περισσοτέρας ἐκφράσεις. Ἐξ αὐτῶν αἱ συνηθέστεραι εἶναι: «νοῦς», «λόγος» ἢ «λογικόν» ἢ «λογιστικόν» καὶ «ἡγεμονικόν (πνεῦμα)»¹. Ἡ χρῆσις αὐτῶν γίνεται ὑπὸ τοῦ Συγγραφέως ἀδιακρίτως. Πᾶσαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν λογικὴν δύναμιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ σημαίνουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν δύναμιν τοῦ γινώσκειν, νοεῖν καὶ βούλεσθαι, τὴν ἀνωτέραν δηλαδὴ ἐκείνην γνωστικὴν, νοητικὴν καὶ βουλευτικὴν λειτουργίαν, ἢ ὁποία ἐνυπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀποτελεῖ τὴν συνισταμένην καὶ τὴν πεμπτουσίαν αὐτοῦ. Ὅτι πάντως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, τὸ ὁποῖον δηλώνεται διὰ διαφόρων ὀνομάτων καταδεικνύει ἢ σχεδὸν ταυτολογικὴ περιγραφὴ ἐνὸς ἐκάστου τῶν ὄρων τούτων, εἰς σύντομον ἐξέτασιν τῶν ὁποίων προβαίνομεν.

Τοιοιούτῳ ὅπως, λοιπόν, ὁ «νοῦς» εἶναι «ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀληθινός»², «τὸ εἶδος..., ᾧ χαρακτηρίζομεθα»³, «ὁ κυβερνήτης»⁴, «ὁ γνω-

1. Ἄξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ συνοπτικὴ ἀνάλυσις τῶν ὄρων «νοῦς», «λόγος» καὶ «πνεῦμα» ὡς ἀνθρωπολογικῶν παραγόντων διανοήσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν παρὰ Μ. Α. Σιώτη, Ἑλληνικὴ διανόσις καὶ χριστιανικὴ πίστις, Ἀθήναι 1971, σ. 28-39· ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ καταδείξῃ τὰς δυνατὰς αὐτῶν διακρίσεις καὶ διαφοροποιήσεις.

2. Προτρεπτικός, 10 (I, 71, 26-27). Περὶ «νοῦ» πρβλ. καὶ G. Zaphiris, *Le Texte du discours sur la Montagne en Mt V, 1-VII, 29 dans les écrits de Clément d'Alexandrie*, Athènes 1975, σ. 128 ἐξ.

3. Στρωματεῖς, 6, 8 (II, 468, 7).

4. Παιδαγωγός, 2, 2 (I, 173, 18). Περὶ προνοίας (III, 220, 15): «αὐτοκράτωρ νοῦς». Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ νοῦ ὡς κυβερνήτου ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως καὶ ὑπὸ τῆς νηπτικῆς γραμματείας· πρβλ. Εὐαγγρίου, Κεφάλαια περὶ διακρίσεως παθῶν καὶ λογισμῶν, 3: Φιλοκαλία, I, 45: «κυβερνήτης νοῦς». Πέτρου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῆς δευτέρας ἐντολῆς: Φιλοκαλία, III, 24-25: ὁ νοῦς «ἡνιοχεῖ», «... ὅτι αὐτοκράτωρ ἐστί». Νικήτα Σηθαίου, Πρώτη πρακτι-

ρίζων αὐτὴν (τ. ἔ. τὴν ἀλήθειαν) προσφυῶς»⁵ καὶ τὰ «πνευματικά» δι-
 ορῶν⁶. Τὰ ἰδιαίτερα αὐτὰ γνωρίσματα τοῦ νοῦ ὀφείλονται εἰς τὴν θεϊ-
 κὴν καταγωγὴν του, ἀφοῦ «νοῦς ὁ θεός»⁷ καὶ ὡς νοῦς «ἀρχὴ ἐστὶ τοῦ
 λογικοῦ καὶ κριτικοῦ τόπου»⁸, ὁ δὲ ἀγαθὸς ἄνθρωπος εἶναι «θεοειδὴς
 καὶ θεοεἰκελος... κατὰ ψυχὴν»⁹, ἀκριβέστερον εἰπεῖν κατὰ νοῦν¹⁰. Κυ-
 ρία ἀποστολὴ τοῦ νοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἐντεῦθεν
 ἀπορρέουσα ὀρθὴ πρᾶξις καὶ ἐκλογή τοῦ προσήκοντος ἐν τῷ βίῳ τέ-
 λους: «τὸν νοῦν εἰλήφαμεν, ἵνα εἰδῶμεν, ὃ ποιοῦμεν, καὶ τὸ ἄνωθι
 σαυτὸν ἐνταῦθα, εἰδέναι ἐφ' ᾧ γεγόναμεν»¹¹.

Ὁ ἀνωτέρω ἄμεσος συνδυασμὸς νοῦ καὶ γνώσεως διευκρινίζει
 ἕτερον ἐνδιαφέρον ἐδάφιον, ὅπου ἡ σημασία καὶ σπουδαιότης τῆς γνώ-
 σεως διὰ τὸν νοῦν παραλληλίζεται πρὸς ἐκείνην τοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς τὸ
 σῶμα «ὃ γὰρ ὀφθαλμὸς ἐν σώματι, τοῦτο ἐν τῷ νῷ ἡ γνῶσις»¹². Ἐπειδὴ

κῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, 26: Φιλοκαλία, ΙΙΙ, 279: «ἡγεμῶν αὐτοκράτωρ». Εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Ἰω. Κορναράκης, Στοιχεῖα νηπιακῆς ψυχολογίας, Θεο-
 σαλονικῆ 1963, σ. 12, ὅτι ὁ «κυβερνήτης» νοῦς ταυτίζεται «μᾶλλον πρὸς τὸ
 ὑπὲρ - ἐγὼ παρὰ πρὸς τὸ ἐγὼ τῆς ψυχαναλυτικῆς περὶ προσωπικότητος θεω-
 ρίας».

5. Στρωματεῖς, 1, 19 (ΙΙ, 63, 25-26).

6. Στρωματεῖς, 5, 11 (ΙΙ, 375, 14). Πρβλ. 5, 3 (ΙΙ, 336, 1-2): «τῷ νῷ
 ὄρᾳ (τ. ἔ. ὁ ἐλπίζων) τὰ νοητὰ καὶ τὰ μέλλοντα». 2, 11 (ΙΙ, 139, 16): ὁ νοῦς
 εἶναι κριτήριον νοητῶν· βλ. σχετικῶς καὶ Φίλωνος, Περὶ τῆς πρὸς τὰ πρῶ-
 παιδεύματα συνόδου, 18: Cohn - Wendland, ΙΙΙ, 92.

7. Στρωματεῖς, 4, 24 (ΙΙ, 317, 11)· ἐνταῦθα ὁ λόγος εἶναι περὶ Πλά-
 τῶνος καὶ τῆς «χώρας τῶν ιδεῶν». Βλ. καὶ Φίλωνος, Περὶ τῶν Χερουβίμ...,
 14: Cohn - Wendland, Ι, 182. Πρβλ. ἐπίσης Ι. Καραβιδοπούλου, Ἡ περὶ
 Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλία Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, σ. 41 ἔξ. Ὁ χα-
 ρακτηρισμὸς τοῦ Θεοῦ ὡς Νοῦ, ἐνθυμίζων τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀναξαγόρου,
 χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἐν χριστιανικῇ ἐννοίᾳ.

8. Στρωματεῖς, 4, 25 (ΙΙ, 320, 18).

9. Στρωματεῖς, 6, 9 (ΙΙ, 468, 6).

10. Στρωματεῖς, 5, 14 (ΙΙ, 388, 15-16): «εἰκὼν μὲν γὰρ θεοῦ λόγος θεῖ-
 ος καὶ βασιλικός, ἄνθρωπος ἀπαθής, εἰ κ ὠ ν δ' εἰ κ ὀ ν ο ς ἄ ν θ ρ ὠ π ι -
 ν ο ς ν ο ῦ ς». Πρβλ. Βασιλείου Μεγάλου, Ἐπιστ. 233, 1: ΒΕΠ, 55, 281,
 27-28: «Ὅτι καλὸν μὲν ὁ νοῦς καὶ ἐν τούτῳ ἔχομεν τὸ κατ' εἰκόνα τοῦ κτί-
 σαντος». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 62:
 Kotter, ΙΙ, 157 ἔξ.

11. Στρωματεῖς, 7, 3 (ΙΙΙ, 15, 8-10)· βλ. Πλάτωνος, Φίληβος, 48 C 10.

12. Στρωματεῖς, 3, 5 (ΙΙ, 216, 23-24). Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ἀκο-
 λούθως μερικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἄλλως ἢ ὁ Κλήμης παραλληλίζουν
 τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν τοῦ νοῦ ἐν τῇ ψυχῇ πρὸς ἐκείνην τοῦ ὀφθαλμοῦ ἐν
 τῷ σώματι· πρβλ. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 1: ΒΕΠ, 38,
 221, 10-11: «τοῦτό ἐστιν (τ. ἔ. ὁ νοῦς) αὐτῆς (τ. ἔ. τῆς ψυχῆς) τὸ κάλλιστον
 μέρος, ὡς ὀφθαλμὸς ἐν σώματι». Ὠριγένους, Ἀπόσπ. 53 εἰς Λουκ. 11, 34:

δὲ ὀλίγον πρότερον εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ἢ γνώσις περιγράφεται ὄχι ὡς «ψιλὸς λόγος», ἀλλ' ὡς τὸ «φῶς ἐκεῖνο τὸ ἐν τῇ ψυχῇ ἐγγενόμενον»¹³, εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ Κλήμης δὲν διαστέλλει τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ψυχῆς. Ἀπεναντίας θεωρεῖ τὸ νοερόν ὡς ἀναπόσπαστον αὐτῆς γνωσιολογικὴν δύναμιν, ἀναγομένην εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς. Οὐδόλως εἶναι δὲ ἀπίθανον, ὅτι ὁ Νεμέσιος, γράφων: «τινὲς δὲ οὐ διέστειλαν ἀπὸ τῆς ψυχῆς τὸν νοῦν, ἀλλὰ τῆς οὐσίας αὐτῆς ἡγεμονικὸν εἶναι τὸ νοερόν ἡγοῦνται»¹⁴, εἶχεν ἴσως κατὰ νοῦν ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸν Κλήμεντα. Πάντως αὐτό, τὸ ὁποῖον ὁ Κλήμης κάπως συγκεκαλυμμένως μὲν, πλὴν ὁμως ἀσφαλῶς ἐδίδασκε, ταυτίζεται ἐξ ἀπόψεως περιεχομένου πρὸς τὴν γνωστὴν ἔκφρασιν τοῦ συνοψιστοῦ τῆς πατερικῆς παραδόσεως Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ: «οὐχ ἕτερον ἔχουσα (τ. ἔ. ἡ ψυχὴ) παρ' ἑαυτὴν τὸν νοῦν, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς τὸ καθαρώτατον»¹⁵.

Τὴν αὐτὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν χαρακτηρίζει ὁ Κλήμης καὶ «λόγον», «λογικόν» ἢ «λογιστικόν», ἥτοι διὰ γνωστῶν καὶ καθιερωμένων ὄρων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ λόγος εἶναι τὸ ἰδιαίτερον ἀκριβῶς γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῶν «ἀπηξιωμένων τοῦ λόγου» ζώων¹⁶ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται καὶ εἰς αὐτὸν ἀνάγεται πᾶσα τοῦ ἀνθρώπου πρᾶξις, διότι «οὗτος ὡς ἀληθῶς τεχνάζεται ἵππῳ χαλινόν, ταύρῳ ζυγόν, θηρίῳ βρόχον, κάλαμον ἰχθύι, πάγην ὀρνέῳ» οὗτος πολιτεύεται καὶ γεωργεῖ, ἄ ρ χ ε ι καὶ ὑπουργεῖ καὶ τὰ ὅλα δημιουργεῖ»¹⁷. Ὁ λόγος ὁ ὀρθὸς προκαθαίρει τὰς ψυχὰς «ἀπὸ τῶν φαύλων δογμα-

ΒΕΠ, 15, 83, 16 ἔξ. Ἰ. Απόσπ. 59 εἰς Λουκ. 12, 35: ΒΕΠ, 15, 86, 4. [Βασιλείου Μεγάλου], Ἀσκητικαὶ διατάξεις, 2, 1: ΒΕΠ, 57, 23, 2 ἔξ. Ὡς πρὸς τὸν Γρηγόριον Νύσσης βλ. τὰ χωρία, τὰ ὅποια συνεκέντρωσεν ὁ W. Völker, Gregor von Nyssa als Mystiker, Wiesbaden 1955, σ. 165, σημ. 1, ἐνθα μάλιστα γίνεται συσχετισμὸς τῶν ἐκφράσεων τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν «ὄψιν ψυχῆς» τοῦ Κλήμεντος, Παιδαγωγός, 1, 9 (I, 135, 8-9). Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ψυχῆς: PG, 91, 360 CD. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 77.

13. Στρωματεῖς, 3, 5 (II, 216, 18-20). Βλ. καὶ 7, 12 (III, 52, 9-10): ἢ γνώσις εἶναι «τροφή» τῆς ψυχῆς.

14. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 1: ΒΕΠ, 38, 221, 16-18.

15. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 77. 50: Kotter, II, 121: «νοῦς δὲ τῆς ψυχῆς τὸ καθαρώτατον». Πρὸβλ. καὶ Φίλωνος, Περὶ τοῦ τὸ χεῖρον τῷ κρείττονι φιλεῖν ἐπιτίθεσθαι, 23: Cohn - Wendland, I, 277: «τὸ τῆς ψυχῆς ἄριστον εἶδος, δ νοῦς καὶ λόγος κέκληται». Βλ. καὶ ἀν.. σ. 35, σημ. 53.

16. Προτρεπτικός, 10 (I, 77, 7). Βλ. καὶ 12 (I, 84, 35-85, 1): ὁ ἄνθρωπος πλεονεκτεῖ «τῶν ἀλόγων ζώων... τῷ λόγῳ».

17. Παιδαγωγός, 3, 12 (I, 290, 12-14). Βλ. καὶ Στρωματεῖς, 1, 9 (II, 30, 12 ἔξ.): «οὐχί... καὶ τὸ ποιεῖν ἐκ τοῦ λόγου γίνεται; εἰ γὰρ μὴ λόγῳ πράττομεν, ἀλόγως ποιοῦμεν ἄν».

των»¹⁸ και διενεργεῖ «τὴν τοῦ λόγου ὑπακοήν, ἣν δὴ πίστιν φαμέν»¹⁹. Ὁχι δὲ μόνον ἐπὶ τοῦ νοητικοῦ πεδίου, ἀλλὰ πρωτίστως ἐπὶ τοῦ τῆς ἠθικῆς πράξεως καὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς διαδραματίζει ὁ λόγος σοβαρὸν ρόλον, καθόσον εἰς αὐτὸν ἐναπόκειται ἡ ἐκλογή καὶ ἐκτέλεσις τοῦ πρακτεοῦ²⁰. Καὶ καθόσον μία πράξις συντελεῖται «κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον», ἀποτελεῖ «κατόρθωμα»· ὅταν ὁμως γίνεται «παρὰ τὸν λόγον», τότε τυγχάνει «ἀμάρτημα»²¹. Ἄλλ' ἀκριβῶς τὸ ἀμάρτημα ὡς «παρὰ λόγον» πράξις ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τὸ γινώρισμα τοῦ «λογικοῦ» καὶ τὸν μεταβάλλει εἰς «θηρίον ἄλογον»²².

Προσεκτικώτερα μελέτη τῶν χωρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν οἱ ὅροι «λόγος», «λογικόν» καὶ «λογιστικόν» παρὰ Κλήμεντι, ὀδηγεῖ εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι οὗτοι χρησιμοποιοῦνται περισσότερο ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πράξιν, τὴν ἐκλογὴν καὶ ἐκτέλεσιν αὐτῆς «κατὰ» ἢ «παρὰ» τὸν λόγον. Τοῦτο ἰσχύει ὄλως ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὸν ὅρον «λόγος». Γνωστικὴ λειτουργία τοῦ λόγου ἐν ἀντιθέσει π.χ. πρὸς τὸν νοῦν δὲν μνημονεύεται εὐθέως. Ἡ παρατήρησις αὐτῆ, καίτοι σωστή, δὲν ἐπιβάλλει ἀναγκαστικῶς καὶ τινα διάκρισιν μεταξὺ νοῦ καὶ λόγου. Πρόκειται μᾶλλον περὶ παραδεδομένης ἀντιλήψεως²³, τὴν ὁποῖαν οἰκειοποιεῖται καὶ ὁ Κλήμης, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ προβῇ εἰς τὴν σαφῆ διαφοροποίησιν μεταξὺ νοῦ καὶ λόγου, τούτου μὲν ὡς «πρακτικοῦ», ἐκείνου δὲ ὡς «θεωρητικοῦ», περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς²⁴. Ἡ ἐκπεφρασμένη τούναντίον ταύτισις τοῦ «λογιστικοῦ» πρὸς τὸ «νοερὸν»²⁵, ἦτοι τὸ «ἡγεμονικόν»²⁶, διαλύει πᾶσαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀμφιβολίαν.

18. Στρωματεῖς, 7, 4 (III, 20, 12 ἐξ.). Παρομοίως λειτουργεῖ ὁ λόγος καὶ κατ' Ἰουστίνου, Ἀπολογία, 1, 21: ΒΕΠ, 3, 162, 14-16.

19. Παιδαγωγός, 1, 13 (I, 150, 26-27).

20. Πρβλ. Πρωτρεπτικός, 12 (I, 86, 4): «οὐ δὴ οὖν ἀμφιβάλλειν αἰρεῖ ὁ λόγος». Στρωματεῖς, 7, 16 (III, 67, 1).

21. Χαρακτηριστικὸς ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ τίτλος τοῦ 13ου κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Παιδαγωγοῦ (I, 150, 19-20): «Ὅτι ὡς τὸ κατόρθωμα κατὰ τὸν ὀρθὸν γίνεται λόγον, οὕτως ἔμπαλιν τὸ ἀμάρτημα παρὰ τὸν λόγον». Αἱ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας προερχόμεναι ἐκφράσεις «κατὰ (τὸν ὀρθὸν) λόγον» καὶ «παρὰ (τὸν ὀρθὸν) λόγον» εἶναι συνήθεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος.

22. Παιδαγωγός, 1, 13 (I, 151, 10-11).

23. Πρβλ. Ἰουστίνου, Ἀπολογία, I, 2, 1: ΒΕΠ, 3, 163, 18-19.

24. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία, 5: ΡΓ, 91, 499 D.

25. Παιδαγωγός, 3, 1 (I, 236, 4-5). Πρβλ. καὶ Στρωματεῖς, 7, 16 (III, 66, 5): «νοῦ καὶ λογισμοῦ». Βλ. καὶ Ὁριγένους, Ἀποσπ. 118 εἰς Ἰωάν. 1, 26: ΒΕΠ, 12, 399, 12 ἐξ.

26. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 14-15). Βλ. καὶ κατ., σ. 47, σημ. 33.

Πρὸς τὴν νοητικὴν καὶ λογικὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν ταυτίζεται καὶ τὸ «ἡγεμονικὸν πνεῦμα» (principale mentis). Τὸν ὄρον πνεῦμα χρησιμοποιεῖ ὁ ἱερὸς Συγγραφεὺς κυρίως ὑπὸ τὴν ἐξῆς τριπλῆν προοπτικὴν, ὅπως σημειώνει ὁ H. Karpp²⁷, στηριζόμενος εἰς τὴν εἰδικὴν ἐν προκειμένῳ πραγματείαν τοῦ Ἰωάν. Φραγκούλη²⁸: α) τὸ «τῷ πεπιστευκότι προσεπιπνεῦσαν ἅγιον πνεῦμα»²⁹, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς (Ἰωήλ, 3, 1. Πράξ. 2, 4.17. Ρωμ. 5, 5. Τίτ. 3, 6. Α' Πέτρ. 4, 14 κλπ.), β) τὸ «ἡγεμονικὸν» πνεῦμα³⁰ καὶ γ) τὸ «ὑποκείμενον» πνεῦμα³¹. Μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ, ὅτι διὰ τὸ ἐρευνώμενον ζήτημα ἐξέχουσιν σημασίαν ἐμφανίζουσαν τὸ «ἡγεμονικὸν» καὶ τὸ «ὑποκείμενον» πνεῦμα.

Ὁ ὄρος «ἡγεμονικὸν» ἀπαντᾷ παρὰ Κλήμεντι συνηθέστερον ὡς εὐσιαστικὸν καὶ σπανιώτερον ὡς ἐπιθετικὸς προσδιορισμός³². Εἰς ἀμφοτέρας πάντως τὰς περιπτώσεις ταυτίζεται πρὸς τὸν νοῦν, ἦτοι τὸ «λογιστικὸν» τῆς ψυχῆς³³. Εἶναι δηλαδὴ τὸ ἡγεμονικὸν ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ δὲν νοεῖται ἀνεξαρτήτως αὐτῆς³⁴. Εἰς αὐτὸ προσιδιάζει ἡ «ἀγαθὴ ἐνέργεια» τῆς γνώσεως³⁵ καὶ τὸ «διαλογίζεσθαι»³⁶. Δι' αὐτὸ καὶ προώρισται νὰ εἶναι «κυβερνήτης» τῆς ψυχῆς³⁷ καὶ τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς πάσης ἀνθρωπίνης ἐνεργείας³⁸.

27. H. Karpp, Probleme altchristlicher Anthropologie..., σ. 95.

28. J. D. Frangoulis, Der Begriff des Geistes «πνεῦμα» bei Clemens Alexandrinus, Borna - Leipzig 1936. Τὸ δημοσίευμα τοῦτο εἶναι μέρος τῆς διατριβῆς του, ἡ ὁποία ὑπεβλήθη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τῆς Ἰέννης τὸ 1935.

29. Στρωματεῖς, 5, 13 (II, 384, 5-6). Πρὸβλ. καὶ 6, 16 (II, 500, 4-5). 3. 17 (II, 243, 32).

30. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 29 ἐξ.).

31. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 29 ἐξ.).

32. Πρὸβλ. καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961, s.v. ἡγεμονικόν, II (σ. 600): «usu(ally) as subst(antive) neut(er) with ψυχῆς understood and rarely as adj(ective)».

33. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 14-15): «τὸ λογιστικὸν τοῖνον καὶ ἡγεμονικόν». Βλ. καὶ 2, 11 (II, 141, 5-6): «ὁ λογισμὸς καὶ τὸ ἡγεμονικὸν ἀπταιστον μένον καὶ καθηγούμενον τῆς ψυχῆς κυβερνήτης αὐτῆς εἶρηται». Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκφρασις «ἡγεμονικὸς λογισμὸς» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος, 3: PG, 44, 1149 C.

34. Πρὸβλ. τὰ χωρία ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ τοῦ «ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς»: Στρωματεῖς, 2, 21 (II, 185, 20). 4, 6 (II, 265, 20). 6, 16 (II, 500, 4).

35. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 265, 20).

36. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 10).

37. Στρωματεῖς, 2, 11 (II, 141, 6).

38. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 22-23): «ἡ πάντων ἀναφορὰ εἰς ἐν συντέτακται τὸ ἡγεμονικὸν καὶ δι' ἐκεῖνο ζῆ τε ὁ ἄνθρωπος καὶ πως ζῆ».

Τὴν διαμόρφωσίν του ὀφείλει ὁ ὄρος εἰς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν, προητοιμάσθη ὅμως ἀπὸ τὸ πλατωνικὸν «ἡγεμονοῦν»³⁹ καὶ τὸ ἀριστοτελικὸν «ἡγούμενον»⁴⁰. Ἡ μονιστικὴ τάσις τῶν Στωικῶν διείδεν εἰς τὸ «ἡγεμονικόν» τὴν πηγὴν τοῦ λογικοῦ στοιχείου καὶ πάσης τοῦ ἀνθρώπου ὀρμῆς, τὸ κέντρον τῆς ψυχῆς, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτῶνται καὶ ἐλέγχονται ὅλαι αἱ ἐπὶ μέρους λειτουργίαι τῆς⁴¹.

Συγκρίνοντες τὴν σημασίαν αὐτὴν τοῦ ἡγεμονικοῦ παρὰ τοῖς Στωικοῖς πρὸς τὸ περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν εἰς τὸν ὄρον ὁ Κλήμης, ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Ἀλεξανδρεὺς Θεολόγος ἐνεπλούτισε καὶ ἐσυγκεκριμενοποίησεν ἐννοιολογικῶς τὸν ὄρον ἡγεμονικόν ταυτίσας δὲ αὐτόν, ὡς ὁ Φίλων πρὸ αὐτοῦ⁴², πρὸς τὸν νοῦν ἢ λογιστικόν, ἐνέταξεν αὐτόν εἰς τὸ πλατωνικὸν σύστημα. Δι' αὐτὸ καὶ ἐλέγχεται ὡς ἀνακριθῆς ἢ γνώμη τοῦ Ivanka⁴³, ὅτι ὁ Ὀριγένης ἔπραξε τοῦτο. Ὁ Ὀριγένης ἠκολούθησεν ἐν προκειμένῳ τὰ ἴχνη τοῦ διδασκάλου του.

Ὅτι ὁ Κλήμης παρέλαβε τὸν ὄρον «ἡγεμονικόν» ἐκ τῶν στωικῶν φιλοσόφων προφανῶς μέσῳ τοῦ Φίλωνος, καταφαίνεται ἐκ τοῦ κυριωτέρου χωρίου, τὸ ὁποῖον ὀμιλεῖ περὶ τοῦ «ἡγεμονικοῦ πνεύματος»: Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 12 ἐξ.). Εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἐδάφιον προλογίζει τρόπον τινὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Δεκαλόγου καί, ἀφοῦ χαρακτηρίσῃ τὴν «δεκάδα» ὡς «ιεράν», ἐπιζητεῖ τὰς δυνατὰς συμβολικὰς ἢ ἀλληγορικὰς ἐρμηνείας «τῆς δεκαλόγου». Ὡς τοιαύτας παραθέτει: α) τὸν οὐράνιον δεκάλογον (ἥλιον, σελήνην, ἄστρα, νέφη, φῶς, πνεῦμα, ὕδωρ, ἀέρα, σκότος καὶ πῦρ), β) τὸν φυσικὸν δεκάλογον (ἄνθρωπος, κτήνη, ἐρπετά, θηρία, ἰχθύας, κήτη, σαρκοβόρα πτηνά, ἡμερα πτηνά, καρποφόρα φυτὰ καὶ ἄκαρπα φυτὰ) καὶ γ) τὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄνθρωπον, εἰς τὸν ὁποῖον διακρίνει τὰ ἐξῆς δέκα μέρη: «τά τε αἰσθητήρια πέντε καὶ τὸ φωνητικὸν καὶ τὸ σπερματικὸν καὶ τοῦτο δὴ τὸ ὄγδοον τὸ κατὰ τὴν πλάσιν πνευματικόν, ἕνατον δὲ τὸ ἡγεμονικόν τῆς ψυχῆς καὶ δέκατον τὸ διὰ τῆς πίστεως προσγιγόμενον ἀγίου πνεύμα-

39. Πρὸβλ. Πλάτωνος, Τίμαιος, 41 C 7. Μένων, 88 C 2. Νόμοι, IB', 963 A 8.

40. Ἀριστοτέλους, Ἠθ. Νικ., Γ' 5, 1113 α 6.

41. Πρὸβλ. F. Rüsche, Blut, Leben und Seele..., σ. 368 ἐξ. E. v. Ivanka, Plato Christianus, σ. 317.

42. Φίλωνος, Νόμων ἱερῶν ἀλληγορίαι, 1, 13: Cohn - Wendland, I, 70, 25: «ψυχῆς ἡγεμονικόν ἐστὶ ὁ νοῦς».

43. E. v. Ivanka, Plato Christianus, σ. 323-325. Τὴν ἐσφαλμένην αὐτὴν γνώμην τοῦ Ivanka ἀσπάζεται καὶ ὁ M. Ὀρφανός, Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα..., σ. 154.

τος χαρακτηριστικὸν ἰδίωμα»⁴⁴. Ἄξιζει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι αἱ ἐπτὰ πρῶται «δυνάμεις» τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Κλήμεντα συμπίπτουν πρὸς ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας ἀπαριθμοῦν ὁ Φίλων⁴⁵, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὁ Κλήμης πιθανώτατα ὑπ' ὄψει, καὶ παλαιότερον αὐτοῦ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Στοᾶς⁴⁶ ὡς μέρη τῆς ψυχῆς. Καὶ ἐνῶ ὁ Φίλων συγκαταλέγει τὸν «πατέρα νοῦν», τὴν «καθαρωτάτην τοῦ λογισμοῦ ποιμήνην», ὡς τὴν ὀγδόην ἐν τῷ ἀνθρώπῳ «δύναμιν», καθ' ὃν τρόπον δηλαδὴ ὁ Ζήνων τὸ «ἡγεμονικόν», ὁ Κλήμης φαίνεται νὰ διακρίνη τὴν ὀγδόην αὐτὴν δύναμιν ἐκ νέου εἰς τρία μέρη: πρόκειται βασικῶς διὰ τὰς τρεῖς διακρίσεις τοῦ πνεύματος, ἧτοι «προσεπιπνεύσαντος», «ἡγεμονικοῦ» καὶ «ὑποκειμένου».

Κα τὸ μὲν «προσεπιπνεῦσαν» πνεῦμα, ὡς καρπὸς τῆς πίστεως καὶ «χαραριστικὸν ἰδίωμα» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δὲν ἀποτελεῖ «μόριον» τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀπλῶς ἐπίκτητον τρόπον πνευματικῆς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ χριστιανοῦ⁴⁷. Ἀντιθέτως ὅμως τὸ

44. Πρὸβλ. καὶ 6, 16 (II, 500, 5 ἐξ.)· ἐπίσης 2, 11 (II, 139, 24 ἐξ.): «ἢ τὸν ἄνθρωπον συνέχουσα δεκάς... εἴη δ' ἂν σώμα τε καὶ ψυχὴ αἶ τε πέντε αἰσθήσεις καὶ τὸ φωνητικὸν καὶ σπερματικὸν καὶ τὸ διανοητικὸν ἢ πνευματικὸν ἢ ὅπως καὶ βούλει καλεῖν». Οἱ ὄροι «διανοητικὸν ἢ πνευματικὸν» τοῦ παρόντος χωρίου σημαίνουν τὸ αὐτὸ πράγμα ὅπως τὸ «ἡγεμονικόν» τοῦ ἐν τῷ κειμένῳ ἑδαφίου, τὴν λογικὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν. Ἄξιοπρόσεκτος ἡ ἔκφρασις «ἢ ὅπως βούλει καλεῖν».

45. Πρὸβλ. Φίλωνος, Περὶ τῶν μετονομαζομένων καὶ ὧν ἕνεκα μετονομάζονται, 19: Cohn - Wendland, III, 175 ἐξ.: «τῷ ἱερεῖ, φησιν οὖν τῆς κρίσεως καὶ τῆς δίκης, εἰσὶν ἐπτὰ θυγατέρες' (Ἔξ. 2, 16), συμβολικῶς αἱ τοῦ ἀλόγου δυνάμεις, γονὴ τε καὶ φωνή, καὶ πέντε αἰσθήσεις, ποιμαίνουσαι τὰ πρόβατα τοῦ πατρὸς. Διὰ γὰρ τῶν ἐπτὰ δυνάμεων τούτων αἱ προβάσεις καὶ παραυξήσεις τοῦ πατρὸς νοῦ ταῖς ἐγγινομέναις καταλήψαι συνίστανται. Παραγενόμεναι δ' ἐπὶ τὰ οἰκεία ἐκάστη, χρώματα μὲν καὶ σχήματα δρασις, φωνὰς δὲ ἀκοή, ἀτμούς δὲ ὄσφρησις, χυλοὺς δὲ γεῦσις καὶ αἱ ἄλλαι πρὸς τὰ ἀρμόττοντα ἑαυταῖς, ἀντιλοῦσι' τρόπον τινὰ τὰ ἐκτὸς αἰσθητά, ἕως ἂν πληρώσωσι τὰς τῆς ψυχῆς δεξαμενάς, ἐξ ὧν ποτίζουσι τὰ πρόβατα τοῦ πατρὸς' (Ἔξ. 2, 16), τὴν καθαρωτάτην λέγω τοῦ λογισμοῦ ποιμήνην, ἀσφάλειαν καὶ κόσμον περιφέρουσαν ἐν ταῦτῳ».

46. Νεμεσίου Ἐμέσιου, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 15: SVF, I, 39, 20-22: «εἷς τε τὸ ἡγεμονικὸν καὶ εἰς τὰς πέντε αἰσθήσεις καὶ εἰς τὸ φωνητικὸν καὶ τὸ σπερματικόν». Βλ. ἕτερα χωρία: SVF, II, 226, 14 ἐξ.

47. Πρὸβλ. G. Verkuyl, Die Psychologie des Clemens von Alexandrien..., σ. 12: «Die Erwähnung des ἁγίου πνεύματος braucht zwar wenig Schwierigkeiten zu bereiten. Der Geist ist διὰ τῆς πίστεως hineingekommen, er ist deshalb nicht im Menschen geschaffen und ebenso kein Teil der psychischen Elemente». Περὶ τῆς «πνευματολογίας» τοῦ Κλήμεντος βλ. καὶ Chr. Oeyen, Eine frühchristliche Engelpneumatologie bei Klemens von Alexandrien, ἐν: IKZ, 55, 1965, 102-120, 56, 1966, 27-47. W. - D. Hauschild, Gottes Geist und der Mensch, σ. 16 ἐξ. Βλ. καὶ ἀν., σ. 33 ἐξ.

«ὑποκείμενον πνεῦμα» καλεῖ ὁ ἱερός Συγγραφεὺς εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐδάφιον (II, 500, 16) «ἄλογον μέρος», τὸ ὁποῖον ἔχει ἐμψυχωθῆ καὶ εἶναι δι' αὐτὸ «μόριον αὐτῆς», ἥτοι τῆς ψυχῆς. Πῶς πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν; Ὑποστηρίζαντες ἀνωτέρω τὴν ἀδιάσπαστον ἐνότητα ψυχῆς καὶ σώματος ἐν ἀρχῇ καὶ ἔπειτα τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτήν, μήπως παρεδράμομεν ἢ παρεξηγήσαμεν τὸ παρὸν χωρίον; Εἴμεθα μήπως ἠναγκασμένοι νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ἐξήγησιν, ὅτι ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ ποικιλίαν ὑλικῶν καὶ ἐκφράσεων, ὁπότε τὸ παρὸν χωρίον ἀποτελεῖ παράδειγμα ἀντιφάσεως μεταξὺ διαφόρων χωρίων τοῦ Συγγραφέως;

Ἡ προσεκτικὴ μελέτη ὀλοκλήρου τοῦ χωρίου⁴⁸ ἐπιτρέπει, νομίζομεν, ὠρισμένας βεβαίας διαπιστώσεις. Κατ' ἀρχὴν ἐπιρρωννύεται ἡ γνώμη, ὅτι εἰς τὴν ψυχὴν διακρίνονται δύο δυνάμεις, ὅπως ὑπεγράμμισθη καὶ προλαβόντως⁴⁹. Αἱ δύο αὐταὶ δυνάμεις φέρουν ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χωρίου τὰ ἐξῆς ὀνόματα: ἀφ' ἑνὸς «ἡγεμονικόν», «ἡγεμονικὸν πνεῦμα», «ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς», «λογιστικόν» καὶ «λογικόν» καὶ ἀφ' ἑτέρου «ὑποκείμενον (πνεῦμα)», «ψυχή», «παθητικά», «ἄλογον μέρος

48. Ἴδου τὸ ὑπόλοιπον κείμενον: «αὕτη γὰρ ἡ πλάσις τοῦ ἀνθρώπου. ἐπεισκρίνεται δὲ ἡ ψυχὴ καὶ προσεῖσκρίνεται τὸ ἡγεμονικόν, ᾧ διαλογιζόμεθα, οὐ κατὰ τὴν τοῦ σπέρματος καταβολὴν γεννώμενον, ὡς συνάγεσθαι καὶ ἄνευ τούτου τὸν δέκατον ἀριθμὸν, δι' ὧν ἡ πᾶσα ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελεῖται. τῇ τάξει γὰρ εὐθέως γενόμενος ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῶν παθητικῶν τὴν ἀρχὴν τοῦ ζῆν λαμβάνει. τὸ λογιστικὸν τοίνυν καὶ τὸ ἡγεμονικὸν αἴτιον εἶναι φάμεν τῆς συστάσεως τῷ ζῳῷ, ἀλλὰ καὶ τοῦ τὸ ἄλογον μέρος ἐμψυχῶσθαι τε καὶ μόριον αὐτῆς εἶναι. αὐτίκα τὴν μὲν ζωτικὴν δυνάμιν, ἣ ἐμπεριέχεται τὸ θρηπτικὸν τε καὶ αὐξητικὸν καὶ καθ' ὅλου κινητικόν, τὸ πνεῦμα εἴληχεν τὸ σαρκικόν, ὄξυκίνητον ὃν καὶ πάντη διὰ τε τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ λοιποῦ σώματος πορευόμενον τε καὶ πρωτοπαθοῦν διὰ σώματος τὴν προαιρετικὴν δὲ τὸ ἡγεμονικὸν ἔχει δυνάμιν, περὶ ἣν ἡ ζήτησις καὶ ἡ μάθησις καὶ ἡ γνῶσις. ἀλλὰ γὰρ ἡ πάντων ἀναφορὰ εἰς ἐν συντέτακται τὸ ἡγεμονικόν καὶ δι' ἐκεῖνο ζῆ τε ὁ ἄνθρωπος καὶ πως ζῆ. διὰ τοῦ σωματικοῦ ἄρα πνεύματος αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐπιθυμεῖ, ἥδεται, ὀργίζεται, τρέφεται, αὔξεται, καὶ δὴ καὶ πρὸς τὰς πράξεις διὰ τούτου πορεύεται τὰς κατ' ἐννοιᾶν τε καὶ διάνοιαν, καὶ ἐπειδὴν κρατῆ τῶν ἐπιθυμιῶν, βασιλεύει τὸ ἡγεμονικόν. τὸ οὖν «οὐκ ἐπιθυμήσεις» (Ἔξ. 20, 17) οὐ δουλεύσεις φησὶ τῷ σαρκικῷ πνεύματι, ἀλλὰ ἄρξεις αὐτοῦ, ἐπεὶ «ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος» (Γαλ. 5, 17) καὶ εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἀτακτεῖν ἐπανίσταται, «καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκὸς» εἰς τὴν κατὰ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου διεξαγωγὴν ἐπικρατεῖ· μή τι οὖν εἰκότως «κατ' εἰκόνα θεοῦ» (Γέν. 1, 27) γεγενῆσθαι ὁ ἄνθρωπος εἴρηται, οὐ κατὰ τῆς κατασκευῆς τὸ σχῆμα, ἀλλ' ἐπεὶ ὁ μὲν θεὸς λόγῳ τὰ πάντα δημιουργεῖ, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὁ γνωστικὸς γενόμενος τῷ λογικῷ τὰς καλὰς πράξεις ἐπιτελεῖ». Βλ. σχετικῶς καὶ F. van der Grinten, *De natürliche und die übernatürliche Begründung des Tugendlebens bei T. F. Clemens von Alexandrien*, Bonn 1949, σ. 89 ἔξ.

49. Βλ. ἄν., σ. 42.

ἐψυχωμένον», «πνεῦμα σαρκικόν» καὶ «σωματικόν πνεῦμα». Τὰς ποικιλωνύμους αὐτὰς δύο δυνάμεις τῆς ψυχῆς δὲν δέχεται ὁ Κλήμης ὡς δύο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ψυχάς, ὅπως ὁ γνωστικός Βασιλείδης⁵⁰, ἀλλ' ὡς συναποτελούσας οὐσιαστικῶς τὴν μίαν τοῦ ἀνθρώπου ψυχήν.

Παρὰ ταῦτα εἶναι ἐμφανῆς ἡ δυσχέρεια ὡς πρὸς τὸν τρόπον καὶ χρόνον συστάσεως τῆς λογικῆς τῆς ψυχῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία ἐγείρεται διὰ τῆς φράσεως ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔδαφιου «ἐπεισκρίνεται δὲ ἡ ψυχὴ καὶ προσεισκρίνεται τὸ ἡγεμονικόν». Τὰ ρήματα «ἐπεισκρίνεται» καὶ «προσεισκρίνεται» εἶναι δυνατόν ν' ἀποδοθοῦν διὰ τοῦ «ἐπεισέρχεται» καὶ «προσεισέρχεται», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπεμφαίνει σταδιακὴν τρόπον τινὰ πλάσιν. Τοιοιουτρόπως μετέφρασεν αὐτὰ ὁ Ο. Stählin⁵¹. Ἀντιθέτως ὁ Η. Karpp⁵² ἠρμήνευσε τὸ δεύτερον ρῆμα διὰ τοῦ «πρότερον (;) εἰσέρχεται», προτιμήσας τοιοιουτρόπως τὴν γραφὴν «προσεισκρίνεται». Δι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀποκλείει οὗτος τὴν προϋπαρξιν τῆς ψυχῆς κατὰ Κλήμεντα⁵³. Τὴν προϋπαρξιν ὅμως, τοῦλάχιστον εἰς οὐράνιον τόπον, πρέπει ν' ἀποκλείσωμεν, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν κατηγορηματικὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Συγγραφέως: «οὐκ οὐρανόθεν καταπέμπεται δεῦρο ἐπὶ τὰ ἥττω ψυχὴ»⁵⁴.

Ὡς πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ φαίνεται νὰ ταλαντεύεται ὁ Κλήμης μεταξὺ τῆς μεταφυτεύσεως (Generatianismus) καὶ τῆς κατὰ τὴν σύλληψιν δημιουργίας (Kreatianismus). Τὸ πρῶτον ἐξά-

50. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 30). Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ Η. Jonas, *Gnosis und spätantiker Geist*, τ. 1, σ. 183. Πρὸβλ. καὶ κατ. σ. 88.

51. O. Stählin, *Des Clemens von Alexandria Teppiche...*, Bd. 4 (BKV² 19), München 1937, σ. 330: «Dazu kommt aber noch die Seele und überdies der beherrschende Seelenteil».

52. H. Karpp, *Probleme altchristlicher Anthropologie*, σ. 96 ἐξ.: «und zuvor(?) tritt das Hegemonikon ein» — τὸ ἐρωτηματικὸν ὑπάρχει ἐν τῷ κειμένῳ καὶ ὑποδηλώνει τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ συγγραφέως.

53. H. Karpp, *Probleme altchristlicher Anthropologie*, σ. 96, ἔνθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου τούτου δέχεται, ὅτι ὁ Κλήμης δὲν ἀπήντησε σαφῶς εἰς τὸ θέμα, ἂν τὸ λογικὸν τῆς ψυχῆς προϋπάρχει (Präexistenz) ἢ δημιουργεῖται κατὰ τὴν σύλληψιν. Διὰ τῆς γνώμης αὐτῆς ὁ Karpp κινεῖται μεταξὺ τῶν μελετητῶν, οἱ ὁποῖοι κατατάσσουσιν τὸν Κλήμεντα εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῆς θεωρίας τῆς κατὰ τὴν σύλληψιν δημιουργίας (Huber, Siebeck, Eisler), καὶ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὸν συγκαταλέγουσιν εἰς τοὺς ἀποδεχομένους τὴν προϋπαρξιν (Ritter, Ziegert) (σ. 93)· ὡς πρὸς τὸ ἄλλογον τῆς ψυχῆς μέρος ὀρθῶς ὑποστηρίζει οὗτος — συμφώνως πρὸς τὸ ὑπὸ μελέτην ἔδαφιον —, «dass Clemens... generatianisch denkt».

54. Στρωματεῖς, 4, 26 (II, 322, 29). 3. 14 (II, 239, 11 ἐξ.). Βλ. καὶ J. Hering, *Étude sur la doctrine de la chute et de la préexistence des âmes chez Clément d'Alexandrie*, Paris 1923, σ. 28 ἐξ.

γεται μετά βεβαιότητας ἐξ ἑνὸς ἀποσπάσματος τῆς πραγματείας του «Περὶ προνοίας», τὸ ὁποῖον διέσωσεν ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης: ὁ Θεὸς «δυνατὸς (ὦν) καὶ νῦν ἀνθρώπους πλάττειν (ἀνθρώπους) κατὰ τὴν προτέραν τοῦ Ἀδὰμ διάπλασιν, οὐκέτι οὕτω ποιεῖ διὰ τὸ ἅπαξ χαρίσασθαι τῷ ἀνθρώπῳ ἀνθρώπους γεννᾶν εἰπὼν πρὸς τὴν φύσιν ἡμῶν τὸ ἰαυξάνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν» (Γεν. 1, 28)⁵⁵. Τὸ δεύτερον, ἦτοι τὴν κατὰ τὴν σύλληψιν δημιουργίαν τῆς ψυχῆς, φαίνεται νὰ ὑποστηρίξη διὰ τοῦ «προσεισκρίνεται» καὶ τοῦ στοιχείου τῆς «συνεργείας» κατὰ τὴν γένεσιν. Ἐξ ἄλλου «ἡ θεωρία τῆς μεταφυτεύσεως συνεφέπεται καὶ τῆς θεωρίας τῆς δημιουργίας καὶ συνάπτεται μετ' αὐτῆς, συνενουμένων μυστηριωδῶς τῶν φυσικῶν νόμων τῆς γεννήσεως μετὰ τῆς δημιουργικῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ, τῆς προκαθορισάσης τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως ἑνὸς ἐκάστου τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀδὰμ⁵⁶.

Ἡ περὶ τὸ θέμα τοῦτο δυσχέρεια τῆς ἀρχῆς μιᾶς ἐκάστης ψυχῆς καὶ τοῦ τρόπου ἐνώσεώς της μετὰ τὸ σῶμα οὐδόλως καθάπτεται ὁμως τοῦ ἐνιαίου αὐτῆς. Τούναντίον ἐξαίρεται τοῦτο ἰδιαιτέρως εἰς τὸ ὑπὸ μελέτην κείμενον. Ἀφετηρίαν καὶ κατακλειδα συνάμα τοῦ χωρίου ἀποτελεῖ ἡ ἀλληγορία τῶν «δύο πλακῶν»⁵⁷: αἱ δύο πλάκες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀνεγράφησαν αἱ ἐντολαί, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ δύο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνεύματα, τὸ «ἡγεμονικόν» καὶ τὸ «ὑποκείμενον». Τὰ δύο αὐτὰ πνεύματα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο κατὰ Κλήμεντα ἢ αἱ δύο σφαῖραι ἐπιρροῆς, αἱ ὁποῖαι καὶ κατὰ τὸν θεῖον Παῦλον ἀντίκεινται καὶ διατελοῦν εἰς συνεχῆ πρὸς ἀλλήλας πάλην: τὸ «πνεῦμα» καὶ ἡ «σὰρξ». Δὲν εἶναι δι' αὐτὸ τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Συγγραφεὺς μας μνημονεύει δις ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χωρίου τὸ παύλειον λόγιον: «ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός» (Γαλ. 5, 17) καὶ ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ.

Οὕτως ὁμως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐπιβάλλεται νὰ ἴδωμεν δι'

55. Περὶ προνοίας, παρ' Ἀναστασίῳ Σιναΐτη, Ἐρωτ. 96 (III, 220, 28-29). Βλ. σχετικῶς καὶ Π. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. 1, Ἀθῆναι 1959, σ. 483 ἐξ. Οἱ ὑπὸ τοῦ Τρεμπέλα εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπίσης μνημονευόμενοι λόγοι τοῦ Κλήμεντος «κατὰ τοῦτο εἰκὼν ὁ ἄνθρωπος γίνεται τοῦ θεοῦ, καθὸ εἰς γένεσιν ἀνθρώπου ἄνθρωπος συνεργεῖ» (Παιδαγωγός, 2, 10: I, 208, 10-11) κέκτηνται μικροτέραν, νομιζομεν, ἀποδεικτικὴν δύναμιν, ἀφοῦ δὲν καθορίζονται τὰ πλαίσια «συνεργείας» τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ νέου ἀνθρώπου.

56. Π. Τρεμπέλα, Δογματικὴ..., τ. 1, σ. 486. Τὴν ἀναλογίαν μεταξὺ τοῦ «προσεισκρίνεται» καὶ τοῦ ἀριστοτελικοῦ «ἐπεισιέναι» (Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων γενέσεως, Β' 3, 736 b 27-28) ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Μ. J. Daskalakis, Die eklektischen Anschauungen..., σ. 64.

57. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 26 ἐξ. καὶ 501, 1 ἐξ.).

ὀλίγων τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου αὐτοῦ καθ' ἑαυτό. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐχρησιμοποίησεν, ὡς γνωστόν, ὑπὸ ποικίλας ἐννοίας τὴν λέξιν «σάρξ»⁵⁸. Τὸ ὑπόβαθρον τοῦ ὅρου εἰς Γαλ. 5, 17 ἀποτελεῖ ἐξ ἀπόψεως ἀνθρωπολογικῆς ἀσφαλῶς ἡ ἰουδαϊκὴ ἀντίληψις, καθ' ἣν ὡς «σάρξ» χαρακτηρίζεται αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ζῆ κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς σαρκός, καὶ αὐτὸ σημαίνει, ὅταν παραδίδεται εἰς τὰς ὀρμὰς καὶ ἐπιθυμίας τῆς σαρκός του. Ἡ σὰρξ δὲν εἶναι διὰ τὸν Παῦλον ἀφ' ἑαυτῆς κακόν τι, ἀλλ' ἀποβαίνει κακόν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται εἰς αὐτὴν καὶ ζῆ «κατὰ σάρκα» (Ρωμ. 8, 4 ἐξ.)⁵⁹. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος λοιπὸν ὑπακούει εἰς τὴν σάρκα καὶ κυριαρχεῖται ὑπ' αὐτῆς, καλεῖται ὁ ἴδιος «σάρξ», ἥτοι χαρακτηρίζεται διὰ τῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία τὸν ἀπαλλοτριώνει ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀγαθότητά του. Ὁ Παῦλος ὀνομάζει «σάρκα» εἰς τὸ ἐδάφιον τοῦτο τὸν ἀσθενῆ καὶ τῆ σαρκὶ δουλεύοντα ἄνθρωπον, τὸν «πεπραμένον ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν» (Ρωμ. 7, 14' πρβλ. καὶ 7, 5 ἐξ. 8, 2 ἐξ. 13, 14. Β' Κορ. 10, 2 ἐξ. Γαλ. 6, 8. Ἐφ. 2, 3)· οὗτος ἀντίκειται καὶ ἀντιστρατεύεται εἰς τὸ «πνεῦμα».

Ποῖον «πνεῦμα» νοεῖται ἐδῶ; Τόσον ἐκ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίου, Γαλ. 5, 17, ὅσον καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐξάγεται σαφῶς, ὅτι ἡ δύναμις, ἡ ὁποία ἀντιτάσσεται εἰς τὴν σάρκα καὶ τὰ ἔργα τοῦ Νόμου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα: «εἰ δὲ πνεύματι ἄγεσθε, οὐκ ἐστὲ ὑπὸ νόμον», λέγεται εἰς τὸν ἀμέσως ἐπόμενον στίχον (Γαλ. 5, 18).

Ὅπως παρὰ Παύλῳ ἡ «σάρξ» καὶ τὸ «πνεῦμα» οὕτω καὶ κατὰ Κλήμεντα τὸ «ὑποκείμενον» καὶ τὸ «ἡγεμονικὸν πνεῦμα» εἶναι αἱ δύο ἀντιτιθέμεναι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεις κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν κακὴν καὶ ἀγαθὴν ὀρμὴν τῆς ραββινικῆς φιλολογίας⁶⁰ ἢ τὸν λόγον καὶ τὸ ἄλογον ἢ παθητικὸν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας⁶¹. Ὅπως,

58. Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ E. Schweizer, *σὰρξ*, ἐν: ThWNT, τ. 7, σ. 124 ἐξ. Χρ. Γιανναροῦ, *Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος...*, σ. 37 ἐξ.

59. Πρβλ. Ὑποτυπώσεις, 4, παρ' Οἰκουμένῳ, 1 (III, 195, 12-13): «ἡμῶν τὸ κατὰ σάρκα ἐστὶ τὸ ἐν ἁμαρτίαις». Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ὁμιλεῖ ὁ Κλήμης περὶ τῶν παθῶν «τῆς σαρκός», Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 115, 29), καὶ τοῦ «σώματος», Στρωματεῖς, 5, 11 (II, 370, 26-27).

60. Πρβλ. H. Strack - P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, τ. 3, München ²1954, σ. 576' βλ. καὶ τὸ 19ον παράρτημα «Der gute und der böse Trieb (zu Gal. 5, 16 ff)», τ. 4/1, München 1928, σ. 466 ἐξ.

61. Ὅτι ὁ Κλήμης κινεῖται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ παρὸν σημεῖον, ἀποδεικνύει ἀφ' ἑνὸς ἡ στενὴ ἐξάρτησίς του ἀπὸ τὸν Φίλωνα καὶ τὴν ἀλληγορικὴν αὐτοῦ ἐρμηνείαν (Περὶ τοῦ τίς ὁ τῶν θείων ἐστὶ κληρονόμος, 35: Cohn - Wendland, III, 38-39) καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ ὀρολογία γενικῶς, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ.

ἐπίσης, παρὰ Παύλῳ διὰ τοῦ ὄρου «πνεῦμα» συνυπονοεῖται ἡ δύναμις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοιουτοτρόπως καὶ κατὰ Κλήμεντα τὸ «ἡγεμονικὸν πνεῦμα» συνδέεται ἀμέσως μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διότι πρῶτον οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν παύει τοῦτο νὰ εἶναι τὸ κατὰ τὴν δημιουργίαν «ἐμφυσηθὲν» τῷ ἀνθρώπῳ θεῖον στοιχεῖον. Δεύτερον δὲ καὶ κυρίως, διότι ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ Χριστὸν ζωῆς καὶ πίστεως προσαποκτᾷ τὸ «χαρακτηριστικὸν ἰδίωμα» τοῦ χριστιανοῦ, τὸ «προσεπιπνεῦσαν» Ἁγίον Πνεῦμα⁶², τὸ ὁποῖον ἐνδυναμώνει, ζωοποιεῖ, ἐλευθερώνει, ἀγιάζει καὶ μεταμορφώνει τὰς φυσικὰς τοῦ ἀνθρώπου καταβολάς, ἰδιαίτερος τὸ ἡγεμονικὸν αὐτοῦ πνεῦμα⁶³. Τοῦτο καταδεικνύεται ἀμεσώτερον εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς παρούσης πραγματείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναλύεται ἡ ἔννοια τῆς ἀπαθείας.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ, εἶναι, ὅτι διὰ τῆς διακρίσεως μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἡγεμονικοῦ» πνεύματος ὁ Κλήμης δὲν πρωτοτυπεῖ, ἀλλὰ κινεῖται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς παραδεδομένης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς ἰουδαϊκῆς σκέψεως καὶ τῆς χριστιανικῆς πρὸ πάντων διδασκαλίας⁶⁴. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν γίνεται ὅμως φανερόν, ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐδάφιον Στρωματεῖς, 6, 16, ἔχομεν ποικίλα στοιχεῖα ψυχολογίας, τὰ ὁποῖα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνήκουν εἰς περισσότερα συστήματα, ἐμφανίζουσι ἐξ ἐπόψεως ὀρολογίας τοῦτο μὲν ἓνα ἀνεπίτρεπτον κάπως ἐκλεκτικισμόν, τοῦτο δὲ σοβαρὰς δυσχερείας μιᾶς ἐσωτερικῆς συνοχῆς καὶ ἀλληλεξαρτήσεως ἐμφανῆς εἶναι παρὰ ταῦτα ἡ προσπάθεια τοῦ Συγγραφέως νὰ τὰ ἐντάξῃ εἰς ἓν σχῆμα ὅχι τόσον ψυχολογικῆς τοῦ ἀνθρώπου δομῆς ὅσον κυρίως ἐρμηνείας τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι στρέφονται περὶ δύο πόλους: τὴν ἀνωτέραν καὶ κατωτέραν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ψυχικὴν δύναμιν, ἥτοι τὴν λογικὴν καὶ ἄλογον. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν διαπίστωσιν τοῦ W. Jaeger ὡς πρὸς τὸ αὐτὸ θέμα παρὰ Πλάτωνι, ἥτοι ὅτι οὗτος δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ψυχοφυσικὴν ἀποψιν τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ διὰ τὴν «ἠθικὴν δομὴν» τῆς⁶⁵. Κατ' ἀναλογίαν καὶ ὁ Κλήμης, ὅταν κάμνη λό-

62. Βλ. ἀν., σ. 33 ἐξ. καὶ 49 καὶ κατ. σ. 72.

63. Βλ. καὶ W. - D. Hauschild, *Gottes Geist und der Mensch...*, σ. 18, ἔνθα τονίζεται ὁ σύνδεσμος ἀνθρωπολογίας καὶ πνευματολογίας κατὰ Κλήμεντα.

64. Ὅτι πρόκειται ὁπωσδήποτε περὶ εὐρέως ἀνεγνωρισμένης ἀληθείας ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς γραμματείας βλ. καὶ Θ. Ζήση, Ἁνθρώπος καὶ κόσμος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομον, σ. 188 ἐξ.

65. W. Jaeger, *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, τ. III, Berlin 1901, σ. 91: «die sittliche Struktur der Seele». Πρὸβλ. καὶ E.

γον περί «υποκειμένου» και «ήγεμονικοῦ» πνεύματος δὲν ἔχει πρωτίστως ἐνδιαφέροντα φυσιολογίας τῆς ψυχῆς. Αὐτό, τὸ ὁποῖον τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι ὁ «ἄνθρωπος ὡς τοιοῦτος»⁶⁶, ἦτοι ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ζωῇ, πίστει καὶ γνώσει⁶⁷. Τὸ ὑποκείμενον καὶ ἡγεμονικὸν πνεῦμα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν νοοῦνται λοιπὸν ἐν ψυχοφυσικῇ ἐννοίᾳ διαρχικῶς, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἀντίρροποι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι πρέπει τῇ ἀρωγῇ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νὰ συνταχθοῦν τοιοῦτοτρόπως, ὥστε ἡ λογικὴ δύναμις νὰ ἡγεῖται, ἡ δὲ ἄλογος νὰ ἔπεται.

Holler, Seneca und die Seelenteilungslehre und Affektpsychologie, Kallmünz 1934, σ. 5, ὅπου ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ τριμερὴς διαίρεσις τῆς ψυχῆς κατὰ Πλάτωνα δὲν ἔχει ψυχολογικὴν βάση, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς τὰς περὶ τῆς ἠθικῆς πράξεως θεωρίας του.

66. P. Stockmeier, Die Begegnung des frühen Christentums mit dem antiken Humanismus, ἐν: Humanismus zwischen Christentum und Marxismus, München 1970, σ. 33. Πρὸς καὶ K. Prüm, Glaube und Erkenntnis im zweiten Buch der Stromata des Clemens von Alexandrien, ἐν: Scholastik, 12, 1937, 53, σημ. 56. G. L. Prestige, Fathers and heretics, London 1954, σ. 59-60: «Clement dealt with practical religion, touching only incidentally on questions of doctrine».

67. Στωματεῖς, 7, 10 (III, 40, 21 ἐξ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΑΥΤΕΞΟΥΣΙΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Μετά τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεως συνδέεται στενῶς καὶ ἡ ἐλευθερία του, ἥτοι ἡ ὑπαρξίς του ὡς ὄντος αὐτεξουσίου. Τοῦτο ἀποτελεῖ δίδαγμα ὄχι μόνον τοῦ Κλήμεντος, ἀλλὰ καὶ τῆς λοιπῆς θύραθεν ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας γενικώτερον.

Πρὸς διαπίστωσιν τούτου ἀφετηρίαν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ὁ στωικὸς ὄρος «αὐτεξούσιον», ὁ ὁποῖος, ὅπως παρετηρήθη εἰσαγωγικῶς¹, ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἱερῶν πατέρων καὶ σημαίνει σχεδὸν τὸ αὐτό, ὅ,τι καὶ ὁ σύγχρονος ὄρος ἐλευθερία τῆς βουλήσεως. Τοῦτο καταφαίνεται εὐκόλως ἐκ τῆς ἐπακολουθούσης ἐρεῦνης τῶν ὄρων «αὐτεξουσιότης», «βούλησις» ὡς καὶ ἄλλων συναφῶν. Πάντες ὁμοῦ διαλευκαίνουν ἀρκούντως τὴν ὄλην προβληματικὴν τῆς ἀνεξαρτησίας ἢ μὴ τοῦ ἀνθρώπου περὶ τὴν ἐκλογὴν καὶ ἐκτέλεσιν μιᾶς πράξεως.

Ὁ ὄρος «αὐτεξούσιον» δὲν ἀπαντᾷ μὲν οὔτε εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης², οὔτε εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, καίτοι, ὅπως ἐπιτυχῶς σημειώνει ὁ Ὀριγένης, «μύριά... ἐστὶν ἐν ταῖς γραφαῖς σφόδρα σαφῶς παριστῶντα τὸ αὐτεξούσιον»³. Εἶχεν ὁμως οὔτος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ὑπεισέλθει εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν ἤδη πρὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ περισσοτέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων⁴. Μεταξὺ αὐτῶν ἀξι-

1. Βλ. ἀν., σ. 14 ἔξ.

2. Ἀντιθέτως χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν διὰ τὸν λόγιον αὐτῆς χαρακτῆρα διακρινομένην μετάφρασιν τοῦ Συμμάχου καὶ δὴ τοῦ χωρίου Ἱερ. 34 (41), 16: Fr. Field (ed.), *Origenis hexaplorum...*, τ. 2, Oxford 1868, σ. 674.

3. Ὀριγένους, *Περὶ ἀρχῶν*, 3, 1, 6: ΒΕΠ, 16, 315, 9-11. Διὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς «ἐλευθερίας ἐν Χριστῶ», περὶ τῆς ὁποίας βλ. κατ. σ. 72 ἔξ.

4. Πρὸβλ. [Κλήμεντος Ρώμης], Ὁμιλία 19, 15-16: ΒΕΠ, 1, 215, 25 ἔξ. 20, 2-3: ΒΕΠ, 1, 222, 18 ἔξ. 10: ΒΕΠ, 1, 227, 3. Τατιανοῦ, Πρὸς Ἑλ-

αν ιδιαίτερας μνείας θέσιν κατέχει ὁ ἀπολογητής Ἰουστίνος. Οὗτος καταφέρεται κατὰ τῆς στωικῆς διδασκαλίας, ὅτι ὅλα γίνονται «καθ' εἰμαρμένης ἀνάγκην», καὶ προβάλλει τὴν χριστιανικὴν περὶ δημιουργίας ἀντίληψιν κατ' αὐτὴν «αὐτεξούσιον τό τε τῶν ἀγγέλων γένος καὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀρχὴν ἐποίησεν ὁ θεός· ἡ φύσις δηλαδὴ παντὸς ἀνθρώπου εἶναι δεκτικὴ «κακίας καὶ ἀρετῆς» καὶ κατέχει τὴν δύναμιν «ἐπ' ἀμφοτέρα τρέπεσθαι». Οὕτω μόνον δικαιολογεῖται ἡ τιμωρία διὰ πᾶν πλημμέλημα ἢ ὁ ἔπαινος διὰ πᾶσαν ἀγαθὴν πρᾶξιν. Τὸ ἀληθὲς τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀποδεικνύουν κατ' Ἰουστίνον «καὶ οἱ πανταχοῦ κατὰ λόγον τὸν ὀρθὸν νομοθετήσαντες καὶ φιλοσοφήσαντες ἄνθρωποι ἐκ τοῦ ὑπαγορεύειν τάδε μὲν πράττειν τῶνδε δὲ ἀπέχεσθαι»⁵. Ἡ νομοθετικὴ αὐτὴ ρύθμισις τοῦ πρακτέου καὶ τοῦ φευκτέου θὰ ἦτο ἄσκοπος, ἂν δὲν ὑπῆρχεν αὐτόνομος ἀνθρωπίνη πρᾶξις.

Συχνότερον καὶ περισσότερον συνειδητῶς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον ὁ Κλήμης. Ὡς ἐκ τούτου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι εἶναι εἰς τῶν κυρίων εἰσηγητῶν τοῦ ὄρου εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν. Σοβαρὰν ἐν προκειμένῳ ἀφορμὴν ἔδωκαν ἀναντιρρήτως οἱ Γνωστικοί, τῶν ὁποίων τὰς ἀπόψεις ὄχι μόνον παραθέτει, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχει σφοδρῶς ὁ Κλήμης⁶. Τὸν τοιοῦτον ἔλεγχον παρακολουθοῦμεν ἀμεσώτερον εἰς τὸ α' κεφάλαιον, τὸ ἐπιγραφόμενον «Περὶ αὐτεξουσίου», τοῦ γ' βιβλίου τοῦ «Περὶ ἀρχῶν» ἔργου τοῦ ἐκλεκτοῦ του μαθητοῦ καὶ σοφοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως Ὁριγένους. Εἰς ἐν πρῶτον μέρος (1 - 6) τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐκθέτει ὁ Ὁριγένης θετικῶς τὴν χριστιανικὴν περὶ αὐτεξουσίου διδασκαλίαν, ὅπως αὕτη διεμορφώθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κυρίως παρὰ τοῦ Κλήμεντος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τῆς

ληνας, 7: ΒΕΠ, 4, 246, 5 ἔξ. 11: ΒΕΠ, 4, 219, 14 ἔξ. 15: ΒΕΠ, 4, 252, 21 ἔξ. Ἀθηναγόρου, Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν, 24: ΒΕΠ, 4, 301, 11 ἔξ., ἔνθα ἀντὶ τοῦ ὄρου «αὐτεξούσιον» χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὁ γενικῶς σπάνιος ὄρος «αὐθαίρετον». Θεοφίλου Ἀντιοχείας, Πρὸς Αὐτόλυκον, 2, 27: ΒΕΠ, 5, 39, 30-31: «Ἐλεύθερον γὰρ καὶ αὐτεξούσιον ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον». Εἰρηναίου, Ἐλεγχος..., Ἀπόσπ. 63 (4, 37, 3): ΒΕΠ, 5, 156, 41 ἔξ. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχος, 10, 33: ΒΕΠ, 5, 376, 41 ἔξ.: «μηδὲν ἐποίησεν ὁ θεὸς πονηρὸν καὶ ὡς αὐτεξούσιος ὁ ἄνθρωπος ἔχων τὸ θέλειν καὶ τὸ μὴ θέλειν». Εἰς τὸν Δανιήλ, 4, 59: ΒΕΠ, 6, 110, 12. Βλ. καὶ Διαιταγαὶ Ἀποστόλων, 6, 22: ΒΕΠ, 2, 109, 36 ἔξ.

5. Ἰουστίνου, Ἀπολογία, 2, 7, 4-7: ΒΕΠ, 3, 204, 3 ἔξ. Βλ. καὶ Ἀπολογία, I, 28, 3: ΒΕΠ, 3, 157, 37 ἔξ. Διάλογος πρὸς Τρυφῶνα, 102, 4 ἔξ.: ΒΕΠ, 3, 303, 28 ἔξ. [Ἰουστίνου], Περὶ μοναρχίας, 6: ΒΕΠ, 4, 50, 33. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ J. Geffcken, Zwei griechische Apologeten, Hildesheim 1970 (Nachdruck), σ. 243. Ἰω. Ἀναστασίου, Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῶν Στωικῶν περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἐν: Ἐκκλησία 36, 1959, 197-198.

6. Βλ. καὶ κατ., σ. 87 ἔξ.

έλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος (7-24) ἐρμηνεύει χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὰ ὁποῖα παρερμήνευον οἱ «ἐτερόδοξοι» γνωστικοὶ «σχεδὸν... τὸ αὐτεξούσιον ἀναιροῦντες διὰ τὸ φύσει εἰσαγεῖν ἀπολλυμένας, ἀνεπιδέκτους τοῦ σώζεσθαι, καὶ ἐτέρας σωζομένας, ἀδυνάτως ἐχούσας ἀπολέσθαι»⁷.

Πρὸς τὴν συγκεχυμένην καὶ ἀστήρικτον αὐτὴν διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων εἰς σωζομένους καὶ μὴ ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν εἶχεν ἤδη ἀντιτείνει σθεναρῶς ὁ Κλήμης, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἔργον τοῦ ἐνός Θεοῦ καὶ δὲν διαφέρουν πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὴν βασικὴν καθολικὴν δυνατότητα νὰ γίνουν μέτοχοι τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας⁸. Ἐξ ὧν τῶν «κινουμένων», γράφει ὁ Κλήμης εἰς ἕτερον ἐδάφιον⁹, τὸ ὁποῖον συγκαταλέγεται εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Χρυσίππου¹⁰ καὶ ὑπὸ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένην μορφήν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ὀριγένης¹¹ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ περὶ οὗ ἀνωτέρω ὁ λόγος κεφαλαίου «Περὶ αὐτεξουσίου», διακρίνομεν δύο κατηγορίας ὄντων τὰ «ἄψυχα» καὶ τὰ «ζῶα», ἤτοι ἔμψυχα ἔκ τῶν ζῶων πάλιν τὰ «ἄλογα» καὶ τὰ κεκτημένα «λογικὴν δύναμιν». Ὑπὸ τὴν τελευταίαν αὐτὴν ομάδα νοεῖται μόνος ὁ ἄνθρωπος, καθότι ἡ λογικὴ δύναμις εἶναι «ἰδία... τῆς ἀνθρωπείας ψυχῆς». Καὶ ἐνῶ τὰ ἄψυχα κινοῦνται «κατὰ μετὰθεσιν», μετακινοῦνται δηλαδὴ ἔξωθεν, τὰ δὲ ἄλογα «καθ' ὀρμὴν καὶ φαντασίαν», μόνος ὁ ἄνθρωπος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι πεπροικισμένος μετὰ τῆς λογικῆς δυνάμεως, «οὐχ ὡσαύτως τοῖς ζῴοις ὀρμᾶν ὀφείλει, ἀλλὰ καὶ διακρίνειν τὰς φαντασίας καὶ μὴ συναποφέρεσθαι αὐταῖς».

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει καὶ ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν καὶ ἐκτέλεσιν μιᾶς πράξεως συνδέεται μὲ τὴν λογικὴν του δύναμιν. Αὐτὸ καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν χωρίων ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἱερός Συγγραφεὺς ὀμιλεῖ περὶ

7. Ὀριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 3, 1, 8: ΒΕΠ, 16, 316, 10-13. Κατὰ τῆς διαρχίας καὶ ἐτεραρχίας τῶν Γνωστικῶν στρέφεται καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου, Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου: (Bonwetsch) GCS, 143-206 (ΒΕΠ, 18, 93-110, ἔνθα μόνον τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν διασωθέντα ἀποσπάσματα).

8. Στρωματεῖς, 7, 13 (III, 58, 3-4): «ἐνός γὰρ θελήματος ἔργον οἱ πάντες ἄνθρωποι». Βλ. καὶ 7, 14 (III, 61, 22 ἔξ.).

9. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 173, 17 ἔξ.). Πρὸβλ. καὶ Φίλωνος, Νόμων ἱερῶν ἀλληγορίαι, 2, 7: Cohn - Wendland, I, 95. Περὶ τοῦ τίς ὁ τῶν θεῶν ἐστὶ κληρονόμος, 27: Cohn - Wendland, III, 32.

10. SVF, II, 205, 2-9.

11. Ὀριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 3, 1, 2: ΒΕΠ, 16, 312, 14 ἔξ. Πρὸβλ. καὶ Περὶ εὐχῆς, 6, 1: ΒΕΠ, 10, 242, 36 ἔξ.

«ψυχῆς αὐτεξουσίου»¹², «αὐτεξουσίου λογισμοῦ»¹³ ἢ καὶ «τοῦ αὐτεξουσίου τῆς ψυχῆς»¹⁴, εἶναι δὲ γενικῶς κοινὸς τόπος εἰς τὴν μετέπειτα ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν¹⁵. Ἡ σχέσηις αὐτῆ αὐτεξουσίου καὶ λογικῆς δυνάμεως εἶναι συνέπεια τῆς διδασκαλίας του περὶ τῆς λογικῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς ὡς τῆς οὐσίας καὶ τοῦ κέντρου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἔπρεπε τρόπον τινὰ αὐτονοήτως νὰ ἐξαρτηθῆ ἐκ τῆς οὐσιαστικῆς ἐν αὐτῷ δυνάμεως. Τοῦτο εἶχεν ἤδη ἐκπροσωπηθῆ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων — ἰδιαίτερος Πλάτωνος καὶ Στωικῶν —, ἀρχῆς γενομένης κατὰ Κλήμεντα ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου¹⁶. Ὑπὸ δὲ τοῦ Φίλωνος συνεδέθη καὶ μετὰ παλαιοδιαθηκικῶν παραστάσεων, κυρίως μετὰ τοῦ χωρίου Γέν. 1, 27. Ὁ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ «κατ' εἰκόνα» πλασθεὶς ἄνθρωπος εἶναι ὁ «καθαρώτατος νοῦς», «τὸ λογικὸν ἐν ἡμῖν», ἐνῶ «τὸ θνητὸν ἡμῶν τῆς ψυχῆς μέρος» ἐδημιουργήθη ὑπὸ τῶν «ὑπηκόων» «δυνάμεων», καθότι «ἐμελλεν ἡ ἀνθρώπου ψυχὴ μόνη κακῶν καὶ ἀγαθῶν ἐννοίας λαμβάνειν»¹⁷. Ὁ Κλήμης ἐγνώρισε τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν τοῦ Φίλωνος καὶ — χωρὶς νὰ συμπαραλάβῃ καὶ τὴν διαρχικὴν ἐν προκειμένῳ ἀντίληψιν αὐτοῦ — προέβαλε

12. Στρωματεῖς, 5, 1 (II, 327, 24).

13. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 417, 1). Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 110, 3).

14. Παιδαγωγός, 1, 9 (I, 134, 26). Τίς δ' σωζόμενος πλούσιος (III, 165, 26-27). Πρὸβλ. ἐπίσης Στρωματεῖς, 5, 12 (II, 381, 17), ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ «ἐφ' ἡμῖν» αὐτεξουσίον· καὶ ὀλίγον κατωτέρω (II, 81, 30): «ἡμῶν τὸ αὐτεξουσίον». Βλ. καὶ Th. Nikolaou, Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, ἐν: Φιλοσοφία, 7, 1977, 391 καὶ σημ. 32.

15. Πρὸβλ. γενικῶς τὰς ἐπιγραμματικὰς φράσεις Βασιλείου Μεγάλου, «Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ θεός, 6: ΒΕΠ, 54, 94, 31: «αὐτεξουσίον ὁρμήν, μάλιστα πρέπουσαν λογικῇ φύσει». [Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας], Περὶ Ἀγίας Τριάδος, 16: PG, 77, 1152 D: «πᾶν λογικόν, αὐτεξουσίον». Θεοδορήτου Κύρου, Ἐρωτ. 36 εἰς Γένεσιν, 1, 47: PG, 80, 132 B. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων..., 19: PG, 95, 149 C: «Ὡστε τὸ αὐτεξουσίον, πρῶτον ἀγαθόν, τῇ λογικῇ φύσει πρέπον».

16. Στρωματεῖς, 5, 5 (II, 344, 17 ἔξ.).

17. Φίλωνος, Περὶ φυγῆς καὶ εὐρέσεως, 13: Cohn - Wendland, III, 124. Βλ. καὶ Περὶ μετονομαζομένων καὶ ὧν ἕνεκα μετονομάζονται, 39: Cohn - Wendland, III, 195: «Λογισμὸς δὲ βραχὺ μὲν ὄνομα, τελειότατον δὲ καὶ θεϊότατον ἔργον, τῆς τοῦ παντὸς ψυχῆς ἀπόσπασμα ἢ, ὅπερ ὁσώτερον εἰπεῖν τοῖς κατὰ Μωυσῆν φιλοσοφοῦσιν, εἰκόνας θείας ἐκμαγεῖον ἐμφερέες». Πρὸβλ. καὶ H. Willms, Eikon. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zum Platinismus, I. Teil: Philon von Alexandria, Münster 1935, σ. 82 ἔξ. I. Καραβιδοπούλου, Ἡ περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλία Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, σ. 43. G. Farandos, Kosmos und Logos nach Philon von Alexandria, σ. 234.

τήν ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ὡς «εἰκὼν» τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος πάλιν εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἀποτελεῖ τὸ «κατ' εἰκόνα» τῆς Γενέσεως¹⁸. Εἰς τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν κατέληξεν ὁ Κλήμης καὶ τῇ βοήθειά τοῦ παυλείου χαρακτηρισμοῦ τόσον τοῦ Χριστοῦ¹⁹, ὅσον καὶ τοῦ ἀνθρώπου²⁰ ὡς «εἰκόνος τοῦ Θεοῦ». Ἐντεῦθεν ἦτο εὐκόλον νὰ δοθῇ ἡ ἐρμηνεία, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ δημιουργήμα, καθότι ἐπλάσθη «κατ' εἰκόνα» τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ· τὸ δὲ «κατ' εἰκόνα» τοῦ Λόγου πλασθὲν εἶναι ὁ λόγος ἢ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου²¹. Ἡ κεντρικὴ σημασία τοῦ λόγου εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἦτο ἐπόμενον νὰ μὴ ἀφήσῃ ἀνεπηρέαστον τὴν χριστιανικὴν σκέψιν ἢ σύνδεσις τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ ἦτο διὰ τὸν φιλοσοφικῶς κατηρητισμένον χριστιανὸν Κλήμεντα πλέον ἢ αὐτονόητος καὶ ἐξ ἐπόψεως ἰστορίας τοῦ πνεύματος τρόπον τινὰ ἀναπόφευκτος.

Αὐταὶ καὶ τοιαῦται εἶναι αἱ ρίζαι τῆς ἐρμηνείας τοῦ «κατ' εἰκόνα» τῆς Γενέσεως, τὴν ὁποῖαν δίδουν πολλοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ πατέρων καὶ τὴν ὁποῖαν ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς συνόψισεν εἰς τὴν φράσιν: «τὸ μὲν γὰρ 'κατ' εἰκόνα' τὸ νοερόν δηλοῖ καὶ αὐτεξούσιον»²². Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν πνευματικῆς ἐν

18. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 387, 23 ἐξ.). Βλ. καὶ 2, 19 (II, 169, 16 ἐξ.), Προτρεπτικός, 10 (I, 71, 24 ἐξ.). Παιδαγωγός, 1, 11 (I, 148, 23 ἐξ.). Πρὸς τὸν Τυτιανόν, Πρὸς Ἑλληνας, 12: ΒΕΠ, 4, 249, 20 ἐξ.

19. Β' Κορ. 4, 4. Κολ. 1, 15. Κατὰ τὸν Fr. W. Eltester, Eikon im Neuen Testament (Beihefte z. Zeitschrift f. Neutestamentliche Wissenschaft, 23), Berlin 1958, σ. 152, παρέλαβεν ὁ Παῦλος τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸν Ἰουδαϊσμόν, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὸν «Λόγον». Ἡ προσπάθεια τοῦ Eltester ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ Φίλων οὐδ' ἐμμέσως ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Παύλου (σ. 131), παραθεωρεῖ, νομίζομεν, τὴν ζωτικὴν θέσιν τῶν συγγραφέων τοῦ Φίλωνος ἐντὸς τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

20. Α' Κορ. 11, 7. Πρὸς τὸν Κολ. 3, 10. Βλ. ἐπίσης I. Καραβιδουπόλου, Ἐἰκὼν Θεοῦ καὶ 'κατ' εἰκόνα Θεοῦ' παρὰ τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ, Θεσσαλονίκη 1963 (Παράρτημα ΕΕΘΣΘ, 8, 1963).

21. Περὶ προνοίας, ἀπόσπ. 38 (III, 220, 2): παρὰ Μαξίμῳ Ὁμολογητῇ, Πρὸς Μαρίνον: ΡΓ, 91, 268 Α: Ὁ ἄνθρωπος ἔχει «τὸν νοῦν θεοῦ εἰκόνα».

22. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kottler, II, 76. Ἐνδεικτικῶς μόνον θὰ ἠθέλομεν νὰ παραπέμψωμεν ἐνταῦθα καὶ εἰς τινὰ σχετικὰ χωρία ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων: Ὠριγένους, Κατὰ Κέλσου, 6, 63: ΒΕΠ, 10, 108, 5 ἐξ. Εἰς τὴν Γένεσιν. Ἐκλογαί, ΒΕΠ, 15, 133, 23-25. Μεθοδίου Ὀλύμπου, Ἀγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως, 2, 24: ΒΕΠ, 18, 166, 17, ὅπου ἡ ψυχὴ εἶναι «κατ' εἰκόνα θεοῦ» γεγεννημένη. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος 45. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, 7: ΡΓ, 36, 632 Α. Ἐπη δογματικά, 8, 70-77: ΡΓ, 37, 452 Α. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστ. 6, 5: ΡΓ, 91, 429 Β. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Εἰσαγωγή δογμάτων στοιχειώ-

τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεως, ἡ ὁποία συγκροτεῖ καὶ κατευθύνει τὸν ἄνθρωπον καὶ βάσει τῆς ὁποίας οὗτος δύναται νὰ ἐνεργῇ αὐτοβούλως καὶ ἀποσπῆ τοιοῦτοτρόπως τὸν ἔπαινον ἢ τὸν ψόγον διὰ τὰς πράξεις του.

Διὰ τὸν ὑπὸ ἔρευναν ἐκκλησιαστικὸν Συγγραφέα ἡ στενὴ σχέσις λογικῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεως καὶ αὐτεξουσίῃ ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ αὐτεξουσίῃ, ἀκριβέστερον εἶπειν τῆς «αὐτεξουσιότητος», ὁ ὁποῖος μᾶς παρεδόθη ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ²³ καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ «Περὶ προνοίας» λόγου του (ἀπόσπ. 40): «αὐτεξουσιότης ἐστὶ νοῦς κατὰ φύσιν κινούμενος ἢ νοερά τῆς ψυχῆς κινήσις αὐτοκρατής». Συμφώνως πρὸς τὸν παρόντα ὀρισμὸν τὸ αὐτεξουσίον τυγχάνει κινήσις τοῦ νοῦ ὅχι ὁ νοῦς καθ' ἑαυτὸν εἶναι δηλαδὴ τὸ αὐτεξουσίον, ἀλλὰ καθόσον εὐρίσκεται ἐν κινήσει. Ἡ κίνη-

δης, 10: Kotter, I, 26: «πᾶν γὰρ λογικὸν αὐτεξουσίον, καὶ τοῦτό ἐστι τὸ κατ' εἰκόνα θεοῦ».

Ἡ περὶ τοῦ «κατ' εἰκόνα» θεολογικὴ βιβλιογραφία καὶ μάλιστα ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους πατέρας αὐξάνει συνεχῶς. Μερικοὺς τίτλους εὐρίσκει ὁ ἐνδιαφερόμενος εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Π. Νέλλα, Ἡ θεολογία τοῦ «κατ' εἰκόνα» (Δοκίμιον ὀρθοδόξου ἀνθρωπολογίας), ἐν: Κληρονομία, 2, 1970, 297, σημ. 1. Γενικωτέραν ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν βλ. L. Scheffczyk (Hrsg.), Der Mensch als Bild Gottes (Wege der Forschung, 124), Darmstadt 1969, σ. 526-538 ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος εἰς τὸ συλλογικὸν τοῦτο ἔργον εἶναι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἐκδότου: Die Frage nach der Gottebenbildlichkeit in der modernen Theologie, σ. IX-LIV.

23. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐκ τῶν ἐρωτηθέντων...: PG, 91, 276 C (III, 220, 16-17). Πρὸβλ. καὶ τὸν παραπλήσιον ὀρισμὸν τῆς αὐτεξουσιότητος τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς, Λόγος ἀσκητικός, 5: Φιλοκαλία, I, 236: «Αὐτεξουσιότης ἐστὶ ψυχῆς λογικῆς θέλησις, ἐτοιμῶς κινουμένη εἰς ὅπερ ἂν καὶ θέλοι». Παρὰ Μαξίμῳ Ὁμολογητῇ, Ἐκ τῶν ἐρωτηθέντων: PG, 91, 277 C, ὁ ὀρισμὸς τοῦ Διαδόχου ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Αὐτεξουσιότης ἐστὶ ψυχῆς λογικῆς θέλησις ἀκωλύτως γινομένη πρὸς ὅπερ ἂν βούληται». Τοὺς ὀρισμοὺς αὐτοὺς τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Διαδόχου παραθέτει καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ μυθιστορήματος: Ἱστορία ψυχωφελῆς..., ἐν ἧ ὁ βίος Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ... (15: PG, 96, 996 B), συμπιπτουν δὲ οὔτοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον πρὸς ἐτέρους Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ: Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 58: Kotter, II, 139-140: «αὐτεξουσιότης δὲ οὐδὲν ἕτερον εἰ μὴ θέλησις» καὶ ὀλίγον κατωτέρω: «Τὸ γὰρ αὐτεξουσίον θέλησιν ὠρίσαντο οἱ πατέρες». Ὅτι ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ὁ Δαμασκηνός, ὅπως καὶ ὁ Μάξιμος, γνωρίζει τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἀνάγεται εἰς τὸν Κλήμεντα, βλ. Περὶ τῶν ἐν τῷ Χριστῷ δύο θελημάτων, 28: PG, 95, 161 A: «θέλησις τοίνυν ἐστὶ, κατὰ τὸν μακάριον Κλήμεντα, δύναμις τοῦ κυρίως ὄντος ὀρεκτικῆ. Καὶ πάλιν ὄρεξις ἐστὶ τῇ τοῦ λογικοῦ φύσει κατάλληλος. Καὶ πάλιν αὐτοκράτορος νοῦ κινήσις αὐτεξουσίος». Εἰσαγωγή δογμάτων στοιχειώδης, 10: Kotter, I, 26: «θέλησις ἐστὶ φυσικὴ λογικὴ ὄρεξις. Καὶ πάλιν θέλησις ἐστὶ φυσικὴ λογικὴ καὶ αὐτεξουσίος ὀρεκτικὴ τοῦ νοῦ κινήσις... ἡ αὐτεξουσιότης πάση λογικῇ φύσει ἔγκειται».

σις ἀκριβῶς αὐτὴ τοῦ νοῦ δὲν προσδιορίζεται ἔξωθεν, ἀλλ' εἶναι «κατὰ φύσιν», «αὐτοκρατῆς». Οἱ δύο ὅροι πρέπει νὰ ἐκκληφθοῦν ὡς συγγενεῖς καὶ ταυτόσημοι, ἔνεκα τῆς νοηματικῆς ἀντιστοιχίας, ἢ ὅποια ὑπάρχει μεταξύ των εἰς τὸν διπλοῦν τοῦτον ὀρισμὸν τῆς αὐτεξουσιότητος. Τούτου οὕτως ἔχοντος, εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ ὅρος «κατὰ φύσιν» παρὰ τὴν στωικὴν του προέλευσιν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπενθυμίζει τὸ γνωστὸν ἰδεῶδες τῶν Στωικῶν «ὁμολογουμένως» ἢ «ἀκολούθως τῇ φύσει Ζῆν»²⁴, δὲν πρέπει νὰ νοηθῆ ὁμοιότροπως. Ἀντιθέτως τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ ἀπορρίπτει ὁ Κλήμης²⁵, καθότι οἱ Στωικοὶ «τὸν θεὸν εἰς φύσιν... ἀπρεπῶς» μετωνόμασαν, «ἐπειδὴ ἡ φύσις καὶ εἰς φυτὰ καὶ εἰς σπαρτὰ καὶ εἰς δένδρα καὶ εἰς λίθους διατείνει». Σαφῶς καταφαίνεται ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Κλήμης ἔχει τελείως παραλλάσσουν περὶ φύσεως ἀντίληψιν ἀπὸ τῆς τῶν Στωικῶν. Τὴν ἄποψιν του αὐτὴν διατυπώνει καὶ εἰς τὸν ὀρισμὸν «φύσις ἐστὶν ἡ τῶν πραγμάτων ὁλήθεια ἢ τούτων τὸ ἐνούσιον»²⁶. Ἡ γνώμη, ὅτι φύσις ἐνός πράγματος εἶναι τὸ «ἐνούσιον», αὐτὸ δηλαδὴ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν ἐνυπάρχουσαν αὐτῷ οὐσίαν, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τὴν αὐτεξουσιότητα — τὴν «κατὰ φύσιν» αὐτὴν κίνησιν τοῦ νοῦ — ὡς κίνησιν, ἢ ὅποια συμφωνεῖ πρὸς τὴν φύσιν τοῦ νοῦ καὶ ὑπαγορεύεται αὐθορμητῶς ὑπ' αὐτοῦ. Πρόκειται περὶ τῆς αὐτονόμου, ἐλευθέρας καὶ «αὐτοκρατοῦς» κινήσεως τοῦ νοῦ. Ὁ νοῦς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ πρακτέον καὶ φευκτέον δὲν ἐπηρεάζεται ἔξωθεν, ἀλλ' ἀπολαμβάνει ἐλευθερίαν αὐτονόμου κινήσεως. Χαρακτηριστικὴ καὶ δὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἱκανότης τοῦ νοῦ εἶναι, ὅτι ἔχει «κριτήριον ἐλεύθερον... ἐν ἑαυτῷ καὶ τὸ αὐτεξούσιον τῆς μεταχειρίσεως τῶν δοθέντων»²⁷. Τὴν διαυγὴ αὐτὴν περὶ αὐτονομίας ἄποψιν διεκκήρυξεν ὁ χριστιανὸς φιλόσοφος καὶ τὴν διετύπωσε «μετ' ἀνηκούστου μέχρι τότε ὀξύτητος», ὡς παρετήρησεν ὁ Michael Müller²⁸.

24. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία: SVF, III, 3, ἐξ. ἰδιαίτερος Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 87-89: SVF, III, 3, 27 ἐξ. *Commenta Lucani*, lib., 2, 380: SVF, III, 4, 10-13: «His versibus declaravit Stoicum Catonem fuisse: cuius philosophiae finis secundum Chrysippum ille est ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, hoc est: congruenter naturae vivere».

25. Στωματεῖς, 2, 19 (II, 168, 9-12). Βλ. καὶ 5, 14 (II, 388, 20-21).

26. Περὶ προνοίας, ἀπόσπ. 37 (III, 219, 19-20), παρὰ Μαξίμου Ὁμολογητῆ, Κεφάλαια περὶ οὐσίας...: PG, 91, 264 B.

27. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 3-5). Βλ. καὶ Στωματεῖς, 7, 3 (III, 11, 22-23), ὅπου ὁ Κλήμης τονίζει τὸ «αὐθαίρετον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀδούλωτον πρὸς ἐκλογὴν βίου». Πρὸβλ. Νικολάου Καβάσιλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, 5: PG, 150, 637 A.

28. M. Müller, Freiheit. Über Autonomie und Gnade von Paulus bis Clemens von Alexandrien, ἐν: ZNTW, 25, 1926, 218. Βλ. καὶ Ch. Bigg,

Ἄξιοπρόσεκτος καὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ἐνισχυτικός εἶναι καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐννοεῖ ὁ Κλήμης τὸ κλασσικὸν πλατωνικὸν χωρίον «ἀρετὴ δὲ ἀδέσποτος, ἦν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἕκαστος ἔξει. αἰτία ἐλομένου· θεὸς ἀναίτιος» (Πολιτεία, I', 617 E 4-5). Κατὰ Κλήμεντα²⁹, ὁ Πλάτων «ἐνδείκνυται» διὰ τοῦ ἐδαφίου αὐτοῦ τὸ «αὐτεξούσιον». Ἐνῶ ὅμως ὁ Πλάτων εἶχε δεχθῆ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐπὶ τῇ θάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ εἰς τὸ ἐπέκεινα καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ψυχῆς τοῦ νέου τρόπου ζωῆς κατὰ τὴν μετεμψύχωσιν, ὁ Κλήμης τὴν μετέφερεν εἰς τὸν παρόντα ἐπίγειον βίον. Ἡ ἐλευθέρᾳ ἐκλογῇ εἶναι ζήτημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ εὐθύνη βαρύνει μόνον αὐτόν, διότι ὁ Θεὸς τὸν ἔπλασεν αὐτεξούσιον καὶ εἶναι δι' αὐτὸ «ἀναίτιος». Ὁ Κλήμης τονίζει ἐμφαντικῶς τὴν διδασκαλίαν, ὅτι «κακῶν... ὁ θεὸς οὐποτε αἴτιος»³⁰ καὶ τὴν κατοχυρώνει μάλιστα διὰ σειρᾶς ὄλης γνωμῶν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Δι' αὐτὸν τυγχάνει ἀδιαφιλονίκητον, ὅτι «αἰρεῖται... ἕκαστος ἡμῶν τὰς τιμωρίας αὐτὸς ἐκ ὧν ἀμαρτάνων»³¹.

Ἐξ ὄλων αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων συνάγεται καὶ τὸ πόρισμα, ὅτι τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν σχέσιν του πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ συμβαίνοντα, ἀλλ' εἰς τὴν ἠθικὴν πράξιν. Τὸν περιορισμὸν αὐτὸν τοῦ αὐτεξουσίου διατυπώνει καὶ διὰ δύο ἄλλων ὄρων ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας: «ἐφ' ἡμῖν» καὶ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Δι' αὐτῶν ἀποσαφηνίζεται καλύτερον τὸ πεδῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται ἡ ἀνεξαρτησία καὶ αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ «ἐφ' ἡμῖν» δηλώνει τὴν θέσιν, ἥτοι τὸ πεδῖον ἐλευθέρως δράσεως καὶ συμπίπτει πρὸς τὸ αὐτεξούσιον· τὸ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» τὴν ἄρνησιν, ἥτοι

The Christian Platonists of Alexandria, Amsterdam 1968, σ. 79 ἔξ. Γενικῶς καὶ ἐσφαλμένως κρίνει ἀντιθέτως ὁ Wl. Solowjew, Willensfreiheit, ἐν: Deutsche Gesamtausgabe..., VI, σ. 545: ὁ Κλήμης καὶ ὁ Ὀριγένης «vertieften nicht die wesentlichen Aspekte des Problems (sc. der Willensfreiheit)».

29. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 418, 11-13), ἐνθα παρατίθεται ὁλόκληρον τὸ χωρίον. Ἄς σημειωθῆ, ὅτι ὁ Κλήμης ἀντὶ «αὐτῆς ἕκαστος ἔξει» τοῦ κειμένου κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ I. Burnet γράφει «ἕκαστος αὐτῆς μεθέξει». Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ παραπέμπει καὶ ἄλλαχοῦ: Στρωματεῖς, 1, 1 (II, 4, 26-27). 1, 17 (II, 54, 16). 2, 16 (II, 152, 27.). 4, 23 (II, 315, 10-11). 7, 2 (III, 9, 26). Πρβλ. καὶ Ἰουστίνου, Ἀπολογία, I, 44, 8: BEΠ, 3, 184, 31 ἔξ.

30. Στρωματεῖς, 5, 14 (II, 418, 13-14). Βλ. Εἰρηναίου, Ἐλεγχος..., 4, 39, 3, ἀπόσπ. 66: BEΠ, 5, 159, 1 ἔξ. Πρβλ. καὶ τὴν ὁμώνυμον πραγματείαν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ὅτι οὐκ ἔστι αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός: BEΠ, 54, 88-99.

31. Παιδαγωγός, 1, 8 (I, 130, 13-14).

τὸ ἐπέκεινα τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου³². Τὸ «ἐφ' ἡμῖν», λέγει, «ἐστὶν οὐπερ ἐπ' ἴσης αὐτοῦ τε κύριοι ἐσμεν καὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῷ, ὡς τὸ φιλοσοφεῖν ἢ μὴ, καὶ τὸ πιστεύειν ἢ ἀπιστεῖν. διὰ γοῦν τὸ ἐκατέρου τῶν ἀντικειμένων ἐπ' ἴσης εἶναι ἡμᾶς κυρίους δυνατὸν εὐρίσκεται τὸ ἐφ' ἡμῖν». Βασικὴ προϋπόθεσις τοῦ «ἐφ' ἡμῖν», τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἡ δυνατότης ἐκλογῆς μεταξὺ δύο πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀντίκεινται πρὸς ἄλληλα καὶ τῶν ὁποίων δυνάμεθα νὰ γίνωμεν κύριοι. Ὄταν ὑφίσταται ἡ δυνατότης αὕτη, ὅπως π.χ. εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς τηρήσεως ἢ μὴ τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, τότε ἔχομεν τὸ «ἐφ' ἡμῖν», κινούμεθα εἰς τὰ πλαίσια τῆς αὐτονομίας καὶ αὐτοδιαθέσεως. Οὐσιώδεις συμπλήρωμα καὶ ἐπακολούθημα τῶν «ἐφ' ἡμῖν» πράξεων εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι «ἐπεταί ἔπαινός τε καὶ ψόγος»³³. Τοιοιουτρόπως, τὸ «ἐφ' ἡμῖν» εἰς τὸν Κλήμεντα νοεῖται εὐρύτερον καὶ δὲν εἶναι κάτι προσδιωρισμένον, ὅπως εἰς τοὺς Στωικούς, οἱ ὁποῖοι τὸ ἐθεώρουν ὡς «τι... καθ' εἰμαρμένην»³⁴.

Οἱ Στωικοὶ δηλαδὴ, ἐν τῇ προσπάθειά των νὰ καθορίσουν τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς «συγκαταθέσεως» ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὡς αἰτίαν προκαταρκτικὴν δρῶσαν εἰμαρμένην, περιέγραψαν τὸ «ἐφ' ἡμῖν» — αὐτὸ τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ δυνάμιν μας («*quae est in nostra potestate sita*»)³⁵ —, ὡς κάτι τὸ μὴ «ἀπολελυμένον... τοῦ παντός», ἀλλὰ τούναντίον ὡς στοιχεῖον συγκαθοριστικὸν τῆς τάξεως καὶ διοικήσεως τῆς εἰμαρμένης. Εἰς τὸν τομέα τῶν «ἐφ' ἡμῖν» ἡ εἰμαρμένη ἀποτελεῖ τὸ ἐν βῆμα πρὸς τὴν πρᾶξιν, ἡ δὲ ὀλοκλήρωσις τῆς, τὸ ἀπαραίτητον δεῦτερον βῆμα, ἐπαφίεται εἰς τὴν αὐθορμησίαν καὶ πρωτοβουλίαν τοῦ δρῶντος ἀνθρώπου. Τοιοιουτρόπως, κατὰ τὸν Χρυσίππον ἢ μὴ ἀπώλεια π.χ. ἐνὸς ἱματίου δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον θέμα τῆς εἰμαρμένης, ἀλλὰ καὶ τῆς φυλάξεως, ἢ ἡ σωτηρία ἐκ τῶν ἐχθρῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς εἰμαρμένης ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς φυγῆς. Τοιαῦτα καὶ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπεικονίζουν σαφῶς τὴν σχετικῶς αὐτόνομον συμμετοχὴν καὶ συνεργασίαν τοῦ ἀνθρώπου

32. Πρβλ. Εἰρηναίου, Ἔλεγχος..., 4, 37, 2, ἀπόσπ. 62: ΒΕΠ, 5, 156, 26 ἐξ. Ἐπιγραμματικὸς καὶ ἀρκούντως σαφῆς εἶναι ὁ ὀρισμὸς «τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ... τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ὡς τῶν «δυνατῶν καὶ... τῶν ἀδυνάτων» ὑπὸ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 36: Kötter, II, 90.

33. Στωματεῖς, 4, 24 (II, 316, 5-10). Ὅτι τὸ «πιστεύειν» ὑπάγεται εἰς τὰ «ἐφ' ἡμῖν» ἐξαιρεῖ ὁ μακάριος Κλήμης συχνῶς βλ. Στωματεῖς, 2, 3 (II, 118, 21 ἐξ.). 7, 3 (III, 12, 6).

34. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, Περὶ... ἀποριῶν καὶ λύσεων, 2, 5: SVF, II, 298, 9-10 βλ. καὶ λοιπὰ χωρία: SVF, II, 295-297.

35. Ciceronis, Acad. Priora, 2, 37: SVF, II, 35, 15. De fato, 43: SVF, II, 283, 27.

εις τὸ ἔργον τῆς εἰμαρμένης, εἰς τὸ «συγκαθειμάρθαι... τῆ τῶν ὄλων διοικήσει»³⁶. Ὁ δρῶν ἄνθρωπος διασώζει οὕτω κατὰ τοὺς Στωικούς τὴν ἐλευθερίαν του μόνον συγκατατιθέμενος εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς εἰμαρμένης, ὁπότε ποιεῖ «καὶ τὸ αὐτεξούσιον μετὰ τῆς ἀνάγκης»³⁷.

Τὸ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «ἐφ' ἡμῖν» εἶναι κατὰ Κλήμεντα κάτι, τὸ ὁποῖον διασπᾷ τὰς ἐμπιστευθείσας εἰς τὸν ἄνθρωπον δυνατότητας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν καλεῖται ἐν προκειμένῳ νὰ ἐκλέξη μεταξὺ δύο ἢ περισσοτέρων δυνατοτήτων, ἀλλὰ ν' ἀποφύγη νὰ πράξη κάτι ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ προσπαθήσῃ. Διότι αὐτὸ ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὄλως ἀδύνατον καὶ νὰ ὑπερβαίνῃ τὰς δυνάμεις του, ὅπως εἰς τὸν τομέα τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων — τοποθέτησις, ἢ ὅποια εἰς τὸ μεταξὺ ἔχει ποικίλως ἀνατραπῆ διὰ τῆς ἐξελίξεως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνικῶν μέσων —, ἢ καὶ δυνατόν μὲν, ἀπηγορευμένον ὅμως διὰ νόμων ὑπὸ μιᾶς π.χ. ὠργανωμένης κοινωνικῆς ὁμάδος ἢ ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ἐντολῶν³⁸.

Εἶναι ὑπόθεσις λοιπὸν τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἠθικὴν πράξιν ὄν αὐτόνομον καὶ αὐτεξούσιον. Ὁ τρόπος διαβιώσεώς του ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Τοῦτο ἰσχύει ἀπεριορίστως. Διότι, πρὶν ὁ ἄνθρωπος προβῆ εἰς κάποιαν πράξιν, καλεῖται ἡ ἀνωτέρα αὐτοῦ δύναμις, τὸ λογικόν, νὰ διακρίνη, ὡς εἶδομεν³⁹, τὰς «φαντασίας», ἤτοι τὰς ἔξωθεν εἰς τὴν ψυχὴν εἰσβαλούσας ἐντυπώσεις⁴⁰, καὶ λάβῃ τοιοῦτοτρόπως θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν θέσιν. Σαφέστατα διατυπώνει ὁ ἄλεξανδρεὺς Θεολόγος τὴν ἄποψιν αὐτὴν καὶ εἰς τὸ χωρίον Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 22-23): «ἡ πάντων ἀναφορὰ εἰς ἓν συντέτακται τὸ ἡγεμονικόν καὶ δι' ἐκεῖνο ζῆ τε ὁ ἄν-

36. Διογενιανὸς παρ' Εὐσεβίου, Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ, 68, 25: SVF, II, 292, 28 ἔξ., ἐνθα καὶ ἄλλα παραδείγματα «συνεργίας».

37. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχος, 1, 21: SVF, II, 284, 5' βλ. τὸ κείμενον ἀν., σ. 14, σημ. 5.

38. Πρὸβλ. Παιδαγωγός, 3, 6 (I, 257, 23-31), ὅπου λέγεται, ὅτι ἀληθινὸς πλοῦτος καὶ παντὸς θησαυροῦ πολυτιμότερος εἶναι ἡ δικαιοσύνη καὶ ὁ λόγος, ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δωρούμενος· ὅποιος κατέχει αὐτά, «μηδενὸς» ὀρέγεται «τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

39. Βλ. ἀν., σ. 58.

40. Τὴν «φαντασίαν» ὀρίζει ὁ Κλήμης εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον (Στρωματεῖς, 2, 20: II, 172, 2-3) ὡς «τύπων ἐν τῇ ψυχῇ», ἢτοι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι στωικοὶ Ζήνων, Κλεάνθης καὶ Χρύσιππος· βλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, Πρὸς μαθηματικούς, 7, 236: SVF, I, 17, 23-24. 7, 228: SVF, I, 108, 20. 24. Διογένους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 46: SVF, II, 21, 12-13. Φίλωνος, Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον, 41: SVF, II, 150, 16-17. Βλ. καὶ F. H. Sandbach, Phantasia katalêptikê, ἐν: A. Long, Problems in Stoicism, σ. 9-21.

θ ρ ω π ο ς κ α ι π ω ς Ζ ἦ». Ἡ Ζωὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἰδιαίτερως ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐναπόκειται καὶ ἀνάγεται εἰς τὸ ἡγεμονικόν. Διότι εἰς αὐτὸ εἶναι ἐγκαθιδρυμέναί αἱ διάφοροι λογικαὶ ἰκανότητες καὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, π.χ. μάθησις, γνῶσις, βούλησις, προαίρεσις. Τὸ πρωτεῖον μεταξὺ τῶν δυνάμεων αὐτῶν κατέχει ἡ «β ο ὑ λ η σ ι ς». Εἶναι δὲ τόση ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἐναντι τῶν ἄλλων, ὥστε ὁ Κλήμης νὰ θεωρῆ καὶ ὀνομάζῃ τὰς λοιπὰς «φυσικάς» αὐτῆς διακόνους καὶ ὑπουργούς: «πρωηγείται τοίνυν πάντων τὸ βούλεσθαι· αἱ γὰρ λογικαὶ δυνάμεις τοῦ β ο ὑ λ ε σ θ α ι δ ι ά κ ο ν ο ι π ε φ ὑ κ α σ ι»⁴¹. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐναρμονίζει ἄριστα ἀπόψεις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἐνῶ κατὰ τὴν ἐλληνικὴν σκέψιν ἀπετέλει τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ὁ «λόγος», αὕτη ἦτο κατὰ τὸν Παῦλον ἡ «βούλησις»⁴². Διὰ τὸν Κλήμεντα εἶναι ἡ βούλησις ἡ οὐσία καὶ τὸ κέντρον τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη δύναμις τοῦ ἡγεμονικοῦ. Ὅριζεται δὲ αὕτη, συμφώνως πρὸς ἕτερον ἐδάφιον, παραδοθέν ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ὡς «εὐλογος ὄρεξις ἢ περίτινος θέλησις»⁴³. Ὡς εὐλογος ὄρεξις ταυτίζεται ἡ βούλησις πρὸς τὴν «αὐτεξουσιότητα» καὶ τὴν «θέλησιν»⁴⁴. Τὴν θέλησιν ὀρίζει ὁ Κλήμης ὡς «φυσικὴν» «δύναμιν» ἢ «ὄρεξιν» ἢ «κίνησιν» τοῦ «λογικοῦ» καὶ «αὐτοκράτορος νοῦ» ἢ καὶ ὡς «νοῦν ὄρεκτικόν»⁴⁵. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀρισμῶν αὐτῶν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ μ ὄ ν ο ν ἢ ἐξῆς διαφοροποιήσις μεταξὺ θελήσεως καὶ βουλήσεως: τῆς θελήσεως ὡς τῆς δυ-

41. Στρωματεῖς, 2, 17 (II, 153, 21-22).

42. R. Bultmann, *Glauben und Verstehen*, Bd. 4, Tübingen 1965, σ. 43 καὶ 47. Πρβλ. Β. Τατάκη, *Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, σ. 125.

43. Περὶ προνοίας, ἀπόσπ. 41 (III, 220, 22-23), παρὰ Μαξίμω Ὁμολογητῇ, *Παρασημείωσις...*: PG, 91, 317 C. Ὁ ὀρισμὸς τῆς βουλήσεως ὡς «εὐλόγου ὀρέξεως» προέρχεται ἀπὸ τοὺς Στωικούς· πρβλ. [Ἀνδρονίκου], *Περὶ παθῶν*, 6: SVF, III, 105, 20. 26. Ciceronis, *Tusc. disp.*, 4, 12: SVF, III, 107, 3-4: «voluntas est, quae quid cum ratione desiderat». I. Στοβαίου, *Ἐκλογαί*, 2, 87, 14: SVF, III, 41, 33.

44. Πρβλ. καὶ *Τίς ὁ σωζόμενος* (III, 165, 26-28): «καὶ θεῖως τὸ εἰ θέλεις» (Μτθ. 19, 21 par.) τὸ αὐτεξούσιον τῆς προσδιαλεγόμενης αὐτῷ ψυχῆς ἐδήλωσεν».

45. Περὶ προνοίας, ἀπόσπ. 40 (III, 220, 13-15), παρὰ Μαξίμω Ὁμολογητῇ, *Ἐκ τῶν ἐρωτηθέντων...*: PG, 91, 276 C: «Θέλῃσις ἐστὶ φυσικὴ δύναμις τοῦ κατὰ φύσιν ὄντος ὄρεκτικῆ. θέλῃσις ἐστὶ φυσικὴ ὄρεξις τῇ τοῦ λογικοῦ φύσει κατάλληλος. θέλῃσις ἐστὶ φυσικὴ αὐτοκράτορος νοῦ κίνησις ἢ νοῦς περὶ τὴν αὐθαιρέτως κινούμενος». Παρόμοιον ὀρισμὸν μᾶς παρέδωκε καὶ ὁ Εἰρηναῖος, ἀπόσπ. 5: BEΠ, 5, 174, 9-11: «Θέλῃσις ἐστὶ τῆς νοεράς ψυχῆς ὁ ἐφ' ἡμῖν λόγος, ὡς αὐτεξούσιος αὐτῆς ὑπάρχουσα δύναμις. Θέλῃσις ἐστὶ νοῦς

νάμεως τοῦ θέλαιν γενικῶς («νοῦ ὀρεκτικοῦ») καὶ τῆς βουλήσεως ὡς τῆς συγκεκριμένης καὶ ἐκδηλωμένης πράξεως τοῦ θέλαιν («τῆς περὶ τινος θελήσεως») ⁴⁶. Πάντως πέρα τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, κατὰ πόσον ἡ συγκεκριμένη αὐτῇ ὀρολογία καὶ ἰδιαιτέρως ἡ διαφοροποιήσις αὐτῇ ἀνάγεται ὄντως εἰς τὸν Κλήμεντα — δοθέντος, ὅτι ὁ ἅγιος Μάξιμος εἰργάσθη συστηματικώτερον ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου λόγῳ τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων —, πρέπει νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅτι διὰ τὸν Κλήμεντα ἡ ὡς ἄνω διαφοροποιήσις δὲν συνεπάγεται ριζικὴν διάκρισιν καὶ ἄρσιν τῆς ταυτίσεως τῶν δύο ὄρων.

Ἡ δύναμις τῆς θελήσεως εἶναι καταβολὴ καὶ «ἔργον ψυχῆς», ὑπάρχει δηλαδὴ εἰς κάθε ἄνθρωπον καὶ ἐκδηλώνεται ἀνεξαρτήτως τῶν δυνατοτήτων του νὰ ἐκτελέσῃ αὐτό, τὸ ὅποιον θέλει. Ἡ ἐκτέλεσις τούναντίον εἶναι καὶ ζήτημα ἀσκήσεως καὶ προσπαθείας σωματικῆς ⁴⁷. Ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον προέχει διὰ τὸν Ἀλεξανδρῆ Θεολόγον εἶναι νὰ τὴν πηγὴν καὶ ἀφετηρίαν πάσης ἠθικῆς πράξεως, τὴν θέλησιν. Δι' αὐτὸ καὶ δὲν διστάζει νὰ εἴπῃ: «θέλε... καὶ δυνήσῃ» ⁴⁸. Ὅταν ὑπάρ-

ὀρεκτικός, καὶ διανοητικὴ ὄρεξις, πρὸς τὸ θεληθὲν ἐπινεύουσα». Πρὸβλ. καὶ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας, ἀπόσπ. 1: ΒΕΠ, 18, 276, 24-25: «Θέλησις ἐστὶ φυσικὴ, παντὸς νοεροῦ ἀυθαίρετος δύναμις, ὡς μηδὲν κατὰ τὴν οὐσίαν ἀκούσιον ἔχοντος». Οἱ Στωικοὶ ἠρκέσθησαν ἐν προκειμένῳ νὰ ὀρίσουν τὴν θέλησιν ὡς «ἐκούσιον βούλησιν» βλ. I. Στοβαίου, Ἐκλογαί, 2, 87, 14: SVF, III, 41, 33. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ πατερικὴ σκέψις παρέλαβεν ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς τὸν ὀρισμὸν τῆς βουλήσεως ὡς «εὐλόγου ὀρέξεως» δὲν συμπαρέλαβε καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς θελήσεως.

46. Βλ. ἀναλυτικώτερον Th. Nikolaou, Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, ἐν: Φιλοσοφία, 7, 1977, 393-394, σημ. 38. Πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους ἀντιστοιχοῦν αἱ ἐκφράσεις «θέλημα φυσικὸν» καὶ «θέλημα γνωμικόν», αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρέως πρὸς δῆλωσιν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μονοθελητικῶν ἐρίδων καὶ ἀργότερον ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (βλ. π.χ. ἰδιαιτέρως: Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 58: Kotter, II, 137 ἑξ.) καὶ ἄλλων. Πρὸβλ. H. U. von Balthasar, Kosmische Liturgie..., σ. 262. A. Kallis, Der menschliche Wille in seinem Grund und Ausdruck nach der Lehre des Johannes Damaskenos, Münster 1965 (Diss.), σ. 138 ἑξ. J. Meyendorff, Free will (γνώμη) in saint Maximus the Confessor, ἐν: Blane A. (ed.), The Ecumenical World in orthodox Civilisation, τ. III, Essays in honor of G. Florovsky, The Hague - Paris 1974, σ. 71 ἑξ. Αἱ ἐκφράσεις ὁμοῦ αὐταὶ οὐδεμίαν ἔχουν βαρῦτητα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐρευνώμενον ζήτημα παρὰ Κλήμεντι.

47. Στωματεῖς, 2, 6 (II, 127, 7 ἑξ.).

48. Στωματεῖς, 2, 17 (II, 153, 22-23). Πρὸβλ. καὶ 1, 6 (II, 25, 12). Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν τονίζει καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ κατ' ἐξοχὴν πραγματικὸς πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας βλ. τὰ σχετικὰ χωρία: Th. Nikolaou, Der Neid bei Johannes Chrysostomus..., Bonn 1969, σ. 27, σημ. 15.

χη ή θέλησις, εύρίσκειται και ό τρόπος να άχθῆ εις πέρας αυτό, τό όποιον θέλομεν. Η βουλησιαρχική αυτή αντίληψις δέν έχει άσφαλώς άπεριορίστον ισχύν. Είναι περισσότερον έποικοδομητική παρότρυνσις και όλιγώτερον άντικειμενική εκτίμησις τών δυνατοτήτων του άνθρώπου. Ό Κλήμης συναισθάνεται τόν ύφιστάμενον περιορισμόν. Δι' αυτό και προβαίνει εις σχηματικήν τρόπον τινά όριοθέτησιν μεταξύ «βούλεσθαι» και «δύνασθαι»⁴⁹:

1. Η μή εκτέλεσις μιās πράξεως είναι δυνατόν να όφείλεται τόσον εις τό ότι δέν θέλομεν όσον και εις τό ότι δέν δυνάμεθα ταυτοχρόνως. Έπι παραδειγματι δέν δυνάμεθα να πετάξωμεν τήν άδυναμίαν μας αυτήν συναισθανόμενοι, άποφύγομεν και να θέλωμεν τουτο' έξ άλλου δέν άποτελεϊ τουτο και επιδιωκτέον αγαθόν.

2. Η μή εκτέλεσις μιās πράξεως προδιαγράφεται εκ τών περιωρισμένων δυνατοτήτων μας, έστω και άν διακαώς θέλωμεν κάτι. Δέν δυνάμεθα λ.χ. να γίνωμεν «φύσει» και «κατ' ούσίαν» όπως ό Κύριος. Διότι είναι άδύνατον «ίσον είναι πρός τήν ύπαρξιν τό θέσει τῷ φύσει, τῷ δέ άϊδιους γεγονέναι και τήν τών όντων θεωρίαν έγνωκέναι και υίους προσηγορεῦθαι και τόν πατέρα από τών οικείων καθορᾶν μόνον».

3. Υπάρχουν πράξεις, τας όποιās δυνάμεθα μέν να εκτελέσωμεν, όμως εις κάποιαν δεδομένην στιγμήν δέν θέλομεν. Δυνάμεθα π.χ. να κολυμβήσωμεν, αλλά δέν θέλομεν. Όσαύτως δυνάμεθα να γίνωμεν όπως ό Κύριος, όχι «φύσει», αλλά «θέσει». Τήν τρίτην αυτήν εκδοχήν έχει πρό όφθαλμών ό Κλήμης, όταν υπερτονίζει τήν βούλησιν. Είναι δε τουτο άπολύτως κατανοητόν, άν λάβωμεν ύπ' όψιν τήν ήθικήν διάστασιν τῆς σκέψεως και του έργου του.

Μέ τήν προσπάθειάν του αυτήν να διεγείρη και άφυπνίση τήν βούσιν τών άκρόατῶν και άναγνωστῶν του συνδέεται και ή άποψίς του, ότι ή ήθική πράξις και Ζωή δέν κρίνεται μόνον εκ του άποτελέσματος, άλλ' έξ ίσου και εκ τῆς θελήσεως και προθέσεως και εκλογῆς, εκ τῆς «έκάστου προαιρέσεως»⁵⁰. Καρπός τῆς νοητικής διεργασίας τῆς βουλήσεως είναι ή προαιρέσις. Τό ήγεμονικόν έχει δηλαδή τήν «προαιρετικήν... δύναμιν»⁵¹ και δι' αυτής προβαίνει εις τήν εκλογήν του πρακτέου ή φευκτέου. Έντεῦθεν άποτελεϊ ή προαιρέσις «πράξεως

49. Στρωματεῖς, 2, 17 (II, 153, 12 έξ.).

50. Στρωματεῖς, 2, 6 (II, 127, 11-12). 4, 6 (II, 265, 22-24): «τῆς αὐτῆς (οὖν) τιμῆς μεθέξουσιν τοῖς δυναθείσιν οἱ θεβουλημένοι, ὧν ἡ προαιρέσεις ἴση καὶ πλεονεκτώσιν ἕτεροι τῇ περιουσίᾳ».

51. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 20-21). Πρβλ. [Ίουστίνου], Ἀποκρίσεις πρὸς Ὁρθοδόξους, 9: ΒΕΠ, 4, 79, 4 έξ.: «τῇ ἐξουσίᾳ τῆς προαιρέσεως» ἰπέταξεν ὁ Θεὸς τὰς πρὸς τὸ πράττειν... δυνάμεις».

ἀρχὴν»⁵² καὶ ἀφετηρίαν. Ὡς τοιαύτη δὲν εἶναι λοιπὸν συνώνυμος πρὸς τὸ «αὐτεξούσιον», ἀλλὰ προϋποθέτει καὶ ἐκφράζει αὐτό⁵³.

Ἡ προαίρεσις, ὁ χαρακτηριστικὸς αὐτὸς ὅρος τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, ἀπαντᾷ λοιπὸν εἰς τὸν Κλήμεντα ὡς προτίμησις καὶ ἐκλογὴ τόσοσ τοῦ καλοῦ ὅσον καὶ τῆς ἀμαρτίας⁵⁴. Ἡ χρῆσις αὕτη ἀντιτίθεται μὲν πρὸς ἐκείνην τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ προαίρεσις ἀποτελεῖ ἐσκεμμένην καὶ δι' αὐτὸ μόνον ὀρθὴν ἐκλογὴν⁵⁵, συμφωνεῖ ὁμως πρὸς τὴν πρὸ τοῦ Κλήμεντος ἤδη διαμορφωθεῖσαν χριστιανικὴν παράδοσιν. Κύριος ἐκπρόσωπος ταύτης τυγχάνει καὶ πάλιν ὁ ἀπολογητῆς Ἰουστίνος, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ «ἐλευθέρας προαιρέσεως», διὰ τῆς ὁποίας διαφοροποιεῖται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ δένδρα καὶ τὰ τετράποδα καὶ δύναται ν' ἀποφεύγῃ τὰ αἰσχρὰ καὶ νὰ ἐκλέγῃ τὰ καλὰ⁵⁶. Μὲ τὴν περιγραφείσαν ἀνωτέρω διπλὴν σημασίαν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος

52. Στρωματεῖς, 2, 2 (II, 117, 16).

53. Μὲ ἀναφορὰν εἰς Στρωματεῖς, 2, 15 (II, 146, 17-19), ἔνθα ὁμως ὁ ὅρος «αὐτεξούσιον» δὲν μνημονεύεται, δέχεται ἀντιθέτως ταῦτα ὡς «συνώνυμα» ὁ W. E. G. Floyd, *Clement of Alexandria's Treatment of the Problem of evil*, σ. 29.

54. Στρωματεῖς 1, 17 (II, 54, 17).

55. Ἡ προαίρεσις κατ' Ἀριστοτέλη ὡς ἡ μετὰ λόγου προτίμησις καὶ ἐκλογὴ μιᾶς δυνατότητος «πρὸ ἐτέρων» (Ἠθ. Νικ., Γ' 4, 1112 α 17) ἐλλείπει ἀπὸ τὰ παιδία καὶ τὰ ζῶα. Τὸ ἰδιαίτερον γνῶρισμα τοῦ «προαιρετοῦ» εἶναι τὸ «προβεβουλευμένον», ὅτι δηλαδὴ ἐκρίθη «ἐκ τῆς βουλῆς». Ὡστε τὸ «προαιρετόν» συμπίπτει μὲ αὐτό, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενον τῆς σκέψεως («τὸ βουλευτόν»), εἶναι δὲ κατὰ τὸ καθωρισμένον καὶ συγκεκριμένον («ἀφωρισμένον», 1113 α 2 ἔξ. 1112 α 15), κατὰ δηλαδὴ, διὰ τὸ ὁποῖον ἐλήφθη ἀπόφασις καὶ προετιμήθη δι' αὐτὸ καὶ ἡ προαίρεσις ὀρίζεται ὡς «βουλευτικὴ ὄρεξις» (1113 α 11) ἢ, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τοὺς λόγους τῶν Ἠθικῶν Μεγάλων (Α' 9, 1189 α 33), «βουλευτικὴ μετὰ διανοίας ὄρεξις». Βλ. καὶ Ἠθ. Νικ. Δ' 2, 1139 α 23: «ὄρεξις βουλευτικὴ». 1139 β 4-5: «ὄρεκτικὸς νοῦς... ὄρεξις διανοητικὴ». Πρβλ. E. Kullmann, *Beiträge zum aristotelischen Begriff der «Prohairesis»*, Basel 1943 (Diss.), βλ. ἰδιαίτερος σ. 93 ἔξ. H. Kuhn, *Der Begriff der Prohairesis in der Nik. Ethik*, ἐν: *Die Gegenwart der Griechen im neueren Denken. Festschrift f. H. G. Gadamer z. 60. Geburtstag*, Tübingen 1960, σ. 123-140. Κ. Δεσποτοπούλου, *Περὶ τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη*, ἐν: Ἐράνιον πρὸς Γ. Σ. Μαριδάκη, τ. 2, Ἀθήναι 1963, σ. 63-91.

56. Ἰουστίνου, Ἀπολογία, 1, 43, 3-4 καὶ 8: ΒΕΠ, 3, 183, 36 ἔξ. καὶ 184, 8 ἔξ. Πρβλ. καὶ [Ἰουστίνου], Ἀποκρίσεις πρὸς Ὁρθοδόξους, 8: ΒΕΠ, 4, 78, 22-39. 126: ΒΕΠ, 4, 133, 40-41. Ἐρωτήσεις χριστιανικαί, 1, 5: ΒΕΠ, 4, 151, 10-11. [Κλήμεντος Ρώμης], Ὁμιλία, 1, 17: ΒΕΠ, 1, 64, 18 ἔξ. Ὁμιλία 12, 6: ΒΕΠ, 1, 161, 10. Ὁμιλία, 19, 15: ΒΕΠ, 1, 216, 37 - 38: «τῆ προαιρέσει κακοί» καὶ «κακὰς προαιρέσεις». Ἰππολύτου, Εἰς τοὺς Ψαλμούς, 12: ΒΕΠ, 6, 170, 13 ἔξ. Βλ. καὶ Ἐπικτήτου, Διατριβαί, 3, 1, 40: Schenkl, 238, 13: «ὅτι οὐκ εἶ κρέας οὐδὲ τρίχες, ἀλλὰ προαιρέσεις».

ὑπὸ πολλῶν ἐν συνεχείᾳ πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων⁵⁷. Ἡ διεύρυνσις αὐτῆ τῆς σημασίας εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν εἶναι ἀπολύτως συνεπῆς πρὸς τὴν περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίαν ὡς ὄντος αὐτεξουσίου. Ἡ αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου καταργεῖται κατ' οὐσίαν, ὅταν ἡ δυνατότης ἐκλογῆς δὲν ἐμπερικλείη ἀμφότερα, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν, καὶ δὲν εἶναι ἐκλογή, ἡ ὁποία πηγάζει ἐκ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου: «ἐπὶ τῷ ἀνθρώπῳ γὰρ ἦν ἡ αἴρεσις ὡς ἐλευθέρω»⁵⁸. Ἡ ἐλευθερία, ἔννοια βαθύτατα ἑλληνικῆ⁵⁹, ἔχει ὡς προϋπόθεσιν καὶ ἀφετηρίαν τὴν διπλὴν δυνατότητα ἐκλογῆς. Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν ἐξέφρασαν οἱ πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς διὰ τοῦ ὄρου «προαίρεσις». Μὲ τὴν προαίρεσιν δὲν πρέπει νὰ συγχέεται αὐτό, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ, ἡ συνέχεια καὶ συνέπεια τῆς ἐκλογῆς. Ἡ συνέπεια δ' ἀκρι-

57. Πρὸβλ. Ὁριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 3, 1, 23: ΒΕΠ, 16, 328. 3, 1, 24: ΒΕΠ, 16, 328: ἡ προαίρεσις κλίνει «ἐπὶ τὰ κρείττονα ἢ ἐπὶ τὰ χείρονα». Μεθοδίου Ὀλύμπου, Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου, 13: ΒΕΠ, 18, 105, 13 ἔξ. Βασιλείου Μεγάλου, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 8: ΒΕΠ, 54, 96. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Γένεσιν, 19, 1: ΡΓ, 53, 158. 32, 5: ΡΓ, 53, 300. Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας..., 2, 2: ΡΓ, 49, 260. Εἰς ἄγιον... Παῦλον, 6: ΡΓ, 50, 503. Εἰς Γαλάτας, 5, 6: ΡΓ, 61, 673. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος κατηγορητικός, 5: ΡΓ, 45, 24 D καὶ 7: ΡΓ, 45, 32 CD. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 36: Kotter, II, 91. 58: Kotter, II, 143. Νικολάου Καβάσιλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, 5: ΡΓ, 150, 638 A: «Ἡ δὲ προαίρεσις οὐ δύναται εἶναι ἄνευ τῆς ἐπ' ἅμφω ροπῆς, ὅθεν μάτην ἂν εἶη τὸ αὐτεξουσίον μὴ ὑποτεθείσης τῆς προαιρέσεως».

Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνὸν (βλ. καὶ Ἱστορία ψυχωφελῆς... Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ, 15: ΡΓ, 96, 996 BC) πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι οὗτος δὲν ἐκφράζει πάντοτε τόσον σαφῶς, ὅσον ἄλλοι ἱεροὶ πατέρες, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω παραπέμπομεν, τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ προαίρεσις «κατάρχει ἀμαρτίαν». Μάλιστα ἡ ὄλη ὀρολογία καὶ ὁ εἰρμὸς σκέψεων ἐμφαίνουσι συγγένειαν πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν ἄποψιν, καθ' ἣν τὸ προαιρετὸν εἶναι τὸ «ἐκ τῆς βουλῆς κριθὲν» ἀκολουθεῖ δὲ ἐνταῦθα τὸν Νεμέσιον Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 33: ΒΕΠ, 38, 283, 35-285, 15. Ἡ ἀριστοτελικὴ αὐτὴ ἄποψις ἤγαγε προφανῶς καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν Ἀκινᾶτον εἰς τὴν ἀντίληψιν, «ὅτι ἀντικείμενον τῆς βουλῆσεως εἶναι πρὸ πάντων τὸ ἀγαθὸν (bonum)», J. Auer, Die menschliche Willensfreiheit..., σ. 130. Πρὸβλ. καὶ P. K. Schmid, Die menschliche Willensfreiheit in ihrem Verhältnis zu den Leidenschaften nach der Lehre des hl. Thomas von Aquin, Engelberg 1925, σ. 265: «Selbstverständlich ist es unmöglich, das Böse als Böses zu erwählen. Der Wille kann nie und nimmer den Bereich des Guten verlassen».

58. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 165, 27-28).

59. Πρὸβλ. M. Pohlenz, Griechische Freiheit. Wesen und Werden eines Lebensideals, Heidelberg 1955. Der hellenische Mensch, Göttingen (χωρὶς χρονολογία), σ. 293 ἔξ., ὅπου ὁ λόγος ἰδιαιτέρως περὶ τῆς «ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας».

βῶς τῆς ἐκλογῆς εἶναι μόνον τότε νοητὴ καὶ δικαιολογημένη, ὅταν προηγήται ἡ ἐλευθέρα ἐκλογή. Ἀποτελεῖ δηλονότι κολόβωσιν καὶ ἀκρωτηριασμόν ἢ καλύτερον εἰπεῖν ἄρσιν τῆς ἐλευθερίας, ὅταν αὕτη περιορίζεται εἰς τὰ μετὰ τὴν ἐκλογήν. Δι' αὐτὸ ἡ ἐλευθερία κατὰ τοὺς Στωικούς ὡς ὑπακοὴ εἰς τὴν εἰμαρμένην, ἤτοι περιωρισμένη δυνατότης ἐκλογῆς, εἶναι σκιά καὶ ἐπίφασις μόνον ἐλευθερίας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει βασικῶς διὰ τὴν πλατωνικὴν ἄποψιν περὶ ἐλευθερίας εἰς τὸν παρόντα αἰσθητὸν κόσμον.

Πλὴν τοῦ πρωταρχικοῦ αὐτοῦ συστατικοῦ στοιχείου τῆς ἐλευθερίας, ὡς τῆς δυνατότητος ἐλευθέρας ἐκλογῆς, τονίζει ὁ Κλήμης, ἀλλὰ καὶ ἡ πατερικὴ γενικώτερον θεολογία, ὅτι μόνον ἡ ὀρθὴ ἐκλογή ἐγγυᾶται τὴν περαιτέρω διάπτυσιν καὶ ἄνδρωσιν τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι δὲ τὸ δεύτερον τοῦτο στοιχεῖον ἀναποσπάστως ἠνωμένον μὲ τὸ πρῶτον. Ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀποφασίσῃ καὶ νὰ ἐκλέξῃ. Καὶ κάθε ἐκλογή προδιαθέτει καὶ προδικάζει ἐν τινι μέτρῳ τὴν ἐκάστοτε ἐπομένην. Δι' αὐτὸ ἡ τυχὸν ἐσφαλμένη ἐκλογή, καρπὸς καὶ αὕτη τῆς ἐλευθερίας, ἀποτελεῖ ἐν βῆμα πρὸς τὴν δέσμευσιν καὶ ὑποδούλωσιν. Ὅδηγεῖ εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ τὸ θέλημά του. Ἄγει εἰς τὴν ἀνελευθερίαν καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν. Ἀντιθέτως, ἡ ὀρθὴ ἐκλογή εἶναι ἐν βῆμα πρὸς τὸ φῶς, πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ζωὴν. Ὄρθῶς γράφει ὁ Ν. Ματσούκας⁶⁰ εἰς τὸ κεφάλαιον μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον «Τὸ γίνεσθαι τῆς ἐλευθερίας»: «Πρόκειται διὰ μίαν ἀρχέγονον κίνησιν μεταξὺ τῆς ἀποτυχίας καὶ τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Ὡστε κατὰ τὴν πορείαν αὐτὴν διαγράφεται ὀλόκληρος ἡ δραματικὴ ζωὴ εἰς τὰ προσωπικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ πλαίσια. Αἱ δύο αὐταὶ κινήσεις τῆς ἐλευθερίας εἶναι τόσοσιν συνυφασμένα καὶ ὀργανικῶς ἐκδηλούμεναι, ὥστε μὲ τὴν ὑποτιθεμένην κατάργησιν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης νὰ ἐξαφανίζεται ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ καθίσταται (κατὰ τὴν ὑπόθεσιν) ἢ θεὸς ἢ λίθος, φυτὸν, ζῶον καὶ μηχανή. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ κατανοεῖται ὁ ἀρκούντως ἀληθῆς ἰσχυρισμὸς περὶ τοῦ ὅτι τὸ καλόν, ὡς τὸ γνωρίζει ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐμπειρίαν του, εἶναι ἀδιανόητον χωρὶς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ κακόν, ἤτοι ἀπὸ τὴν ἀντίθεσίν του. Ὁ παράδοξος αὐτὸς ἰσχυρισμὸς καθίσταται περισσότερον κατανοητός, ὅταν σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ἡ ἐλευθερία, πού μὲ τὴν δημιουργίαν πραγματώνει τὸ κάθε μορφῆς καλόν, δὲν νοεῖται χωρὶς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ μηδὲν

60. Ν. Ματσούκα, Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Δοκίμιον πατερικῆς θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 41 ἐξ.· βλ. ἰδιαιτέρως σ. 46-47 καὶ σημ. 19, ἔνθα πατερικὰ χωρία πρὸς στήριξιν τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι τὸ κακὸν εἶναι μέσον διαπαιδαγωγήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

καὶ ἄρα ἀπὸ τὴν νίκην κατὰ τοῦ μηδενός. Τὸ καλόν, ὡς ἔργον καὶ ὡς μέθεξις εἰς αὐτό, δὲν εἶναι οὔτε δεδομένον οὔτε ἀποτέλεσμα μιᾶς φυσιοκρατικῆς ἐξελίξεως· εἶναι θρίαμβος κατὰ τοῦ κακοῦ, τῶν παραμορφωτικῶν δυνάμεων καὶ τελικῶς κατὰ τοῦ ἰδίου τοῦ μηδενός. Ἔτσι κατανοεῖται ἡ βασικὴ χριστιανικὴ ἄποψις περὶ τοῦ ὅτι τὸ κακὸν εἶναι μέσον διαπαιδαγωγήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀνυψώσεώς του πρὸς τὸ καλόν καὶ ἀσκήσεως τοῦ χαρακτήρος του».

Ὁ Κλήμης ἐξαιρεῖ ἰδιαιτέρως τὴν πτυχήν τῆς ἐλευθερίας, ὡς τῆς ὀρθῆς ἐκλογῆς, ἥτοι τῆς νίκης κατὰ τῶν φθοροποιῶν δυνάμεων. Δι' αὐτὸ καὶ θεωρεῖ ὡς τὴν «μόνην ἐλευθερίαν» «τὸ κρατεῖν τῶν παθῶν», ἐνῶ «τὸ ὑποπεσεῖν καὶ παραχωρῆσαι τοῖς πάθεσιν» «ἐσχάτην δουλείαν»⁶¹. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ θέματος τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῶν παθῶν εἰδικῶς θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως γενικῶς προκύπτει ἐνταῦθα ἀκριβῶς τὸ στοιχείον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει. Κυριαρχία ἐπὶ τῶν παθῶν σημαίνει ἐκούσιον ἀποστροφήν ἐκ δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν εἰς ἀνελευθερίαν καὶ «δουλείαν». Ἡ ἀποστροφή αὕτη δηλώνει στροφήν πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν, ἥτοι τὴν τῆς ἐλευθερίας. Ἡ πρωταρχικὴ αὕτη ἐκλογὴ καὶ ἡ ἐμμονὴ καὶ ὁ ἀγὼν ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἐκλογῆς αὐτῆς ἄγουν εἰς κατάστασιν ἐλευθερίας⁶² καὶ μάλιστα τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν ἐγγυᾶται ὁ ὁ Κύριος καὶ ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν του⁶³.

Τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν περιγράφει ὁ Κλήμης καταλεπτῶς καὶ τὴν συνδέει μὲ τὴν δωρεὰν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἰδιαιτέρως κατὰ τὸ βάπτισμα, ὁπότε τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀπαλλάσσει ἀφ' ἑνὸς τὸν ἀνθρώπον «ἀπὸ τῶν κακῶν» καὶ τοῦ θανάτου καὶ δωρίζει εἰς αὐτὸν ἀφ' ἑτέρου τὴν σωτηρίαν καὶ «τὸ ἐπεσθαι Χριστῷ»⁶⁴. Περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἐν Κυρίῳ εἶχεν ὁμιλήσει διεξοδικῶς ἤδη καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος. Πρόκειται περὶ τῆς ἐλευθερίας, εἰς τὴν ὁποίαν «ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσεν» (Γαλ. 5, 1. 13. 4, 2) καὶ ἡ ὁποία συνίσταται τοῦτο μὲν εἰς

61. Στρωματεῖς, 2, 23 (II, 192, 20-22).

62. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 178, 13-15): «οὐ γὰρ ἄλλως εἰρήνη καὶ ἐλευθερία περιγίνεται ἢ διὰ τῆς ἀπαύστου καὶ ἀναπαυδῆτου πρὸς τὰς τῶν παθῶν ἡμῶν ἀντιμαχήσεις».

63. Στρωματεῖς, 3, 5 (II, 216, 25 ἔξ.), ἔνθα παραπέμπει καὶ εἰς Α' Ἰωάν. 2, 4. Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 3, 1 (I, 237, 7-10).

64. Παιδαγωγός, 1, 6 (βλ. ἰδιαιτέρως I, 105, 16 ἔξ.). Πρὸβλ. καὶ Ἰουστίνου, Διάλογος πρὸς Τρύφωνα, 41, 1: ΒΕΠ, 3, 244, 27 ἔξ. Τὴν τελείαν αὐτὴν ἐλευθερίαν βλέπει πραγματοποιημένην ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας (Πρὸς Ρωμ., 4, 3: ΒΕΠ, 2, 275, 18 ἔξ. Πρὸς Πολύκ., 4, 3: ΒΕΠ, 2, 283, 32) ὀριστικῶς ἐν τοῖς παθήμασι καὶ τῇ ἀναστάσει ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἐπονομάζει «κρεῖττονα ἐλευθερίαν».

τήν ἀπελευθέρωσιν «ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου» (Ρωμ. 8, 2. 6, 18 ἐξ.) καὶ «τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς» (Ρωμ. 8, 21), τοῦτο δὲ στροφὴν καὶ «δουλείαν» «ἐν καινότητι πνεύματος» (Ρωμ. 7, 6) καὶ «τῷ κυρίῳ» (Ρωμ. 12, 11)⁶⁵. Τὴν παύλειον αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας ἀποδίδουν ἄριστα οἱ λόγοι: «οὐ δὲ πνεῦμα κυρίου, ἐλευθερία» (Β΄ Κορ. 3, 17).

Ἡ δυνατότης ἐλευθέρως ἐκλογῆς ἀποτελεῖ διὰ τὸν Κλήμεντα καὶ τὴν πατερικὴν παράδοσιν τὴν βασικὴν ἐξήγησιν τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀπορροῦσης εὐθύνης· «τῶν ἀμαρτημάτων προαίρεσις καὶ ὀρμὴ κατάρχει»⁶⁶, λέγει οὗτος χαρακτηριστικῶς. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ἀδὰμ καὶ δι' αὐτὴν τὴν σωτηριαν ἢ ἀπώλειαν τῶν μετ' αὐτόν, ἔτι δὲ καὶ ἡμῶν τῶν μετὰ Χριστὸν βιούντων⁶⁷. Ταῦτα δὲν συμβαίνουν ἀκουσίως καὶ ἀναγκαστικῶς, ἀλλὰ προϋποθέτουν τὴν οἰκειαν ἐκάστου αὐτεξούσιον προαίρεσιν⁶⁸. Καὶ αὐτὴ δὲ ἢ πτῶσις τῶν δαιμόνων ὑπῆρξε καρπὸς τῆς αὐτεξουσίου ἐκλογῆς τῶν⁶⁹.

Συνάρτησιν τῆς ἀντίληψεως αὐτῆς περὶ ἐλευθερίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ αἰσιόδοξος θεώρησις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν πτῶσιν ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἰδίως τῆς Ἀνατολῆς. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ

65. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ Β. Στογιάννου, Ἐλευθερία. Ἡ περὶ ἐλευθερίας διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου..., σ. 147 ἐξ. καὶ 195 ἐξ. Μ. Müller, Freiheit. Über Autonomie und Gnade..., ἐν: ZNTW, 25, 1926, 183 ἐξ. G. Strecker, Autonome Sittlichkeit und das Proprium der christlichen Ethik bei Paulus, ἐν: Theologische Literaturzeitung, 104, 1979, 871.

66. Στρωματεῖς, 1, 17 (II, 54, 17). Βλ. καὶ 1, 17 (II, 54, 12-14): «οὔτε δὲ οἱ ἔπαινοι οὔτε οἱ ψόγοι οὔθ' αἱ τιμαὶ οὔθ' αἱ κολάσεις δίκαιαι, μὴ τῆς ψυχῆς ἐχούσης τὴν ἐξουσίαν τῆς ὀρμῆς καὶ ἀφορμῆς, ἀλλ' ἀκουσίως τῆς κακίας οὔσης». Βασιλεῖου Μεγάλου, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 7: ΒΕΠ, 54, 95, 11-12: «ἤμαρτε... διὰ μοχθηρὰν προαίρεσιν». Πρὸβλ. καὶ J. Karavidopoulos, Das paulinische Sündenverständnis bei den griechischen Kirchenvätern, ἐν: Κληρονομία, 2, 1970, 50-51.

67. Στρωματεῖς, 6, 12 (II, 480, 6-13). Βλ. καὶ 4, 23 (II, 315, 6 ἐξ.). Πρὸβλ. Ἰουστίνου, Διάλογος πρὸς Τρύφωνα, 88, 4: ΒΕΠ, 3, 292, 37 ἐξ. Τατιανοῦ, Πρὸς Ἑλληνας, 11: ΒΕΠ, 4, 249, 16-17.

68. Βλ. ἐν προκειμένῳ τὸ κεφάλαιον «Ἡ σχέσηις τοῦ αὐτεξουσίου πρὸς τὴν θεῖαν παντοδυναμίαν καὶ χάριν» τῆς μελέτης: Th. Nikolaou, Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, ἐν: Φιλοσοφία, 7, 1977, 396-400, ἐνθα καὶ ἄλλα σχετικὰ χωρία.

69. Στρωματεῖς, 1, 18 (II, 54, 3-4). Πρὸβλ. καὶ Βασιλεῖου Μεγάλου, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 8: ΒΕΠ, 54, 95, 39 ἐξ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἱστορία ψυχωφελῆς... Βαβλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ, 6: ΡG, 96, 908 A: ὁ Σατανᾶς «αὐτεξουσίῳ προαιρέσει ἐτράπη ἐκ τοῦ καλοῦ εἰς τὸ κακόν».

ἐλευθερία καὶ
ἰσχύς

τὴν πτώσιν δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι «εἰκῶν» τοῦ Θεοῦ, διατηρήσας — καί-
τοι ἡμαυρωμένον — τὸ αὐτεξούσιον τῶν πράξεών του. Ἡ ὕπαρξις τῶν
κατὰ «νόμον» καὶ «λόγον» δικαίων, τῶν «χριστιανῶν» πρὸ Χριστοῦ⁷⁰,
ἀποδεικνύει τὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἡ θεώρησις αὐ-
τῆ σύμφωνος πρὸς δύο ἄλλας βασικὰς τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀν-
θρωπολογικὰς ἀπόψεις: α) ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον
πρὸς ζωὴν καὶ ὄχι πρὸς ἀπώλειαν καὶ β) ὅτι ἡ θεία πρόνοια καὶ φιλαν-
θρωπία προέβλεψε τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ τὴν
πιτῶσιν θὰ ἠδύνατο νὰ οἰκειωθῇ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ σωθῇ⁷¹ καὶ
ἀνακτήσῃ καὶ πάλιν τὴν ἐλευθερίαν του. Πρὸς τὴν αἰσιόδοξον αὐτὴν
διδασκαλίαν δίδασκται, ὡς γνωστόν, ἀφ' ἐνός ἢ ἄποψις τοῦ ἱεροῦ Αὐ-
γουστίνου, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν πτώσιν κατέστη «massa da-
mnata»⁷², καὶ ἀφ' ἐτέρου ἢ ὑπερακοντίσασα αὐτὸν εἰς τὸ σημεῖον τοῦ-
το μεταρρῦθμισις, ἡ ὁποία ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς πλήρους ἑτεροαρχίας⁷³.

Δι' ὅσων ἐλέχθησαν μέχρι τώρα, ρίπτεται φῶς καὶ ἐπὶ τοῦ
ζητήματος, πότε μία πράξις δύναται καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐκούσια
ἢ ἀκούσια. Οἱ ὅροι «ἐκούσιον» καὶ «ἀκούσιον», οἱ ὁποῖοι βασικῶς καὶ
ὡς πρὸς τὴν προέλευσίν των εἶναι νομικοὶ ὅροι⁷⁴ καὶ ταυτοχρόνως

70. Παιδαγωγός, 1, 9 (I, 142, 4-6). Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 1, 9 (II, 31, 1-2). 1, 19 (II, 63, 19-20). 6, 6 (II, 455, 23-24). Βλ. καὶ Ἰουστίνου, Ἀπο-
λογία, 1, 46, 3-4: ΒΕΠ, 3, 186, 1 ἐξ. 44, 10: ΒΕΠ, 3, 184, 37-38. Ἀπο-
λογία 2, 8, 1: ΒΕΠ, 3, 204, 21-22. 10, 2: ΒΕΠ, 3, 205, 15 ἐξ. Ἰωάννου
Χρυσοστόμου, Περὶ νομοθέτου, 2: ΡΓ, 56, 400. Εἰς Ψαλμ., 5, 4-5: ΡΓ, 55,
67. Βλ. περισσότερα χωρῖα ἐπ' αὐτοῦ I. Καρμίρη, Δογματικῆς τμήμα Ε'.
Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Ἀθῆναι 1973, σ. 53 ἐξ.

71. B. Anagnostopoulos, Das Zeugnis der Väter vom Menschen, ἐν:
Kirchliches Aussenamt (Hrsg.), Das Bild vom Menschen in Orthodoxie und
Protestantismus, Stuttgart 1974, σ. 26.

72. Augustini, Sermo, 26, 12. 13: PL, 38/1, 201. De civ. Dei, 21,
12: CSEL, 40/II, 541, 12. Πρὸβλ. περισσότερας συγκριτικὰς παρατηρήσεις
I. Ρωμανίδου, Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα..., σ. 141 ἐξ.

73. Πρὸβλ. τὸ ἔργον τοῦ Λουθήρου, De servo arbitrio, τὸ ὁποῖον οὗτος
ἔξεδωκεν ἤδη τὸ 1525 ἐν Wittenberg τὸν Λουθήρον ἠκολούθησεν ἐν προκει-
μένῳ καὶ ὁ Καλθίνος. Περὶ τῆς ὀρθοδόξου ἐπ' αὐτοῦ θέσεως βλ. πλείονα: I.
Καλογήρου, Αἱ περὶ «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιοσίᾳ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίαι
ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου καὶ αἱ περὶ αὐτὴν συζητήσεις τῶν ἑτεροδόξων, Θεσσα-
λονίκη 1953, σ. 9-44. Πρὸβλ. καὶ P. E. Persson, Glaube und Werke in der
Ostkirche, ἐν: Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts, 5, 1962,
81-87. Τὸ θέμα τοῦ αὐτεξουσίου ἀπασχόλησε δι' αὐτὸ ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς τὰς
ὀρθοδοξολογηθρανακὰς ἐπαφὰς καὶ σχέσεις βλ. π.χ. ἀλληλογραφίαν μεταξὺ
Ἰερεμίου Β' καὶ Βυρτεμβεργίων θεολόγων: I. Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ
Συμβολικὰ μνημεῖα..., τ. 1, σ. 483 ἐξ., τ. 2, σ. 450 ἐξ. καὶ 486 ἐξ.

74. Πρὸβλ. R. Maschke, Die Willenslehre im griechischen Recht, Berlin
1926, passim.

περισσότερον ἐξειλιγμένοι ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐκφράσεις «ἐκῶν» καὶ «ἄκων», συνδέονται ἀμέσως μὲ τὸ ὑπὸ ἔρευναν θέμα τῆς αὐτεξουσιότητος. Διότι τότε μόνον εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐκουσίας ἢ ἀκουσίας πράξεως, ὅταν προϋποτεθῇ τὸ αὐτεξούσιον καὶ αὐτόνομον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὰς σημειωθῇ πάντως ἐδῶ, ὅτι τὸ «ἐκούσιον» ταυτίζει ὁ Κλήμης πρὸς τὸ «κατὰ προαίρεσιν»⁷⁵ καὶ τὸ ὀνομάζει ὡς ἐκ τούτου διάφορον «τοῦ κατ' ἀνάγκην»⁷⁶. Ὡς τοιοῦτον εἶναι τὸ ἐκούσιον ἀντικείμενον κρίσεως καὶ ἠθικῆς ἐκτιμήσεως («τὰ ἐκούσια κρίνεται»), ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ «ἀκούσιον οὐ κρίνεται», ἀλλ' ἐκφεύγει, καθ' ὃ ἀκουσίως πραττόμενον, πάσης δίκης καὶ κρίσεως⁷⁷. Τὸ ἀκούσιον διακρίνει, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁷⁸, εἰς αὐτό, τὸ ὁποῖον γίνεται «μετ' ἀγνοίας», καὶ εἰς αὐτό, τὸ ὁποῖον συμβαίνει «ἀνάγκη»⁷⁹.

Τὴν διπλὴν αὐτὴν διάκρισιν τοῦ ἀκουσίου ἐκπροσωποῦν καὶ ἄλλοι ἱεροὶ πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Μεταξὺ αὐτῶν ἰδιαιτέραν θέσιν διεκδικεῖ ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης⁸⁰, ὁ ὁποῖος καὶ ἀνέλυσε ἐδικώτερον τὸ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τοῦ ὁποῖου πολλὰ σχετικὰ σκέψεις ἐπαναλαμβάνονται ἀργότερον ὑπὸ τοῦ

75. Στρωματεῖς, 2, 15 (II, 146, 17-18). Βλ. καὶ 7, 7 (III, 32, 4), ὅπου «ἐκουσίως» καὶ «προαιρετικῶς» χρησιμοποιοῦνται συνωνύμως. Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 110, 4): «ἐκουσίῳ προαιρέσει». Πρὸβλ. [Ἰουστίνου], Ἐρωτήσεις χριστιανικαί, 1, 5: ΒΕΠ, 4, 151, 10-11. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχος, 10, 33: ΒΕΠ, 5, 376, 32. Ὡριγένους, Εἰς Ματθ. 10, 11: ΒΕΠ, 13, 20. Βασιλείου Μεγάλου, Εἰς Ψαλμ. 14, 6: ΒΕΠ, 52, 33, 16-17. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστ., 13: ΡΓ, 91, 517 Α. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν τῷ Χριστῷ δύο θελημάτων, 18: ΡΓ, 95, 148 Β. Ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 33: ΒΕΠ, 38, 283, 36 ἔξ., ὅμως διαφοροποιεῖ τὰς δύο αὐτὰς ἐννοίας καὶ θεωρεῖ τὴν προαίρεσιν ὡς καλύπτουσαν μόνον μέρος τοῦ ἐκουσίου, ἀφοῦ «οὐ πᾶν τὸ ἐκούσιον ἐν προαιρέσει». Κάθε τι δηλαδὴ, τὸ ὁποῖον πράττομεν ἐκουσίως, δὲν ἔχει πρότερον ἐκλεγῆ. Ἐπ' αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη, Ἡθ. Νικ., Γ' 1, 1109 β 30 ἔξ. Βλ. καὶ κατ., σ. 93 καὶ σημ. 61. Τὸ Γ' τοῦτο βιβλίον τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων ὀρθῶς ἐξαίρει ὁ W. Windelband, Über Willensfreiheit, σ. 7, ὡς τὴν «πρώτην διεξοδικὴν διαπραγματεύσιν τοῦ προβλήματός μας» ἐν τῇ καθόλῳ γραμματείᾳ. Βλ. καὶ C. A. Neuhäuser, De voluntarii platonica et aristotelica, Wiesbaden 1967, σ. 93 ἔξ.

76. Παιδαγωγός, 1, 9 (I, 141, 7).

77. Στρωματεῖς, 2, 13-14 (II, 145, 6-8 καὶ 146, 8-9). Βλ. καὶ 2, 15 (II, 146, 17 ἔξ.), ἐνθα παραθέτει τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Εὐδήμεια, Β' 7, 1223 α 23, ὅτι τὸ ἐκούσιον «ἢ τὸ κατ' ὄρεξιν ἢ τὸ κατὰ προαίρεσιν ἢ τὸ κατὰ διάνοιαν».

78. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Γ' 1, 1110 α 1. 2, 1110 β 13. 1111 α 18-19.

79. Στρωματεῖς, 2, 14 (II, 145, 10-11).

80. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 30 ἔξ.: ΒΕΠ, 38, 280 ἔξ.

Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ⁸¹. Καί ἐπὶ μὲν τοῦ ζητήματος τοῦ ἐκουσίου ἢ ἀκουσίου τῶν παθῶν θὰ ἐπανελέθωμεν κατωτέρω. Γενικῶς δὲ ὡς πρὸς τὸ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον δίδει ὁ Νεμέσιος μερικὰς κατευθυντηρίου γραμμάς, τοὺς «γνώμονας», ὅπως τοὺς ὀνομάζει, βάσει τῶν ὁποίων πρέπει κατ' αὐτὸν νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο ὄρων: «Ἔστωσαν οὖν γνώμονες τοῦ μὲν ἐκούσιου, τὸ πάντως ἐπακολουθεῖν ἔπαινον ἢ ψόγον, καὶ τὸ μεθ' ἡδονῆς πράττεσθαι, καὶ τὸ αἰρετὰς εἶναι τὰς πράξεις, τοῖς πράττουσιν ἢ ἀεὶ, ἢ τότε, ὅτε πράττονται. Τοῦ δὲ ἀκουσίου γνώμονες, τὸ συγγνώμης ἢ ἐλέους ἀξιῶσθαι, καὶ τὸ μετὰ λύπης πράττεσθαι, καὶ τὸ μὴ εἶναι αἰρετὰς»⁸².

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν «γνωμόνων» αὐτῶν ἐπιχειρεῖ ὁ Νεμέσιος νὰ διευκρινίσῃ παραδείγματα πράξεων, τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ διαμφισθητῆ ὁ ἐκούσιος ἢ ἀκούσιος χαρακτήρ. Τὰ παραδείγματα εἶναι βασικῶς τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐκτίθενται ὅμως ἀπλούστερον καὶ ἐμπλουτίζονται καὶ μὲ νέας χριστιανικὰς ἱστορίας καὶ παραστάσεις⁸³. Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι ὡς πρὸς τὸ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον αὐτῶν εἶναι αἱ πράξεις, αἱ ὁποῖαι προτιμῶνται «διὰ φόβον μειζόνων κακῶν... ἢ δι' ἐλπίδα μείζονος καλοῦ». Τὸ γεγονός, ὅτι προτιμῶνται, ποιοῦνται δηλονότι «κατὰ προαίρεσιν καὶ κατ' ἐκλογὴν», ἐπιβάλλει τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ὡς «αἰρετῶν», καίτοι καθ' ἑαυτὰς δὲν εἶναι. Δὲν εἶναι δὲ αἰρεταὶ καθ' ἑαυτὰς, διότι εἶναι προῖον εἰδικῶν συνθηκῶν καὶ περιστάσεων. Τιοιουτοτρόπως, π.χ. οἱ ναῦται ἀποβάλλουν τὸ φορτίον τοῦ πλοίου, ὅταν ἐν καιρῷ χειμῶνος κινδυνεύουν τόσον τὸ πλοῖον ὅσον καὶ οἱ ἴδιοι. Ἡ ἀπόρριψις τοῦ φορτίου, καθὸ προετιμῆθη, εἶναι φυσικῶς τῷ λόγῳ πρᾶξις αἰρετῆ, δὲν εἶναι ὅμως καὶ καθ' ἑαυτὴν αἰρετῆ. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποῖαν ἀπολαμβάνει ἐνίοτε ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐμπεριστάτων πράξεων, ἤτοι πράξεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐμπίπτουν δι' αὐτὸ εἰς τὰ πλαίσια ἠθικῆς κρίσεως. Διὰ τὸν Νεμέσιον, ὅπως καὶ διὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποδεικνύεται διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτοῦ, ὅτι ὑπάρχουν πράξεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι «μικταὶ ἐξ ἀκουσίου καὶ ἐκουσίου» ἀκουσίου μὲν, καθ' ἑαυτὰς, ἐκουσίου δὲ τότε, διὰ περιστά-

81. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 38: Kotter, II, 94 ἔξ.

82. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 29: ΒΕΠ, 38, 280, 21-25.

83. Πρὸς Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 30: ΒΕΠ, 38, 281, 17 ἔξ.: «Δεῖ δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πρὸ τῶν αἰσχυρῶν αἰρεῖσθαι τὰ λυπηρά, ὡς Σωσάννα καὶ Ἰωσήφ...».

σιν. "Ανευ γάρ περιστάσεως οὐδεὶς ἂν ἔλοιτο ταῦτα πράξαι"⁸⁴. Ὡς ἐν ἀκόμῃ ἐπιχείρημα πρὸς ἀπόδειξιν τῆς «ἐκουσιότητος» τοιούτων πράξεων προσάγεται ἐν συνεχείᾳ ὁ ἔπαινος ἢ ψόγος, ὁ ὁποῖος ἐπακολουθεῖ τὰς ἐν λόγῳ πράξεις. Ἀντιθέτως αἱ ἀκούσiai πράξεις δὲν ἐπαινοῦνται οὔτε ψέγονται, ἐπειδὴ δὲν γίνονται κατ' ἐκλογὴν δὲν γίνονται δὲ κατ' ἐκλογὴν, διότι «οὐκ ἔστι... ρᾶδιον διακρίναι, ποῖον ἀντι ποίου αἰρετέον»⁸⁵.

Ἐπ' αὐτῶν εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι οἱ «γνώμονες», τοὺς ὁποῖους ἔθεσεν ὁ Νεμεσίος, χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὡς ἀλάθητον τρόπον τινὰ κριτήριον καὶ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ταχθῇ ἀρκούντως σαφῶς ὑπὲρ τῆς ἐκουσιότητος τῶν ἐμπεριστάτων πράξεων. Ὁ κίνδυνος ὅμως μιᾶς προκρουστείου λύσεως φαίνεται νὰ εἶναι ἐγγύς, ὅταν δίδεται ἀπεριορίστως προτεραιότης εἰς θεωρητικούς κανόνες καὶ ἐπιχειρεῖται ἔλεγχος τῆς ἐν τῇ πράξει ποικίλης πραγματικότητος ἐπὶ τῇ θάσει a priori «γνωμόνων». Ὅ,τι συμβαίνει, νομίζομεν, «διὰ περιστάσιν» ἀπαιτεῖ εἰδικὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα καθιστοῦν ἰδιαζόντως δύσκολον ἔργον τὸν ἔπαινον ἢ τὸν ψόγον. Ἐπίσης, ὅ,τι προετιμήθη λόγῳ τῶν περιστάσεων καὶ ἀπέβη τοιουτοτρόπως «ἐκούσιον» διὰ τὴν στιγμήν ἐκείνην, δὲν χάνει τὸ οὐσιαστικόν του γνώρισμα, ὅτι εἶναι ἀκούσιον καθ' ἑαυτὸ οὔτε πρόκειται νὰ προτιμηθῇ ἐκ νέου, ἂν δὲν συντρέχουν οἱ ἴδιοι ἢ παρόμοιοι λόγοι. Ὅ,τι πράττεται «διὰ φόβον μειζόνων κακῶν... ἢ δι' ἐλπίδα μειζονος καλοῦ», ἀποτελεῖ πρᾶξιν ἑκτακτον καὶ δὲν ὑπόκειται εἰς «γνώμονας». Μόνον τυπικῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κληθῇ ἐκούσιον, ἐνῶ καθ' ἑαυτὸ μένει ἀκούσιον. Ὁ ἐν λόγῳ χαρακτηρισμὸς ἰσχύει ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν συγκεκριμένην καὶ τετελεσμένην ἐμπερίστατον πρᾶξιν.

84. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 30: ΒΕΠ, 38, 281, 11 ἔξ.

85. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 30: ΒΕΠ, 38, 281, 15-16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Α' Τὸ ὑποκείμενον τῆς ψυχῆς πνεῦμα

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς πνεύματος ἐγένοντο ἀρκεταὶ παρατηρήσεις καὶ ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς πνεῦμα¹. Περιττεύει δι' αὐτὸ ἢ ἐκ νέου διεξοδικὴ διαπραγμάτευσις του. Πρέπει παρὰ ταῦτα νὰ ὑπομνησθῇ, πρῶτον ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει τὸν Κλήμεντα διὰ τῆς διακρίσεως τοῦ ἡγεμονικοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμένου πνεύματος, εἶναι κυρίως ἡ ἐρμηνεῖα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Δεύτερον ὅτι οἱ ὄροι «ἡγεμονικόν» καὶ «ὑποκείμενον πνεῦμα» δηλώνουν ἀφ' ἐαυτῶν, ὅτι ἐκεῖνο μὲν «φύσει κατάρχει»², τοῦτο δὲ ὑπακούει καὶ δεόν νὰ ὑπακούῃ. Ἡ ἠθικὴ Ζωὴ καθ' ἐαυτὴν καὶ γενικώτερον ὁ ὀρθὸς τρόπος Ζωῆς ἐκάστου εἶναι δι' αὐτὸ ἀποτέλεσμα τῶν λογικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς πνεύματος: «ὁ δὲ ἄνθρωπος ὁ γνωστικὸς τῶ λογικῶ τὰς καλὰς πράξεις ἐπιτελεῖ»³. Πᾶσα ἄλλη πρᾶξις ἀντιθέτως εἶναι καρπὸς τοῦ «σωματικοῦ» ἢ «σαρκικοῦ» ἢ «ὑποκειμένου» πνεύματος. Εἰς τὰς τελευταίας δὲν συγκαταλέγει ὁ Κλήμης μόνον ἠθικῶς ἐπιληψίμους πράξεις, ἀλλὰ καὶ τοιαύτας, αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τὴν βιολογικὴν σφαιρὰν καὶ Ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου: «διὰ τοῦ σωματικοῦ ἄρα πνεύματος αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐπιθυμεῖ, ἡδεται, ὀργίζεται, τρέφεται, αὔξεται»⁴.

Καὶ ἐνῶ ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς ἀποτιμήσεως αἱ πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν βιολογικὴν τοῦ ἀνθρώπου Ζωὴν εἶναι κάτι τὸ

1. Βλ. ἀν., σ. 47 καὶ 50 ἐξ.

2. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων, 18: PG, 95, 148 C.

3. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 34-501, 1).

4. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 23-24).

«ἀδιάφορον»⁵, ἀποτελοῦν ἀντιθέτως ἢ ἐπιθυμία, ἢ ἡδονή, ἢ ὄργη καὶ πᾶσα κατωτέρα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὄρμη καὶ κίνησις παράγοντας, οἱ ὁποῖοι ἄπτονται ἀμέσως τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου πληρότητος καὶ τελειότητος. Ἡ ἠθικὴ του ζωῆ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς (ὑπακοῆς ἢ ἀνυπακοῆς) τῶν κινήσεων αὐτῶν ἀπέναντι τοῦ ἡγεμονικοῦ. Δι' αὐτὸ ἰσχύει ὡς ὑψίστη ἠθικὴ ἐπιταγὴ ἢ ἐπικράτησις καὶ βασιλεία τοῦ νοῦ ἐναντι τοῦ ὑποκειμένου πνεύματος. Ἡ ἐπικράτησις αὐτὴ δὲν εἶναι κάτι τὸ αὐτονόητον καὶ αὐτόματον, καίτοι ἀποτελεῖ βασικὴν καὶ ἀναντικατάστατον ἀρχὴν καὶ προϋπόθεσιν τῆς ἠθικῆς ζωῆς καὶ προόδου: «κατεπείγει γὰρ οὐδὲν τοσοῦτον ὡς ἢ τῶν παθῶν καὶ νοσημάτων ἀπαλλαγῆ»⁶.

Τί ἐννοεῖ ὁμως ὁ Κλήμης διὰ τοῦ ὄρου «πάθη ψυχῆς», ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀπαλλαγῶμεν; Ποῖα εἶναι τὰ ἐπὶ μέρους πάθη κατ' αὐτόν; Πῶς εἶναι δυνατὴ ἢ ἐξ αὐτῶν ἀπαλλαγὴ καὶ πῶς δεόν νὰ νοηθῆ αὐτὴ; Ἴδού τὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον ἐρεύνης τῶν ἐπομένων κεφαλαίων τῆς παρούσης πραγματείας.

5. Ἡ περὶ ἀδιαφόρων στωικὴ διδασκαλία εἶναι εἰς τὸν Κλήμεντα ἀρκοῦντως γνωστὴ καὶ οἰκεία: Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 173, 1 ἐξ.). 2, 22 (II, 189, 18-19): «κατὰ μὲν ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἀδιάφορον ὃ τε γάμος ἢ τε παιδοτροφία». 4, 4 (II, 256, 30 ἐξ.), ἔνθα χαρακτηρίζονται ὡς ἀδιάφορα ἢ ὑγεία καὶ ἡ νόσος. Ἰδιαίτερος ἐμπεποτισμένη ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν εἶναι ἡ ὁμιλία του «Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος» (III, 159 ἐξ. καὶ ἰδίως 168, 23 ἐξ.): τὰ χρήματα εἶναι «ὄργανα πρὸς χρῆσιν ἀγαθὴν τοῖς εἰδόσι... δύνασθαι χρῆσθαι δικαίως αὐτῶ (τ.ἔ. τῶ πλούτῳ) πρὸς δικαιοσύνην καθυπηρετεῖ· ἀδίκως τις αὐτῶ χρῆται· πάλιν ὑπηρετῆς ἀδικίας εὐρίσκειται· πέφυκε γὰρ ὑπηρετεῖν, ἀλλ' οὐκ ἀρχεῖν». Βλ. σχετικῶς καὶ Th. Nikolaou, *Der Neid bei Johannes Chrysostomus...*, σ. 81 ἐξ. Α. Φυτράκη, *Αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως*, Ἀθήναι 1935, σ. 15 ἐξ.

Κατὰ τὴν περὶ ἀδιαφόρων διδασκαλίαν τῶν φιλοσόφων τῆς Στοᾶς ὑπάρχουν, ὡς γνωστόν, τριῶν εἰδῶν ὄντα ἐξ ἀπόψεως ἠθικῆς ἀξιᾶς: «ἀγαθὰ», «κακὰ» καὶ «οὐδέτερα» ἢ «ἀδιάφορα» ἢ «μέσα». Καὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ ἀποτελοῦν πηγὴν ὠφελείας πραγματικῆς καὶ εἶναι ὡς ἐκ τούτου καθ' ἑαυτὰ αἰρετά· ταῦτα παρακινοῦν εἰς ἀρετὴν ἢ ἐνέχουν αὐτήν. Τὰ δὲ κακὰ εἶναι πρόξενα βλάβης καὶ συνεργοῦν πρὸς κακοδαιμονίαν· δι' αὐτὸ τυγχάνουν φευκτὰ καὶ ἀπεκλεκτικά. Τέλος οὐδέτερα ὀνομάζονται «ἄσα μήτε ὠφελεῖ μήτε βλάπτει· οἷον ζωὴ, ὑγεία, ἡδονή, κάλλος, ἰσχύς, πλοῦτος, εὐδοξία, εὐγένεια· καὶ τὰ τούτοις ἐναντία, θάνατος, νόσος, πόνος, αἰσχος, ἀσθένεια, πενία, ἀδοξία, δυσγένεια καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια» (Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 102: Long, II, 340, 5-10). Πρὸβλ. περισσότερα χωρία: SVF, III, 28 ἐξ.

6. Παιδαγωγός, 1, 2 (I, 91, 29-92, 1). Πρὸβλ. καὶ Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 178, 13-15): «οὐ γὰρ ἄλλως εἰρήνη καὶ ἐλευθερία περιγίνεται ἢ διὰ τῆς ἀπαύστου καὶ ἀναπαυδῆτου πρὸς τὰς τῶν παθῶν ἡμῶν ἀντιμαχίσεις».

***Β' Τὰ πάθη ὡς ἐκουσία «παραχάραξις»
φυσικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων***

Τὸ κυριώτατον καὶ τοῦτ' αὐτὸ κεντρικώτατον σημεῖον τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Κλήμεντος ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως ἡ διδασκαλία του περὶ παθῶν. Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ἡ μὲν παλαιότερα ἔρευνα ἐθεώρει ὡς βεβαίαν καὶ δεδομένην τὴν ἐξάρτησίν του ἐκ τῆς ἀρχαίας στωικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Χρυσίππου⁷. Ὁ δὲ S. Lilla⁸ προσεπάθησε τελευταίως ν' ἀποδείξη, ὅτι ἡ περὶ παθῶν ἀντίληψις τοῦ Κλήμεντος εἶναι συγγενῆς πρὸς τὴν τοῦ Μέσου Πλατωνισμοῦ, τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Φίλωνος. Αἱ ἀπόψεις δηλαδὴ τῶν Γαληνοῦ, Πλουτάρχου, Ἀλβίνου, Ἀντιόχου, Πλωτίνου καὶ Φίλωνος συναντῶνται μετὰ τῶν τοῦ Κλήμεντος ὡς πρὸς τὰ ἐξῆς τρία βασικά σημεῖα: α) τὴν τάσιν νὰ θεωροῦν τὰ πάθη ὡς προῖον τοῦ ἀλόγου τῆς ψυχῆς μέρους, β) τὴν τάσιν νὰ τὰ συνδέουν μὲ τὴν «αἴσθησιν» καὶ τὸ «σῶμα» καὶ γ) τὴν ἐντεῦθεν ἀπορρέουσαν ἄρνησιν νὰ τὰ ἐρμηνεύουν ὡς λανθασμένην κρίσιν τοῦ λόγου. Ἐν προκειμένῳ υἱοθετοῦν κατὰ τὸν S. Lilla ὅλοι των τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ποσειδωνίου. Ἡ διαφωνία αὐτῆ τῶν ἐρευνητῶν δεικνύει, νομίζομεν, πόσον ἀπαραίτητος εἶναι ἡ ἐπανεξέτασις τοῦ ζητήματος.

Ἄφετηρίαν τῆς ἐρεύνης μας εἶναι δυνατόν ν' ἀποτελέσουν οἱ ὀρισμοί, τοὺς ὁποίους δίδει ὁ ἱερὸς Συγγραφεὺς σχετικῶς μὲ τὰ πάθη. Πρὶν ὁμῶς παραθέσωμεν τοιοῦτους ὀρισμούς, θεωροῦμεν σκόπιμον ν' ἀναφερθῶμεν εἰς τὸ ἐρώτημα, ποίαν σημασίαν καὶ ἐπίπτωσιν εἶχε κατ' αὐτὸν ἡ ἀπώλεια τῆς ἐν παραδείῳ ζωῆς ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν παθῶν· ἀκόμη δὲ ἐιδικώτερον: ποία ἡ ἀρχικὴ προέλευσις των. Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς διασαφηνίζεται ἴσως εὐκολώτερον τὸ Ζήτημά μας. Οἱ ἐπὶ μέρους ὀρισμοὶ δεικνύουν πτυχὰς μόνον τοῦ προβλήματος, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν πτῶσιν τῶν πρωτοπλάστων ἐπισημαίνει τὰς ἀπαρχὰς καὶ ρίζας του.

7. Πρὸβλ. M. Daskalakis, Die eklektischen Anschauungen..., σ. 97. M. Pohlenz, Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum, σ. 125: «Das ist stoisch empfunden und Hellene ist Klemens in seiner Auffassung vom Wesen des Pathos...»· βλ. καὶ σ. 162. Die Stoa, τ. 1, σ. 420: «sobald es sich um die ethische Auswertung handelt, schliesst er sich doch ganz der Stoa an...». J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa..., σ. 254-255: «Stoisch orientiert ist die Affektenlehre des Klemens v. Al. ...».

8. S. Lilla, Clement of Alexandria..., σ. 84 ἔξ.· πρὸβλ. ἰδιαιτέρως σ. 87. Βλ. καὶ κατ., σ. 99 ἔξ.

Ὁ ἄνθρωπος προικισθεὶς μὲ τὸ «κατ' εἰκόνα», τὸν νοῦν, ὅπως εἶδομεν⁹, ὠφείλε νὰ προκόψῃ εἰς τὸ «καθ' ὁμοίωσιν», εἰς τὴν τελείωσιν¹⁰. Ἡ ἄνοδος εἰς τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» δὲν συνίστατο κατ' αὐτὸν «εἰς μίαν αὐτοτελείωσιν, εἰς μίαν πλήρωσιν αὐτοῦ διὰ γνώσεων, ἀλλὰ εἰς τὴν ὀρθὴν διατήρησιν σχέσεων τινων, ἤτοι τῆς σχέσεως πρὸς τὸν Θεόν, τὸν συνάνθρωπον, τὸν κόσμον καὶ ἑαυτὸν. Οὐχί, λοιπόν, μία ἐγώιστικὴ αὐτογνωσία ἦτο ἡ πρόοδος ἐκ τοῦ κατ' εἰκόνα εἰς τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ἀλλὰ μία αὐτογνωσία, πηγάζουσα ἐκ τῆς ὀρθῆς σχέσεως καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ὡς ἠθέλησεν αὐτὴν ὁ Θεός. Ἀυτὴ γὰρ ἡ κατὰ δύναμιν ἐξομοίωσις πρὸς θεὸν τὸ φυλάττειν τὸν νοῦν ἐν τῇ κατὰ τὰ αὐτὰ σχέσει»¹¹.

Ἡ πολύπλευρος αὐτὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀλληλένδετος. Ἡ διατάραξις τῆς ἰσορροπίας καὶ ἀρμονικῆς σχέσεως ὡς πρὸς ἕνα ἀπὸ τοὺς τομεῖς αὐτοῦ (πρὸς τὸν Θεόν, τὸν συνάνθρωπον, ἑαυτὸν καὶ τὸν κόσμον) δὲν ἀφήνει ἀνεπηρέαστον τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους σχέσιν καὶ οὔτε εἶναι ἴσως ἀπολύτως κατορθωτὴ ἢ ἀποσπασματικὴ ἐξέτασις μιᾶς τοιαύτης διαταραχῆς. Ρυθμιστικὸν καὶ ἀποφασιστικὸν παρὰ ταῦτα ρόλον παίζει ἀναμφιβόλως ἡ σχέση ἐνὸς ἐκάστου «πρὸς ἑαυτὸν», ἤτοι ἡ ἰσορροπία, ὁμαλὴ καὶ φυσικὴ σχέση τῶν ψυχοσωματικῶν ἐκάστου δυνάμεων. Ἡ διαφύλαξις τῆς σχέσεως αὐτῆς ἔχει ἀνατεθῆ ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ ἀνθρώπου ἀρχῆς εἰς τὸν νοῦν, τὴν λογικὴν αὐτοῦ δύναμιν. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ φυσικὴ σχέση τοῦ νοῦ πρὸς τὰς αἰσθήσεις καὶ τὸ σῶμα εἶναι, ὅπως προελέχθη, σχέση ἐξουσίας. Ἡ παρασάλευσις τῆς σχέσεως αὐτῆς καὶ «ποικίλη διάθεσις» τοῦ νοῦ¹² ἐπραγματοποιήθη κατὰ Κλήμεντα τὸ πρῶτον ἐν τῷ παραδείσῳ. Ἐντὸς αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος «ἐπαιζε λελυμένος, ἐπεὶ παιδίον ἦν τοῦ θεοῦ» ὅτε δὲ ὑποπίπτων ἡ δ ο ν ῆ (ὄφις ἀλληγορεῖται ἡδονὴ ἐπὶ γαστέρα ἔρπουσα, κακία γηϊνῆ, εἰς ὕλας στρεφόμενη) παρήγετο ἐπιθυμίαις, ὁ παῖς ἀνδριζόμενος ἀπειθεία καὶ παρακούσας τοῦ πατρὸς ἠσχύνετο τὸν θεόν. οἶον ἴσχυσε ν ἡ ἡδονή ὁ δι' ἀπλότητα λελυμένος ἄνθρωπος ἀμαρτίαις εὐρέθῃ δεδεμένος»¹³. Ὁ Ἀδὰμ διῆγεν ἀπλὴν καὶ ἐλευθέραν ζωὴν εἰς τὸν παράδεισον, ἐπειδὴ ἔζη ὡς παιδίον τοῦ Θεοῦ, ἤτοι εἰς τὴν

9. Βλ. ἀν., σ. 59 ἐξ.

10. Στρωματεῖς, 2, 22 (II, 185, 25 ἐξ.). 4. 23 (II, 315, 6 ἐξ.).

11. Μ. Φαράντου, Περὶ δικαιοσύνης..., σ. 115· τὸ παρατιθέμενον χωρίον: Στρωματεῖς, 4, 22 (II, 310, 7-9).

12. Στρωματεῖς, 4, 22 (II, 310, 9).

13. Πρωτοεπιτομικός, 11 (I, 78, 26-31). Πρβλ. Βασιλείου Μεγάλου, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 6: ΒΕΠ, 54, 94, 39-40, ὅπου ἡ πτώσις συνδέεται μὲ τὰς «αἰσχράς τῶν ἡδονῶν ἀπολαύσεις».

ἀρχικὴν καὶ φυσικὴν σχέσιν του. Ἦτο δηλονότι «ἐπιτήδειος» πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σωτηρίας, χωρὶς ὅμως νὰ τὰς κατέχη, καθόσον ὁ Θεὸς «ἡμᾶς ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται σώζεσθαι»¹⁴. Ὑπέπεσαν ὅμως «ἡδονῇ», ἤτοι ἐπεκράτησεν («ἴσχυσεν») ἐν αὐτῷ ἡ ἡδονὴ καὶ διεταράχθη τοιοιουτρόπως ἡ ἀρχικὴ ἐσωτερικὴ καὶ μετ' αὐτῆς ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ἀνθρώπου σχέσις. Τὴν παρασάλευσιν αὐτὴν προεκάλεσεν ἡ παραχώρησις καὶ ὑποταγὴ τοῦ ἡγεμονικοῦ εἰς τὴν «γῆϊνὴν» ἡδονὴν τοῦ ὑποκειμένου πνεύματος.

Ἡ ἡδονὴ δὲν ἐπεβλήθη οὐδὲ ὑπεισηλθεν ἐξωθεν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτε ὅμως καὶ «μέρος» τῆς φυσικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρξεως εἶναι: «οὔτε γὰρ ἐνέργεια οὔτε διάθεσις οὔτε μέρος τι ἡμέτερον ἡ ἡδονή, ἀλλ' ὑποουργία ἐνεκα παρηλθεν εἰς τὸν βίον, ὡσπερ τοὺς ἄλλας φασὶ τῆς παραπέψεως τῆς τροφῆς χάριν»¹⁵. Ἡ ἡδονὴ λοιπὸν εἰς τὴν ζωὴν εἶναι ὅ,τι τὸ ἄλλας εἰς τὸ φαγητόν. Μόνον ἡ κανονικὴ ποσότης νοστιμίζει τὸ φαγητόν. Τόσον ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς καὶ ὁ εὐθύς χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς ὑπηρετίας («ὑπουργίας ἐνεκα») ὅσον καὶ ἡ διάκρισις τῶν ἡδονῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίου Κλήμεντος εἰς «ἀγαθὰς» καὶ «κακὰς»¹⁶ δεικνύουν σαφῶς τὸν δυνάμει θετικὸν χαρακτήρα τῆς ἡδονῆς. Τὸν δυνάμει θετικὸν χαρακτήρα καὶ τῶν ἄλλων κινήσεων τοῦ ὑποκειμένου πνεύματος, ἤτοι τῆς ἐπιθυμίας, φόβου, λύπης κλπ., ἀποδεικνύει καὶ πάλιν ἡ ἐκπεφρασμένη διάκρισις αὐτῶν εἰς «ἀγαθὰς» καὶ «κακὰς»¹⁷. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῶν ὡς ἀγαθῶν ἢ κακῶν δὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς κινήσεις αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς, ἀλλ' εἰς τὴν χρῆσιν αὐτῶν. Ἐκτὸς τοῦ δυνάμει θετικοῦ χαρακτήρος τῆς ἡδονῆς εἶναι δυνατόν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αὕτη εἶναι ἠθικῶς κατ' ἀρχὴν κάτι τὸ «ἀδιάφορον»¹⁸. Λέγομεν «κατ' ἀρχὴν», διότι, ὅπως θὰ διαπιστωθῇ κατωτέρω, ἡ ἔννοια τῆς ἡδονῆς εἶναι περιπλοκωτέρα ἀπ' ὅ,τι διαφαίνεται εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν σκιαγράφεισιν. Παρὰ ταῦτα ἐξαρκοῦν, νομίζομεν, αἱ γενόμεναι παρατηρή-

14. Στρωματεῖς, 6, 12 (II, 48, 11-13).

15. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 177, 18-20).

16. Στρωματεῖς, 4, 5 (II, 257, 34-258, 5): «... τὴν ἡδονὴν ἀγαθὸν ὠμολόγηται ἐκ τοῦ κακὰς εἶναι τινὰς ἡδονὰς... ἔπειτα δὲ εἶ τινὰς μὲν αἰρούμεθα τῶν ἡδονῶν, τινὰς δὲ φεύγομεν, οὐ πᾶσα ἡδονὴ ἀγαθόν. ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἀλγηδόνων ὁ αὐτὸς λόγος...». Πρὸβλ. Ὁριγένους, Κατὰ Κέλσου, 3, 75: ΒΕΠ, 9, 228, 16 ἑξ.

17. Βλ. κατ., σ. 116 ἑξ.

18. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν: Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 173, 1-4). Βλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην, 37, 3: PG, 59, 211. Πρὸβλ. Th. Νικολάου, Der Neid bei Johannes Chrysostomus..., σ. 30. Περὶ ἀδιαφόρων βλ. ἀν., σ. 79, σημ. 5.

οεις καὶ δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ θέματός μας.

Ἡ ἡδονὴ ἦτο, ἐπὶ τῇ θάσει τῶν προειρημένων, γνωστὴ εἰς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐξηρῆτο ἡ καλὴ ἢ κακὴ αὐτῆς χρῆσις. Εἰδικώτερον ἐναπέκειτο εἰς αὐτοὺς, ἂν θὰ ἔκαμνον ὀρθὴν χρῆσιν τοῦ αὐτεξουσίου των καὶ θὰ προετίμων μόνον «ἀγαθὰς» ἡδονὰς ἢ, ὅπερ καὶ συνέβη, θὰ κατέφευγον καὶ εἰς «γῆϊνας» καὶ κακὰς τοιαύτας¹⁹. Ἡ ἠθελημένη παραχώρησις εἰς τὴν «ὕλικήν» ἡδονὴν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνατροπὴν τῆς τάξεως ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἐκδήλωσιν τῶν «ἐπιθυμιῶν» («ὑποπίπτων ἡδονῆ... παρήγετο ἐπιθυμίας»). Τὰ πάθη δὲν ὑπεισηλθον ἔξωθεν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐκδήλωσις των εἶναι ἐκτροχιάσις καὶ ὑπερβολικὴ, «παθητικὴ» ἐνεργοποίησις δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ ἦτο ἐν προκειμένῳ δυνατόν νὰ εἴπωμεν: ὁ ἀνθρωπος ἐπρεπε τὸ κατ' εἰκόνα νὰ τὸ τελειοποιῆ εἰς τὸ καθ' ὁμοίωσιν καὶ καταστῆσθαι τοιοῦτοτρόπως καὶ ἐνεργεῖα ὅ,τι ἀγαθὸν εἶχε δυνάμει· διὰ τῆς παρακοῆς ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ· καὶ «ἐπέτυχε» νὰ καταστῆσθαι ἐνεργεῖα πάθη τὰς ἐν αὐτῷ φυσικὰς ὀρμὰς καὶ δυνάμεις, νὰ «παραχαράξῃ» τὰς δυνάμεις θετικὰς αὐτοῦ κινήσεις εἰς πάθη²⁰. Ἀντὶ ὁ αὐτεξούσιος νοῦς νὰ «χαλινα-

19. Αὕτῃ εἶναι καθ' ἡμᾶς ἡ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου: Προτρεπτικός, 11 (I, 78, 26-31), τὸ ὁποῖον παρετέθη ἀνωτέρω (σ. 81). Μία τοιαύτῃ ἐρμηνεία δὲν ἀντίκειται, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ K. Ernesti, *Die Ethik des T. F. Clemens von Alexandrien...*, σ. 47-48, πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ προπατορικῆς ἁμαρτίας διδασκαλίαν. Ἡ παρακοὴ καὶ ἁμαρτία τῶν πρωτοπλάστων δὲν διεπράχθη ὑπὸ τοῦ διαβόλου, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχετικὴ ὑπόδειξις καὶ σύστασις τοῦ διαβόλου δὲν στοιχειοθετεῖ τὴν ἁμαρτίαν τοῦ ἀνθρώπου. Αὕτῃ ὑπῆρξε καρπὸς τῆς αὐτεξουσίου παρακοῆς καὶ καταστρατηγήσεως τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ. Ἐπίσης ἀφήνει, νομίζομεν, τὸ ὡς ἄνω ἐδάφιον ἀνοικτὸν τὸ θέμα τοῦ εἶδους τῆς παραβάσεως. Ἡ ἀλληγορικὴ ἀπόδοσις τοῦ «ἄφεως» διὰ τῆς «ἡδονῆς» δὲν συγκεκριμενοποιεῖ τὸ εἶδος τῆς παραβάσεως, ἂν καὶ ὑποδηλώνει τὴν κατεύθυνσιν τοῦ εἶδους. Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι εἰς τὸ ἔργον του μᾶλλον ἐνδείξεις μόνον ἔχομεν. Βλ. σχετικῶς Th. Rütger, *Die Lehre von der Erbsünde bei Clemens von Alexandrien* (Freiburger Theologische Studien, 28), Freiburg 1922, σ. 39. Ἡ παρακοὴ καὶ ἀθέτησις τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτὴν εἶναι αὐτό, τὸ ὁποῖον ζυγίζει βαρύτερον ἀπ' ὅ,τι τὸ εἶδος τῆς παραβάσεως.

20. Παιδαγωγός, 2, 10 (I, 209, 3-4). Πρὸβλ. Βασιλείου Μεγάλου, «Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 6: ΒΕΠ, 54, 94: «ἐκακώθη δὲ ἡ ψυχὴ, παρὰ τὴν ἀπεισίαν τοῦ κατὰ φύσιν». Βλ. σχετικῶς καὶ Ο. Παπαδοπούλου - Τσανανᾶ, Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 7), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 61. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ἐπεὶ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, 2, 219: Bobrinsky - Παπαευαγγέλου - Meyendorff - Χρήστου, 1, σ. 529: «παραχρησις γάρ ἐστι τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς ἢ τὰ τῶν παθῶν ἀποτρόπαια φύουσα».

γωγῆσιν πᾶσαν φυσικὴν κίνησιν, καὶ ὑποταγῆ καὶ ὑποτάξει τῷ νόμῳ τοῦ κτίσαντος»²¹ ἐχρήσατο «κατ' οἰκείαν γνώμην καὶ προαίρεσιν... θυμῷ καὶ ἐπιθυμίᾳ, κακίαν εἰργάσατο»²².

Αὐτό, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει ἀπ' αὐτῆς τῆς δημιουργίας ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Κλήμεντα, δὲν εἶναι τὰ ἐνεργεῖα πάθη, ἀλλὰ αἱ φυσικαὶ καὶ εὐπειθεῖς καὶ «ὑπουργίας ἔνεκα» εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐντεθεῖσαι ψυχικαὶ δυνάμεις, τῶν ὁποίων ἡ χαλιναγώγησις καὶ ὀρθὴ χρῆσις εἶναι ὑπόθεσις τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας καὶ σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς φυσικῆς τοῦ νοῦ κυριαρχίας. Τοῦτο προσεπιδηλώνουν καὶ διάφοροι χαρακτηρισμοὶ τῶν παθῶν ὡς «διαθέσεως» τῆς ψυχῆς, «ὑλησ... ἐμφύτου», «ὑπαρχόντων βλαβερῶν»²³, «ἀρρωστημάτων»²⁴ καὶ «νόσων»²⁵ ψυχῆς· καὶ πλέον ἐκπεφρασμένως: τὸ «πάθος οὐ φύσις»²⁶. Αὐτὸ λοιπὸν, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὴν ψυχὴν, δὲν εἶναι τὸ ἐκδηλωμένον καὶ ἀηρητισμένον καὶ ἀποτελεσμένον πάθος, ἀλλ' «εἰκὼν» τοῦ πάθους²⁷.

Εἰς ἄλλος χαρακτηρισμὸς τῶν παθῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος παρουσιάζει μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον, καθότι ἀναφέρεται εἰς τὴν ὀντολογικὴν τῶν πληρότητα καὶ ὑπαρξιν· κατ' αὐτὸν τὰ πάθη δὲν εἶναι οὔτε ὄντα οὔτε μὴ ὄντα, ἀλλ' «ὑπόντα»²⁸. Ὁ ὅρος «ὑπόντα», ὁ ὁποῖος, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, εἶναι φιλοσοφικὸς νεολογισμὸς τοῦ Κλήμεντος, δὲν διασαφηνίζεται δυστυχῶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου περαιτέρω καὶ οὔτε τὰ συμφραζόμενα ἐπιτρέπουν μίαν ἄνετον καὶ βεβαίαν ἐρμηνείαν. Ὅπως δὲ ὅμως θέλει νὰ ἐπισημάνῃ τὴν κατωτέρα καὶ ὑπεξουσιαστικὴν ὀντολογικὴν τῶν βαθμίδων, δοθέντος, ὅτι τὰ πάθη συνδέον-

21. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν τῷ Χριστῷ δύο θελημάτων, 18: PG, 95, 148 B. Πρὸς καὶ τὴν παραίνεσιν [Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου], Ἐπιστ. 8, 3: PG, 3, 1093 A: «ἐπαρχέτω τῶν ὑφειμένων ὁ ὑπερκείμενος λόγος».

22. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν τῷ Χριστῷ δύο θελημάτων, 19: PG, 95, 149 C. Βλ. καὶ Ὁριγένους, Περὶ ἀρχῶν, 1, 8: BEΠ, 16, 308, 9-11: «ἀνθρωπίνης δὲ ψυχῆς πάθος ἢ πρὸς τὸ ἄλογόν ἐστι δμοίωσις. τούτω δὲ προσοικειωθείσαν αὐτήν, εἰς κτηνώδη φύσιν μεταρρῆναι».

23. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 18. 23. 24). Βλ. Βασιλείου Μεγάλου, Ἐπιστ. 2, 1: BEΠ, 55, 12, 29: «Τὰ... ἐνοικα πάθη συμπεριφέροντες...».

24. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 30). Βλ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος, 2, 26: PG, 35, 436 A. «Νόσους» καὶ «ἀρρωστήματα» ἐκάλουν τὰ πάθη καὶ οἱ Ζήνων καὶ Χρύσιππος: SVF, III, 102 ἐξ., 117 ἐξ., 120 ἐξ.

25. Πρωτρεπτικός, 11 (I, 81, 17-18).

26. Παιδαγωγός, 2, 10 (I, 209, 3).

27. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 3).

28. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 167, 15). Πρὸς [Κλήμεντος Ρώμης], Ὁμ. 19, 21: BEΠ, 1, 219, 23: «ταῦτα (τ.ἔ. τὰ πάθη) τῶν συμβαινόντων ἐστίν, οὐ τῶν ἀεὶ ὄντων...».

ται μὲ τὰς ὑποκειμένας τῆς ψυχῆς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἐν σχέσει πρὸς τὸν λόγον, ὄν ἐν πληρεστέρα καὶ καθαρωτέρα ἐννοία, εἶναι δυνατόν νὰ κληθοῦν «ὑπόντα», ἤτοι ὄντα ἐξηρητημένα καὶ ὑποδεέστερα. Ὁ ὄρος «ὑπόντα» τίθεται μᾶλλον ἀντὶ τοῦ ὄρου «ὑποκείμενον πνεῦμα» καὶ ἀμφότεροι τελοῦν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἡγεμονικὸν πνεῦμα ὡς «ὄν» καὶ «ὑπερκείμενον». Διὰ τοῦ ὄρου «ὑπόντα» ἐκφράζεται ἡ κοινωνία καὶ σχέσις τῶν κατωτέρων καὶ ὑψηλῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, τῆς δυνάμει ἐστίας τῶν παθῶν, πρὸς τὸ «ὄν» καὶ ὄχι πρὸς τὸ «μὴ ὄν». Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερος, ἂν ἀκόμη λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ὀρισμὸν τοῦ «μὴ ὄντος» ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς κάτι, τὸ ὁποῖον εἶναι διάφορον τοῦ ὄντος, «ἕτερον τοῦ ὄντος»²⁹, ἢ τὸν ὀρισμὸν τοῦ κακοῦ παρὰ Πλωτί- νῳ ὡς «εἰδους τοῦ μὴ ὄντος»³⁰. Ἐνῶ δηλαδὴ διὰ τοῦ ὄρου «ὑπόντα» ὑπογραμμίζεται ἡ κοινωνία καὶ ὑπεξουσιαστικὴ σχέσις αὐτῶν πρὸς τὸ ὄν, εἰς τὰς ἐκφράσεις «ἕτερον τοῦ ὄντος» ἢ «οἷον εἶδος τι τοῦ μὴ ὄντος», ἀντιθέτως, διατυπώνεται ἀπομάκρυνσις καὶ διαχωρισμὸς ἀπ' αὐτοῦ. Ἡ φιλοσοφικὴ κατηγορία τοῦ «μὴ ὄντος» δὲν εἶναι εἰς τὸν Κλή- μεντα οἰκεία, ἡ δὲ κατηγορία τοῦ «ὑπόντος» δὲν ταυτίζεται πρὸς αὐτήν.

Ἐξ ὅλων, ὅσα ἐλέχθησαν μέχρι τώρα εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ πάθη δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸν προπρωτι- κὸν ἄνθρωπον εἰ μὴ ὡς εὐπειθεῖς, ὑπάκουοι, φυσικαὶ καὶ δυνάμει θε- τικαὶ κινήσεις καὶ ὀρμαὶ τῆς ψυχῆς. Χωρὶς τὴν παρακοήν, τὴν «παθη- τικήν» καὶ «παρὰ φύσιν» αὐτὴν κίνησιν καὶ ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ παθῶν. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐ- τὴν τὰ πάθη ἐκδηλώνονται κατ' αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου ἐκλογὴν ἐν τῇ πτώσει καὶ ἰδίως μετὰ τὴν πτώσιν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη — καί- τοι ἄπτεται τοῦ δυσεπιλύτου καὶ δυσερμηνεύτου ζητήματος τῆς ἀρ- χῆς τοῦ κακοῦ³¹ — εἶναι ἐξόχου σημασίας ἐξ ἀπόψεως χριστιανικῆς θεωρήσεως τοῦ προβλήματός μας, καθόσον ἐξαίρει σαφῶς, ὅτι ἐν τῇ πτώσει τὸ πρῶτον «παραχαράσσονται», «παρατρέπονται» καὶ ἄλλο- τριώνονται τοῦ ἀρχικοῦ των θετικοῦ προορισμοῦ αἱ φυσικαὶ τῆς ψυ-

29. Πλάτωνος, Σοφιστής, 244 D 14.

30. Πλωτίνου, Ἐνν., 1, 8, 3, 3-6: «λείπεται τοίνυν, εἴπερ ἔστιν (τ.ἔ. τὸ κακόν), ἐν τοῖς μὴ οὔσιν εἶναι οἷον εἶδος τι τοῦ μὴ ὄντος ὄν καὶ περὶ τι τῶν μειγμένων τῶ μὴ ὄντι ἢ ὁπωσοῦν κοινωονόντων τῶ μὴ ὄντι».

31. Πρὸβλ. Ἰ. Καλογήρου, Ἡ περὶ «συνεργείας» ἐν τῇ δικαιώσει τοῦ ἀν-θρώπου διδασκαλία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, σ. 23: «... διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς εὐθύνης, τοῦ ὅτι τοῦτο (τ.ἔ. τὸ κακόν) ἐνέσκηψεν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀν-θρώπου δὲν λύεται βεβαίως τὸ τελικὸν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἐν ταῦτῳ τῆς οὐ-σίαις τοῦ κακοῦ πρόβλημα». Δ. Τσάμη, Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νι-κήταν τὸν Στηθαῖον, σ. 55.

χῆς δυνάμεις. Μετὰ δὲ τὴν πρώτην αὐτὴν «παραχάραξιν» καὶ ἐξ αἰτίας αὐτῆς «εἰσέδου... αὐτὴν (τ. ἔ. τὴν ψυχὴν) τὰ πάθη... εἰσέδραμον τὴν τῆς σαρκὸς φύσιν ἡδοναί τε καὶ ἀκαθαρσαί, ἀνέφου δὲ καὶ ὁ ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν ἀγριαίνων νόμος»³². Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῶν παθῶν εὐρίσκεται ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ πρὸς τὴν λοιπὴν πατερικὴν παράδοσιν. Οὕτως ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος λέγει, ὅτι «μετὰ... τοῦ θανάτου... καὶ ὁ τῶν παθῶν ἐπεισῆλθεν ὄχλος»³³, ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Νύσσης τονίζει, ὅτι «ὕστερον ὑπεισῆχθη τὸ πάθος αὐτῷ (τ. ἔ. τῷ ἀνθρώπῳ) μετὰ τὴν πρώτην κατασκευὴν»³⁴. Ὡσαύτως ὁ Μακάριος: «διὰ παράβασιν εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν (τ. ἔ. τὴν ψυχὴν) ἡ πονηρία τῶν παθῶν τοῦ σκότους»³⁵ καὶ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής: «ἐπεισῆχθη αὐτὰ (τ. ἔ. τὰ πάθη) τῷ ἀλογωτέρῳ μέρει προσφύεντα τῆς φύσεως»³⁶. Αὐτὸ, τὸ ὁποῖον ὄλοι ἀπὸ κοινοῦ ἀπορρίπτουν ἐνταῦθα, εἶναι κατ' ἀρχὴν τὸ «βδελυκτὸν... πάσης εὐσεβοῦς διανοίας, τὸ ἀποπον καὶ ἀηθες δόγμα», ὅτι τὰ πάθη εἶναι «φυσικά», «φύσις» ἀνθρώπου, καὶ ἔχουν δημιουργηθῆ δι' αὐτὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ³⁷. Τὸ διδάγμα αὐτὸ ἀντίκειται πρὸς τὴν σαφῆ διδασκαλίαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καθ' ἣν ὁ Θεὸς «ἐποίησε τὰ πάντα καλὰ λίαν» (Γέν. 1, 31).

32. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους, 5, 19: PG, 74, 788-789. Βλ. εἰδικώτερον I. Ρωμανίδου, Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, σ. 154.

33. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους, 13, 1: PG, 60, 507. Πρὸβλ. Εἰς τὴν Γένεσιν, 15, 4: PG, 53, 123. Τῆ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ..., 1: PG, 63, 473-474: «οὐ λύπην... οὐ τὸν τῶν ἄλλων παθῶν τὸν ἐσμόν» εἶχεν ὁ ἀνθρώπος πρὸ τῆς πτώσεως. Βασιλείου Μεγάλου, Εἰς Ψαλμ., 29, 6: BEΠ, 52, 60, 15 ἔξ., ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς «ταραχῆς καὶ τῆς συγχύσεως τῶν παθῶν» ὡς «ἀσθενείας», «ἐκ τῆς ἀπὸ Θεοῦ ἀλλοτριώσεως ἐγγινομένης». Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, 23: BEΠ, 52, 249, 38 ἔξ. [Κλήμεντος Ρώμης], Ὁμ., 19, 15: BEΠ, 1, 216, 32-33.

34. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ παρθενίας, 12: PG, 46, 369 B.

35. Μακαρίου, Ὁμιλίας πνευματικαί, 1, 7: BEΠ, 41, 150, 7-8.

36. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον..., 1: PG, 90, 269 A, ἐνθα παραπέμπει εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης.

37. Μακαρίου, Ἐπιστολὴ μεγάλη..., 2: PG, 34, 412 A: «ματαιωθέντες γὰρ ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ σκοτισθέντες... φάσκουσι φυσικά εἶναι καὶ ἐκ θεοῦ γεγενῆσθαι τὰ πάθη τῆς ἀτιμίας, ἡδονὴν λέγου φθορᾶς καὶ θυμόν... Ἡμεῖς τοίνυν αὐτούς τε καὶ τὰς φωνὰς αὐτῶν ἐκτροπὰς ἐάσαντες, ἐπιγινώμεν τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν τῆς ἐλευθερίας ἀντεξουσιότητα παρὰ τοῦ κτίσαντος ἡμᾶς, ἵνα ἐφ' ἡμῖν ἦ τὸ καὶ τῶν κρείττωνων ὀρέγεσθαι καὶ τῶν χειρόνων ἀπέχεσθαι...». Πρὸβλ. Ἰωάννου, Κλίμαξ, 26: PG, 88, 1028 A: «Κακία μὲν ἦ πάθος φυσικῶς ἐν τῇ φύσει οὐ πέφυκεν οὐκ ἔστι γὰρ κτίστης παθῶν ὁ θεός· ἀρεταὶ δὲ φύσει...». Ὅτι τὰ πάθη δὲν εἶναι «φυσικά», «ὡς οἱ πολλοὶ νομίζουσιν», ἀλλ' «ἐκ πονηρᾶς προαιρέσεως», πρὸβλ. καὶ τὰ χωρία τὰ συγγεντρωθέντα ὑπὸ W. Völker, Praxis und Theoria..., σ. 159, σημ. 1. Βλ. καὶ ἀν., σ. 17-18.

Ἄντιθετα πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἐδίδασκον μετὰ βεβαιότητος οἱ Γνωστικοί. Διακρίνοντες, ὡς γνωστόν, τοὺς ἀνθρώπους εἰς «πνευματικούς», «ψυχικούς» καὶ «χοϊκούς» ἢ «ὕλικούς», ἐδέχοντο, ὅτι οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦν τὴν μεγαλύτεραν ἀριθμητικῶς ὁμάδα ἀνθρώπων· οὗτοι κατὰ πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰ «σπάνια»³⁸ «σπέρματα ἐκλογῆς»³⁹ καὶ τοὺς «φύσει» σεσωσμένους «πνευματικούς» φέρουν ἐκ συστάσεως ἐν ἑαυτοῖς τὰ τρία πάθη: «φόβον», «λύπην» καὶ «ἀπορίαν»⁴⁰ καὶ πρόκειται «κατ' ἀνάγκην» ν' ἀπολεσθοῦν⁴¹. Τὰ τρία αὐτὰ πάθη εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς ἐκεῖνα, μέσῳ τῶν ὁποίων «συνεπλάκη» ἡ Σοφία, ὁ τελευταῖος τῶν Αἰώνων, ὅταν «ἀφωρίσθη» καὶ ἐξέπεσε τοῦ Πληρώματος καὶ ἐξεβράσθη «ἐν σκισίς καὶ σκηνώματος τόποις... κατ' ἀνάγκην»· ἐκ τῶν παθῶν αὐτῶν εἶχε τὴν ἀρχὴν τοῦ ὁ παρῶν κόσμος⁴². Ἐντεῦθεν γίνεται σαφές, ποῦ ὀφείλεται ἡ ὑπαρξίς τῶν παθῶν παρὰ τοῖς «ὕλικοις» ἀνθρώποις, καθὼς ἐπίσης, διατὶ τὰ πάθη τοῦ φόβου, τῆς λύπης καὶ τῆς ἀπορίας συνιστοῦν τὸ ὄντολογικὸν καὶ ἀναγκαῖον ὑπόστρωμα αὐτῶν. Οἱ «χοϊκοί» εἶναι τὸ δοχεῖον τὸ ὑπὸ τῶν παθῶν καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἐγκεκρυμμένης ἀγνοίας⁴³ κατ' ἀνάγκην πληρω-

38. Ἐπιτομαὶ (III, 125, 17).

39. Εἰρηναίου, ᾿Ελεγχος..., 1, 6, 4: ΒΕΠ, 5, 106, 18. Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 3, 1 (II, 169, 19-10): οἱ Βασιλειδιανοὶ θὰ σωθοῦν «φύσει... διὰ τὴν ἔμφυτον ἐκλογὴν».

40. Πρὸβλ. Εἰρηναίου, ᾿Ελεγχος..., 1, 5, 4: ΒΕΠ, 5, 103, 37 ἔξ. Ἐπιτομαὶ (III, 122, 12 ἔξ.).

41. Εἰρηναίου, ᾿Ελεγχος..., 1, 6, 1: ΒΕΠ, 5, 105, 2, 1, 7, 5: ΒΕΠ, 5, 108, 15-16: «καὶ τὸ μὲν χοϊκὸν εἰς φθορὰν χωρεῖν». Ἐπιτομαὶ (III, 125, 20-21): «τὸ δὲ ὕλικὸν φύσει ἀπόλλυται».

42. Εἰρηναίου, ᾿Ελεγχος..., 1, 4, 1-2: ΒΕΠ, 5, 100, 17 ἔξ. Πρὸβλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ J. Zandee, Die Person der Sophia in der vierten Schrift des Codex Jung, ἐν: The Origins of Gnosticism. Colloquium of Messina 13-18 April 1966, Leiden 1967, σ. 205. Ἐνῶ ἡ εἶδησις τοῦ Εἰρηναίου, ὅτι ὁ Οὐαλεντίνος ἐδέχετο ὡς δημιουργικὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῆς ὕλης τὰ τρία πάθη (φόβον, λύπην, ἀπορίαν), εἶναι σαφὴς καὶ δὲν ἐπιδέχεται παρανόησιν, τυγχάνει ἀκατανόητος καὶ ἀστήρικτος ἐν τῇ παρουσίᾳ συναφείᾳ ἢ ἄνευ παραπομπῆς φράσις τοῦ Th. R  ther, Die sittliche Forderung der Apatheia, σ. 35: «Die πάθη (ἐπιθυμία, ἡδονή, λύπη, φόβος) erscheinen hier als der Grund der Materie». Τὸ «τετράχορδον» αὐτὸ τῶν παθῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (βλ. κατ., σ. 109 ἔξ.) δὲν ὑπῆρξε, καθόσον γνωρίζομεν, καὶ διδασκαλία τοῦ Οὐαλεντίνου. Κατὰ δὲ τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἀποκρύφου Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου, Codex II, 18, 14 ἔξ.: M. Krause - P. Labib, Die drei Versionen des Apokryphon des Johannes im koptischen Museum zu Alt-Kairo, Wiesbaden 1962, σ. 158-159. Codex IV, 28, 9 ἔξ.: M. Krause - P. Labib, σ. 228, τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη, οἱ τέσσαρες «ἀρχηγοὶ δαίμονες», τρέφονται ἀντιστρόφως ὑπὸ τῆς ὕλης καὶ δὲν προέρχεται ἡ ὕλη ἐξ αὐτῶν.

43. Εἰρηναίου, ᾿Ελεγχος..., 1, 5, 4: ΒΕΠ, 5, 104, 16-17.

μένον καὶ τούτου ἔνεκα οἰασθήποτε αὐτεξουσίου ἐνεργείας ἐστερη-
μένον. Ἡ ἀπάθεια, ἡ ὁποία διὰ τοὺς «πνευματικούς» συνιστᾷ «σπερ-
ματικήν» καὶ οἰκοθεν ιδιόκτητον κατάστασιν, εἶναι διὰ τοὺς «ὕλικούς»
ἀδιανόητον καὶ ἀνέφικτον τέλος.

Καὶ διὰ τοὺς εἰς τὸ «μέσον», μεταξὺ δηλαδὴ «πνευματικῶν» καὶ
«χοϊκῶν», εὕρισκομένους «ψυχικούς» ἀποτελοῦν τὰ πάθη «κακὰς καὶ
δυστυχεῖς ιδιότητας», τὰς ὁποίας ἡ ψυχὴ ἐδέχθη κατὰ τὴν πτώσιν
τῆς ἐκ τῶν πλανητῶν αἱ ιδιότητες αὐταὶ βασανίζουσιν τὴν ψυχὴν κατὰ
τὴν ἐπίγειον ζωὴν καὶ μόνον κατὰ τὴν «ἐπιστροφὴν»⁴⁴, ἥτοι «τὴν ἄνο-
δον εἰς τὸν οὐρανόν»⁴⁵, ἀπαλλάσσεται ἐξ αὐτῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν
ιδιότυπον καὶ παράξενον αὐτὴν ἀνθρωπολογικὴν ἀντίληψιν οἱ περὶ τὸν
Βασιλεῖδην, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης, «π ρ ο σ α ρ τ ῆ μ α τ α
τὰ πάθη καλεῖν εἰώθασι, π ν ε ὑ μ α τ ᾶ (τέ) τινα ταῦτα κατ' οὐ-
σ ί α ν ὑπάρχειν προσηρητημένα τῇ λογικῇ ψυχῇ κατὰ τινα τάραχον καὶ
σύγχυσιν ἀρχικὴν ἄλλας τε αὐτῶν πνευμάτων νόθους καὶ ἑτερογενεῖς φύ-
σεις προσεπιφύεσθαι ταύταις»⁴⁶. Ὁ κατὰ Βασιλεῖδην ἄνθρωπος εἶναι,
λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Κλήμης, ὅπως ὁ «δούρειος ἵππος», ἀφοῦ ἐντός του
φέρει «τοσοῦτων π ν ε υ μ ᾶ τ ω ν διαφόρων στρατόν». Τοῦτο ὑπεμ-
φαίνει τὴν παραδοχὴν δύο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ψυχῶν. Τῆς διδασκαλίας
αὐτῆς τοῦ Βασιλεῖδου «συναισθόμενος» ὁ υἱὸς του Ἰσιδωρος «οἶον
ἑαυτοῦ κατηγορῶν» γράφει εἰς τὸ ἔργον του μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν
τίτλον «Περὶ προσφυοῦς ψυχῆς», ὅτι δέχεται τὴν ψυχὴν ὡς «μονο-
μερῆ» καὶ ἀποκρούει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὴν ἀντίθετον ἀντίληψιν
τοῦ πατρὸς του⁴⁷. Διότι, ἐάν, λέγει ὁ Ἰσιδωρος, γίνῃ ἀποδεκτόν, ὅτι

44. Ἡ «ἐπιστροφὴ» ἔχει κατὰ τὸν Εἰρηναῖον, Ὁμολογία..., 1, 5, 1: ΒΕΠ, 5, 102, 30 ἔξ., ὡς «ὑποκείμενον», ἥτοι ἀφορᾷ εἰς τὸ «ψυχικόν» καὶ ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν ἐκδίπλωσιν καὶ ἀνέλιξιν αὐτοῦ.

45. W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, Göttingen 1973 (Neudruck), σ. 361, ἔνθα ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται χωρὶα πιστοποιοῦντα τοῦτο. Ἰδιαιτέρως παραστατικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέδωκεν ὁ Ποιμάνδρης Ἐρμοῦ τοῦ Τρισμεγίστου, 1, 24-25: R. Reitzenstein, Poimandres. Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur, Darmstadt 1966 (Nachdruck), σ. 336, ἔξ. Βλ. καὶ W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, σ. 363-364, ὁ ὁποῖος παραπέμπει εἰς συγγενεῖς ἀπόψεις τῶν Νεοπλατωνικῶν: Πορφυρίου, Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων, 1, 31: Nauck, 109, 14 ἔξ. Πρόκλου, Εἰς τὸν Τίμαιον, 1, 35, Β: Diehl, I, 113, 7 ἔξ. Ἰουλιανοῦ, Ὁμιλία, 2, 96, C: LOEB, 1, 254. Ἡ διαπιστωμένη ἐνταῦθα συγγένεια δέον νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τοιαῦται ἀντιλήψεις ἦσαν διάχυτοι τὴν ἐπο-
χὴν ἐκεῖνην.

46. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 6-9).

47. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 23-30). Πρὸς τὰ «προσαρτήματα» τοῦ Βασιλεῖδου καὶ τὴν «προσφυῆ ψυχῆν» τοῦ Ἰσιδώρου ταυτίζει ὁ W. Bousset,

τὰ πάθη εἶναι καρπὸς τῆς ὑπὸ τῶν «προσαρτημάτων» ἀσκουμένης βίας, τότε οἱ μοχθηροὶ καὶ κακοὶ ἄνθρωποι θὰ εὐρουν βάσιμον πρόφασιν, ὥστε νὰ εἶπουν: «ἐβιάσθην, ἀπηνέχθην, ἄκων ἔδρασα, μὴ βουλόμενος ἐνήργησα» καὶ προσέτι νὰ μὴ ἀντιταχθοῦν κατὰ τῆς βίας τῶν προσαρτημάτων. Οὐδὲν δὲ δηλαδὴ διαμφισβητεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰσίδωρος τὴν ὑπαρξίν τῶν «προσαρτημάτων» καὶ τὴν ἀπὸ μέρους αὐτῶν ἄσκησιν βίας. Ἠθικοπλαστικοὶ λόγοι τοῦ ἐπιβάλλουν ὅμως νὰ τονίσῃ, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ βία δὲν εἶναι ἀκαταμάχητος. Δοθέντος δὲ ὅτι ἐκπηγάζει ἐκ «τῆς ἐλάττονος ἐν ἡμῖν κτίσεως» καὶ «τῆς τῶν κακῶν ἐπιθυμίας», ἰσχύει δεοντολογικῶς καὶ προφυλακτικῶς ἡ ἔξαρσις τοῦ «λογιστικοῦ» ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἡ δι' αὐτοῦ ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπισις καὶ ὑποδούλωσις τοῦ ὄθεν ἡ βία. Δὲν ἀπαιτεῖ τὴν ἐκκοπὴν καὶ ἐκρίζωσιν τῶν «προσαρτημάτων» — τοῦτο φαίνεται, ὅτι εἶναι ἀδύνατον —, ἀλλὰ τὴν ὑποταγὴν τῶν, ἡ ὁποία τούναντίον εἶναι δυνατὴ καὶ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς δεούσης τοῦ λογιστικοῦ χρήσεως. Τὴν περὶ «προσαρτημάτων» ἄποψιν ἠσπάζετο κατὰ Κλήμεντα καὶ ὁ Οὐαλεντίνος. Δι' αὐτὸ ἀπεκάλει τὴν ψυχὴν τοῦ μὴ ἡγιασμένου ἀνθρώπου «δαιμόνων οἰκητήριον» καὶ τὴν παρέβαλλε πρὸς «πανδοχεῖον», τὸ ὁποῖον «κατιτράται τε καὶ ὀρύττεται καὶ πολλάκις κόπρου πίμπλαται» ὑπὸ τῶν «πολλῶν ἐνοικούντων αὐτῇ πνεύματων», ἐκ τῶν ὁποίων μᾶς ἀπαλλάσσει μόνον ἡ «διὰ τοῦ υἱοῦ φανέρωσις» τοῦ «ἐνὸς ἀγαθοῦ» θεοῦ⁴⁸.

Hauptprobleme der Gnosis, σ. 213 ἐξ., τὸ «ἀντίτιμον πνεῦμα» τοῦ ἔργου «Πίστις Σοφία»: C. Schmidt, Koptisch-gnostische Schriften (GCS), Bd. 1, Leipzig 1905. Μεταξὺ αὐτῶν ὑφίστανται ἀναντιρρήτως σοβαρὰ ὁμοιότητες, ἀμφιβολία ἐγείρονται ὅμως, ἂν ὄντως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος. Ἰδιαίτερος ἀξιοπαράτητος ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ ὑπὸ ἔρευναν θέματος εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Βασιλείδης ἀπεκάλει «προσαρτήματα» τὰ ἴδια τὰ πάθη, ἐνῶ τὸ «ἀντίτιμον πνεῦμα verleiht die Seele (ψυχὴ) und zwingt (ἀναγκάζει) sie, alle Missethaten (ἀνομίαι) und alle Leidenschaften (πάθη) und alle seine Sünden beständig zu thun, und es ist fortwährend zuerteilt der Seele (ψυχὴ) und ist ihr feindlich, indem es sie all dieses Böse und all diese Sünden thun lässt», Pistis Sophia, 111: Schmidt, σ. 183, 23-27' βλ. καὶ 113: Schmidt, σ. 190, 23 ἐξ. 131: Schmidt, σ. 220, 22 ἐξ. Ἐπιτυχῆς πρέπει πάντως νὰ θεωρηθῇ ἡ παρατήρησις τοῦ E. R. Dodds, Proclus, The Elements of Theology, Oxford 1964, σ. 314-315: «Unfortunately we know very little of these speculations, which appear not to have been central in Gnosticism».

48. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 31-175, 14). Περὶ τῆς ψυχῆς ὡς «πανδοχείου» ἢ κατοικητηρίου δαιμόνων πρὸς βλ. Ματθ. 12, 45. Βαρνάβα, Ἐπιστολή, 16, 7: ΒΕΠ, 2, 241. Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔλεγχος, 6, 34: ΒΕΠ, 5, 301, 26. Βλ. σχετικῶς καὶ A. Hilgenfeld, Die Ketzergeschichte des Urchristentums, Darmstadt 1966, σ. 295 ἐξ. Ὁ M. Pohlenz, Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum, ἐν: Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil. - Hist. Kl., 1943, σ. 125, σημ. 2, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ

Ἡ διδασκαλία αὐτῆ τῶν Γνωστικῶν περὶ τῶν παθῶν ὡς «φυσικῶν» ἰδιότητων εἰς τοὺς «χοϊκοὺς» ἢ ὡς «πνευμάτων... κατ' οὐσίαν ... προσηρημένων τῇ λογικῇ ψυχῇ» εἰς τοὺς «ψυχικοὺς» κατεπολεμήθη ὄχι μόνον ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ πολεμικὴ αὐτή, ἡ ὁποία, φαίνεται, εἶχεν ὡς ἀφετηρίαν κυρίως τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος, ἀπέβη ἰδιαίτερος προσφιλέσθεμα εἰς ἀσκητικοὺς κύκλους. Διότι εἰς τοιοῦτους κύκλους ἦτο πλέον ἀπαραίτητος ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν παθῶν καὶ τῶν πονηρῶν λογισμῶν. Ἡ τυχὸν παραδοχὴ τῶν παθῶν ὡς «φυσικῶν» θὰ ἀφήρει κάθε νόημα πάλης κατ' αὐτῶν.

Τοιοῦτον παραδοσιακὸν ὑλικὸν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ἔργον Κλίμαξ τοῦ Ἰωάννου. Ὁ Χρ. Γιανναρᾶς, προσάγων τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Κλίμακος⁴⁹ χωρίον: «Ἠπατήθησαν δέ τινες φήσαντες φυσικὰ εἶναι τινα τῶν παθῶν ἐν τῇ ψυχῇ, ἀγνοήσαντες ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς φύσεως ἰδιώματα ἡμεῖς εἰς πάθη μετηνέγκαμεν...», ἄγεται εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ «προγενέστερη πατερικὴ διδασκαλία ποῦ ὥρισεν τὰ πάθη ἄφορμηθέντα ἐκ τῆς κτηνώδους ἀλογίας»⁵⁰, δὲν γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὴν κλίμακα. Ἐδῶ ὡς ἀφετηρία τῶν παθῶν ὀρίζονται τὰ συστατικὰ τῆς φύσεως ἰδιώματα ποῦ εἶναι θετικὰ καθεαυτὰ καὶ ὄχι ἄλογα ἢ κτηνώδη»⁵¹.

Ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῆς προτέρας πατερικῆς παραδόσεως καὶ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος; Εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ Ἰωάννης καταπολεμεῖ καὶ αὐτὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ πάθη εἶναι «φυσικά». «Ὅσοι ἐξεπροσώπησαν τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, ὡς π.χ. οἱ Γνωστικοί, «ἠπατήθησαν». Ἐκ τῆς συναφείας τοῦ κειμένου συνάγεται δηλονότι ἀδιάσπαστος, ὅτι ἡ εἰσαγωγικὴ αὐτῆ φράσις: «Ἠπατήθησαν δέ τινες...» δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν προγενεστέραν πατερικὴν διδασκαλίαν. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Κλίμακος δὲν θεωρεῖ τὰς ἀπόψεις τοῦ διισταμένου πρὸς αὐτὰς τῶν προηγουμένων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἱερῶν πατέρων.

Ἀντιθέτως διδάσκει κατ' οὐσίαν αὐτό, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλοι πρὸ

ἄρος τοῦ Βασιλείδου «προσαρτήματα» ἦτο γνωστὸς εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον, Τὰ εἰς ἑαυτὸν, 12, 3: «τοῦ ἡγεμονικοῦ τούτου τὰ π ρ ο σ η ρ τ η μ ἔ ν α ἐκ προσπαθείας». Εἶναι ὁμοῦς τὰ «προσηρηθέντα» τὸ αὐτὸ μὲ τὰ «προσαρτήματα» τῶν Γνωστικῶν;

49. Ἰωάννου, Κλίμαξ, 26: PG, 88, 1068 C.

50. Ἡ φράσις αὐτῆ εἶναι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ἀνθρώπου κατασκευῆς, 18: PG, 44, 193 B, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν κατ' ἀρχὴν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἀντιπροσωπευτικὴ διὰ τὴν πατερικὴν ἐν γένει παράδοσιν. Ὡς πρὸς τὸ νόημά της εἰδικώτερον βλ. κατ., σ. 91 ἐξ.

51. Χρ. Γιανναρᾶ, Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος..., σ. 135.

αυτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν ἐδίδαξαν. Ὅτι δηλαδὴ τὰ πάθη εἶναι «παραχάραξις» καὶ «παράχρησις» καὶ παράσιτον τῆς φύσεως. Πρόκειται περὶ «κινήσεων» ἢ «ὀρμῶν» ἢ «δυνάμεων» ἢ «ιδιωμάτων» τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα οὗτος ἐν τῇ πτώσει καὶ μετὰ τὴν πτώσιν «εἰς πάθη μετήνεγκεν». Αἱ δυνάμεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἀρνητικαὶ καθ' ἑαυτάς, ἀλλὰ δυνάμει θετικαὶ καὶ ὑπηρετικαὶ τοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐντεθέντος σκοποῦ τῆς τελειώσεως. Ἄρκει νὰ χαλιναγωγηθοῦν δεόντως. Ἡ ἀντίληψις τοῦ Ἰωάννου, ὅτι τὰ πάθη εἶναι «μετενηνεγμένα», ἤτοι «παρακεχαραγμένα», «συστατικὰ τῆς φύσεως ιδιώματα» ταυτίζεται νοηματικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι τὰ πάθη ἀποτελοῦν «παρὰ φύσιν» καὶ «ἄλογον» κινήσιν τῆς ψυχῆς. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐκπροσωποῦν τόσοσιν ὁ Κλήμης ὅσον καὶ ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης⁵², Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς⁵³ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός⁵⁴, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνει ἐπὶ τοῦ προκειμένου αὐτολεξεῖ, ὅσα γράφει ὁ Νεμέσιος. Κατ' αὐτοὺς τὰ πάθη συνδέονται πρὸς τὸ «παθητικόν» τῆς ψυχῆς μέρος καὶ μερικώτερον πρὸς τὰς δύο «κατηκόους» αὐτοῦ δυνάμεις, τὸν θυμὸν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ ὑπάρχουν, ὅπως καὶ τὰ φυσικὰ «ιδιώματα» τῆς Κλίμακος — ὁ ὅρος «ιδιώματα» ἀπαντᾷ, ὡς εἶδομεν⁵⁵, καὶ εἰς τὸν Κλήμεντα —, ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ μόνον ἢ «ἄλογος» ἢ «παρὰ φύσιν» χρήσις καὶ «κίνησις» καὶ ἐκδίπλωσις τὰς μεταλλάσσει εἰς πάθη. Καθ' ἑαυτάς εἶναι δυνάμει θετικαὶ καὶ ἔχουν θετικὸν προορισμόν. Διότι ἐπὶ τῶν δυνάμεων αὐτῶν προώρισται νὰ κυριαρχῇ ὁ λόγος, ἤτοι νὰ γίνεται μετὰ λόγου καὶ «κατὰ φύσιν» χρήσις αὐτῶν. Ἡ τριουτότροπος χρήσις ἀποβαίνει ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ ἀνθρώπου καὶ συντελεῖ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας καὶ σχέσεως τῶν ψυχοσωματικῶν του δυνάμεων.

Καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης τὰ αὐτὰ διδάσκει. Τὸ «παθητικόν», λέγει ρητῶς, «οὐ κατὰ φύσιν οὐδὲ συνουσιωμένον ἔσχεν ἐν ἑαυτῷ» ὁ ἄνθρωπος⁵⁶. Τὸν «θυμὸν» καὶ τὴν «ἐπιθυμίαν», τὰς δύο αὐτὰς

52. Νεμέσιος Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 16: ΒΕΠ, 38, 266, 34-267, 19.

53. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντὰς πρώτη, 35: ΡG, 90, 968 Α.

54. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 36, Kotter, II, 87 ἐξ.: «Τὸ πάθος ὁμωνύμως λέγεται... λέγεται πάλιν πάθος καὶ τὸ ψυχικόν, ἢ τε ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμός... Πάθος ἐστὶ κίνησις ἄλογος τῆς ψυχῆς δι' ὑπόληψιν καλοῦ ἢ κακοῦ... Οὐ πᾶσα δὲ κίνησις τοῦ παθητικοῦ πάθος καλεῖται, ἀλλ' αἱ σφοδρότεραι καὶ εἰς αἴσθησιν προβαίνουσαι... δεῖ γὰρ ἔχειν τὸ πάθος καὶ μέγεθος ἀξιόλογον». Βλ. καὶ ἀν., σ. 84.

55. Βλ. ἀν., σ. 40.

56. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ παρθενίας, 12: ΡG, 46, 369 Β.

«ὄρμας» ἢ «κινήσεις» τοῦ παθητικοῦ, παραβάλλει ὁ ἱερός πατήρ πρὸς «κτήνη» (Ψαλμ. 106, 38)· οὕτω καλεῖ κατ' αὐτὸν ὁ Ψαλμωδός «τὴν ὑποχείριον τῶν τῆς ψυχῆς κινήματων ὑπηρεσίαν, ὅταν πρὸς ἀρετὴν ἕκαστον τῶν ἐν ἡμῖν χρησιμεύῃ· ἀγαθὸν κτηνός ἐστιν ὁ θυμός, ὅταν τοῦ λογισμοῦ ὑποζύγιον γένηται· ἕτερον τοιοῦτον κτηνός ἢ ἐπιθυμία νωτοφοροῦσα τρόπον τινὰ καὶ βαστάζουσα τὴν ψυχὴν καὶ ἐπὶ τὸ ὕψος ἀνάγουσα, ὅταν ἐπὶ τὰ ἄνω τὰ ἡνία τῆς διανοίας εὐθύνηται»⁵⁷. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰωάννου τοιοιουτρόπως καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον τὸ «παθητικόν» εἶχε καὶ ἔχει χρήσιμον καὶ θετικὸν προορισμόν. Τὰ «κινήματα» τοῦ μέρους αὐτοῦ τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὰ πάθη, «ἀλλὰ τῇ ποιᾷ χρήσει τῆς προαιρέσεως ἢ ἀρετῆς ἢ κακίας ὄργανα... γίνεται»⁵⁸. Ὁ ὅρος «παθητικόν», εἰλημμένος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, χαρακτηρίζει ἀπλῶς τὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ «κινήματα» αὐτὰ τοῦ μεταπτωτικοῦ ἀνθρώπου· δι' αὐτὸν ἰσχύει ὡσαύτως ἢ χρήσις τῶν κινήματων αὐτῶν πρὸς ἀρετὴν ἢ κακίαν. Σαφέστατα ἐκθέτει ὁ ἱερός συγγραφεὺς τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν εἰς τὸ 18ον κεφάλαιον τοῦ ἔργου του «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου» (PG, 44, 192 A-196 B), τὸ ὁποῖον ἐπιγράφει: «Ὅτι τὰ ἄλογα ἐν ἡμῖν πάθη ἐκ τῆς πρὸς τὴν ἄλογον φύσιν συγγενείας τὰς ἀφορμὰς ἔχει». Ἐνταῦθα ἀναπτύσσεται ἐναργῶς αὐτό, τὸ ὁποῖον ὁ Κλήμης καὶ ἄλλοι ἱεροὶ πατέρες διετύπωσαν συνεπτυγμένως. Τὰ πάθη ἔλαβον «ἀφορμὴν» τῆς ἐκδηλώσεώς των ἐκ τῆς «κτηνώδους ἀλογίας» καὶ αὐτὸ σημαίνει, ὅτι συνδέονται πρὸς τὰς «κινήσεις» ἢ «ὄρμας» ἢ «ιδιώματα» ἢ «δυνάμεις» τοῦ ἀλόγου τῆς ψυχῆς μέρους, πρὸς τὰ «κτήνη» τοῦ «θυμοῦ» καὶ τῆς «ἐπιθυμίας». Ἡ «ἀφορμὴ» καὶ τὸ ὄθεν τῆς ἐκδηλώσεως τῶν παθῶν δὲν ὀδηγοῦν ἀυθαίρετως εἰς τὰ πάθη, ἀλλὰ τῇ συνεπινεύσει τοῦ νοῦ καὶ τοῦ

57. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν, 1, 8: PG, 44, 477 BC. Ὡς πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν βλ. κατ., σ. 101. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ J. Cavnos, *The relation of body and soul in the thought of Gregory of Nyssa*, ἐν: H. Dörrie - M. Altenburger - U. Schramm (Hrsg.), *Gregor von Nyssa und die Philosophie...*, Leiden 1976, σ. 70 ἐξ.

58. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως: PG, 46, 61 A ἐξ. Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν περὶ καλῆς ἢ κακῆς χρήσεως τοῦ «παθητικοῦ» ἀναπτύσσει σαφῶς καὶ ὁ Λακτάντιος, *Div. Institutionum epitome*, 56-57: CSEL, 19, 738 ἐξ., ὁ ὁποῖος καὶ ἀπορρίπτει δι' αὐτὸ τὰς ἀπίψεις τόσοσιν τῶν Περικατητικῶν ὅσον καὶ τῶν Στωικῶν: «neutri eorum recte», διότι «hos adfectus Stoici ambutandos, Peripatetici temperandos putant» (CSEL, 19, 738, 13-14). Βλ. καὶ Βασιλείου Μεγάλου, *Κατὰ ὀργιζομένων*, 5: BEP, 54, 106, 2-4: «Ἐπεὶ καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων (τ.ξ. ἐκτὸς τοῦ «θυμοειδοῦς») ἐκάστη παρὰ τὸν τρόπον τῆς χρήσεως ἢ κακὸν ἢ ἀγαθὸν τῷ κεκτημένῳ γίνεται. Οἶον, τῷ ἐπιθυμητικῷ...».

αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου· «ταῦτα πάντα (τ. ἔ. τὰ πάθη μῆνις, φθόνος κλπ.) τῆς πονηρᾶς τοῦ νοῦ γεωργίας ἐστίν... τὰ καθ' ἕκαστον πάντα τῆς κτηνώδους ἀλογίας ἀφορμηθέντα, διὰ τῆς πονηρᾶς τοῦ νοῦ χρήσεως κακία ἐγένετο» (PG, 44, 193 B). Ἡ «κτηνώδης ἀλογία» δὲν θεωρεῖται ὡς πάθος, ἀλλ' ὡς ἀφετηρία αὐτοῦ. Οὕσα καθ' ἑαυτὴν δυνάμει θετικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου, γίνεται πάθος καὶ κακία ἐκ προαιρέσεως καὶ «πονηρᾶς τοῦ νοῦ χρήσεως». «Ἀληθῶς πάθος», λέγει εἰς ἕτερον χωρίον⁵⁹, «τὸ... προαιρέσεως ἀπτόμενον».

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ πάθη δὲν ἀποτελοῦν «φύσιν» καὶ «οὐσίαν» τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπισυμβαίνουν αὐτῷ, δι' αὐτὸ χαρακτηρίζονται ὑπ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων «συμβεβηκότα»⁶⁰. Ἡ ποικίλη αὐτὴ ὀρολογία δὲν ἐμποδίζει, νομιζομεν, ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ ἐνότης σκέψεως καὶ ἡ βασικὴ ὁμοφωνία τῆς πατερικῆς θεολογίας ἐπὶ τοῦ ἔρυνωμένου θέματος. Κυριαρχοῦσαν γραμμὴν ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως ἡ ἔξαρσις τῆς ἐλευθέρως τοῦ ἀνθρώπου ἐκλογῆς καὶ πράξεως ὡς ἀφετηρίας ἐκδηλώσεως τῶν παθῶν. Τὰ πάθη ὑπῆρξαν ἀντικείμενον τῆς προαιρέσεως· δι' αὐτὸ ἐμπίπτουν κατὰ Κλήμεντα καὶ τὴν πατερικὴν σκέψιν εἰς τὰ ἐκούσια. Ὅπως δηλαδὴ ὁ Κλήμης τοιουτοτρόπως καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ταυτίζουν τὸ «κατὰ προαίρεσιν» πρὸς τὸ «ἐκούσιον»⁶¹.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλονότι τὰ πάθη ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς προαιρέσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τυγχάνουν δι' αὐτὸ ἐκούσια, ἄγει καὶ ἡ ἀνάλυσις τῶν ὀρισμῶν, τοὺς ὁποίους δίδει ὁ Κλήμης εἰς τὸν ὅρον πάθη. Τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερον ἐπὶ τοῦ προκειμένου χωρίου εἶναι: Στρωματεῖς, 2, 13 (II, 145, 3-9: «Ὁρμὴ μὲν οὖν φορὰ διανοίας ἐπὶ τι ἢ ἀπὸ τοῦ πάθος δὲ πλεονάζουσα ὀρμὴ ἢ ὑπερτείνουσα τὰ κατὰ τὸν λόγον μέτρα ἢ ὀρμὴ ἐκφερο-

59. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος κατηχητικός, 16: PG, 45, 49 B.

60. Μακαρίου, Ἐπιστολὴ μεγάλη..., 2: PG, 34, 413 C: «ὁ τοίνυν συνηγορῶν τοῖς πάθεσι τῆς ἀτιμίας ὡς φυσικοῖς καὶ οὐχ ὡς συμβεβηκόσι, μετέλλαξε τὴν τοῦ θεοῦ ἀλήθειαν ἐν τῷ οἰκίῳ ψεύδει». [Ἰουστίνου], Ἐπιστολὴ πρὸς Ζήναν καὶ Σεργῆνον, 18: BEΠ, 4, 60, 11: «τὸ συμβεβηκόδες πάθος». [Κλήμεντος Ρώμης], Ὁμ. 19, 21: BEΠ, 1, 219, 23.

61. Βλ. ἀν., σ. 75 καὶ σημ. 75. Ἐνδιαφέροντα καὶ καταποτιστικὰ εἶναι κατ' ἀρχὴν ὅσα γράφει ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης καὶ εἰς τὸ 30ὸν κεφάλαιον τοῦ ἔργου του «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου» (BEΠ, 38, 281, 26-36). Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ γεννᾶται βασικῶς τὸ ἐρώτημα, ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐκούσια» ἀφορᾷ εἰς τὰ πάθη τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὰ ἢ τὰς πράξεις, αἱ ὁποῖαι συντελοῦνται ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν παθῶν. Τὸ παράδειγμα τῆς πόρνῆς, διὰ τοῦ ὁποίου στιγματίζονται κυρίως ἡ πρᾶξις καὶ ὄχι ἡ ἐπιθυμία καθ' ἑαυτήν, τὸ ἐνεργεῖν «αὐτοὶ δι'

μένη καὶ ἀπειθῆς λόγῳ· παρὰ φύσιν οὖν κίνησις ψυχῆς κατὰ τὴν πρὸς τὸν λόγον ἀπειθειαν τὰ πάθη (ἢ δ' ἀπόστασις καὶ ἔκστασις καὶ ἀπείθεια ἐφ' ἡμῖν, ὡσπερ καὶ ἡ ὑπακοὴ ἐφ' ἡμῖν· διὸ καὶ τὰ ἐκούσια κρίνεται)· αὐτίκα καθ' ἓν ἕκαστον τῶν παθῶν εἴ τις ἐπεξιοὶ ἀλόγους ὀρέξεις εὖροι ἂν αὐτά». Εἰς τὸ παρὸν ἐδάφιον εὐρίσκομεν πράγματι τοὺς ὁρισμοὺς τῶν παθῶν τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Χρυσίππου. Ὁ Ἰωάννης ab Arnim συγκατέλεξε μάλιστα αὐτὸ εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Χρυσίππου⁶², ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης δὲν τὸ ἀνάγει ρητῶς εἰς τοὺς στωικούς φιλοσόφους, ὅπως πράττει τοῦτο εἰς ἕτερον χωρίον: Παιδαγωγός, 13 (I, 150, 21-25): «Πᾶν τὸ παρὰ τὸν λόγον τὸν ὀρθὸν τοῦτο ἁμάρτημά ἐστιν. αὐτίκα γοῦν τὰ πάθη τὰ γενικώτατα ὧδέ πως ὀρίζεσθαι ἀξιοῦσιν οἱ φιλόσοφοι, τὴν μὲν ἐπιθυμίαν ὄρεξιν ἀπειθῆ λόγῳ, τὸν δὲ φόβον ἔκκλισιν ἀπειθῆ λόγῳ, ἡδονὴν δὲ ἔπαρσιν ψυχῆς ἀπειθῆ λόγῳ (λύπην δὲ συστολήν ψυχῆς ἀπειθῆ λόγῳ)»⁶³.

Εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὁρισμοὺς τονίζεται ὁ «ἄλογος», ὑπέρμετρος («πλεονάζουσα», «ὑπερτείνουσα»), «ἀπειθῆς», «παρὰ φύσιν» καὶ «παρὰ τὸν λόγον τὸν ὀρθόν» χαρακτήρ τῆς «κινήσεως» ἢ «ὀρμῆς» ἢ «ὀρέξεως» τῆς ψυχῆς⁶⁴. Ἐλλείπει ἐν προκειμένῳ ἡ βασικὴ ἀποψις τοῦ Χρυσίππου περὶ τοῦ πάθους ὡς «δόξης» καὶ ἐσφαλμένης κρίσεως⁶⁵. Ἀντιθέτως πρόκειται, ὅπως ὑπεδείχθη ἀνωτέρω, περὶ «παρὰ φύ-

ἐαυτῶν καὶ τῶν ὀργανικῶν μορίων» καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπιχείρημα ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ κειμένου πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐκουσιότητος τῶν πράξεων («Ἦδονται γὰρ ἐπὶ τῇ πράξει»), δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ Νεμέσιος στρέφεται κατ' αὐτό, τὸ ὁποῖον πράττεται, ὅταν ἐξαφθῇ ὁ θυμὸς καὶ γεννηθῇ ἡ ἐπιθυμία. Ὑπὲρ αὐτοῦ συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ ἐν λόγῳ κεφάλαια ἀκολουθεῖ πιστῶς τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ πρόβλημα, ποῦ κατατάσσονται τὰ «θυμῷ πεπραγμένα», εἰς τὰ ἐκούσια ἢ τὰ ἀκούσια, ἀψησχόλησεν ἡδὴ καὶ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος τὰ ἐθεώρει «μεταξὺ ἐκουσίου καὶ ἀκουσίου» (Νόμοι, Θ', 866 D 7-867 B 7). Ὁ Νεμέσιος προχωρεῖ πάντως πέραν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅταν χαρακτηρίζῃ εὐθέως τὰ πάθη ὡς ἐκούσια. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν ἀφορᾷ εἰς ὅλα τὰ πάθη, ἀλλὰ μόνον εἰς αὐτά, τὰ ὁποῖα συνοδεύονται ὑπὸ ἡδονῆς. Μένει κατ' αὐτὸν ἀνοικτὸν τὸ θέμα, ἂν εἶναι ἐκούσια τὰ πάθη, τὰ ὁποῖα συνοδεύονται ὑπὸ λύπης (π.χ. φόβος, φθόνος κλπ.).

62. Ἀπόσπ. 377: SVF, III, 92, 4-8.

63. Τὸ χωρίον αὐτὸ συγγενεῦει πρὸς τὸ τοῦ [Ἀνδρονίκου], Περὶ παθῶν, 1: SVF, III, 95, 14 ἐξ. Χαρακτηριστικὸν τῆς συγγενείας εἶναι ἡ κοινὴ χρησιμοποίησις τῶν ὄρων «ὄρεξις», «ἔκκλισις», «ἔπαρσις» καὶ «συστολή».

64. Πρβλ. καὶ τὴν σύντομον ἐξέτασιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν «γενικωτάτων» παθῶν κατ., σ. 116 ἐξ.

65. Μόνον εἰς Στωματεῖς, 5, 11 (II, 371, 9) ὁμιλεῖ ὁ Κλήμης περὶ «παθῶν πάντων, ὅσα περιποιοῦσιν αἰκεναὶ καὶ ψευδεῖς ὑπολήψεις»· ἐνταῦθα δὲν ταυτίζονται ὅμως τὰ πάθη μὲ τὰς «ὑπολήψεις», ἀλλ' ἔχουν ὡς

σιν» ἐκδιπλώσεως καὶ κακῆς χρήσεως φυσικῶν τοῦ ἀνθρώπου καταβολῶν («κινήσεων», «ὀρμῶν» κλπ.).

Ποῖος ὁμως ὁ μηχανισμός, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ εἰς τὴν «ἄλογον» καὶ «παθητικὴν» ἐκδήλωσιν τῶν καταβολῶν αὐτῶν; Τὴν ἀπάντησιν μᾶς δίδει ἴσως τὸ χωρίον Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 172, 19-173, 16). Εἰς τὸ ἐδάφιον αὐτὸ τονίζεται, ὅτι «μελέτη θανάτου» καὶ σωτηρία τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν εὐαγγελικὸν λόγον Ματθ. 10, 39 εἶναι δυνατὴ, «εἰ μόναις ταῖς κατὰ φύσιν μεμετρημέναις ὀρέξεσι, μηδὲν ὑπεροριζοῦσαις τῶν κατὰ φύσιν ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἢ παρὰ φύσιν, ἔνθα τὸ ἀμαρτητικὸν φύεται⁶⁶, ἀρκεῖσθαι βουλοίμεθα». Δι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιῶμεν χωρὶς «σύγχυσιν» καὶ «θαυμασμόν», τὰ «πράγματα», «ἀφ' ὧν τὰ πάθη ὀρμᾶται»⁶⁷, ἦτοι πλοῦτον, πενίαν, δόξαν, ἀδοξίαν, ὑγείαν, νόσον, ζωὴν, θάνατον, πόνον καὶ ἡδονήν. Ἄλλὰ διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν «ἀδιαφόρω» τὰ «ἀδιάφορα» αὐτὰ «πράγματα», χρειαζόμεθα «πολλὴν διαφοράν», νὰ γίνωμεν δηλαδὴ τελείως διάφοροι καὶ ἀνώτεροι ἀπ' ὅ,τι εἴμεθα. Διότι εἴμεθα «προκεκαμωμένοι ἀσθενεῖα πολλῇ καὶ προδιαστροφῇ κακῆς ἀγωγῆς τε καὶ τροφῆς μετὰ ἀμαθίας προαπολεαυκότες»⁶⁸. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μεταπτωτικῶς βαρύνεται ἀπὸ αὐτὸ, τὸ ὁποῖον συνέβη ἔχει γίνεαι «μαλθακὴ» καὶ ὑποτάσσεται εἰς τὸν διάβολον καὶ τὰς «πνευματικὰς δυνάμεις», «πρὸς ἃς ἡ πάλη ἡμῶν» (Ἐφ. 6, 12). Ὅπως κατὰ τὴν πτώσιν, τοιοῦτοτρόπως καὶ μετὰ τὴν πτώσιν καὶ μετ' αὐτὴν τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἔργον τῶν «κακούργων δυνάμεων» εἶναι τὸ «ἐνεργεῖν τι τῆς ἰδίας ἐξεως παρ' ἕκαστα

ὄφορμὴν τὰς «κενὰς καὶ ψευδεῖς ὑπολήψεις». Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ M. Pohlenz, Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum..., σ. 126: «Aber nirgends bestimmt er mit Chrysipp die Affekte als Urteile und die intellektualistische Auffassung der Affekte lehnt er überhaupt stillschweigend ab».

66. Ἡ φράσις αὐτὴ, ὅτι τὸ «ἀμαρτητικὸν» προέρχεται («φύεται») ἐκ τῶν «παρὰ φύσιν» ὀρέξεων καὶ δὲν ταυτίζεται πρὸς αὐτάς, ἐνέχει σπερματικῶς τὴν διάκρισιν μεταξὺ «πάθους» καὶ «ἐμπράκτου ἀμαρτίας», τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Νικήταν Στηθαῖον, Πρακτικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς πρώτη, 37: PG, 120, 869 A. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ Δ. Τσάμη, Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθαῖον, σ. 46 ἐξ.

67. Τὴν παρουσίαν τῶν «πραγμάτων» ὡς «ἀφορμὴν» πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν παθῶν τονίζει καὶ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητῆς, Περὶ ἀγάπης κεφαλαίων ἑκατοντάς τετάρτη, 53: PG, 90, 1060 BC. Περὶ θεολογίας... κεφαλαίων ἑκατοντάς πέμπτη, 3: PG, 90, 1349 B.

68. Πρὸβλ. καὶ Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 17: BEP, 38, 267, 36-37: «Ἐγγίγνεται δὲ τὰ φαῦλα πάθη τῇ ψυχῇ διὰ τριῶν τούτων διὰ κακῆς ἀγωγῆς, ἐξ ἀμαθίας, ὑπὸ καχεξίας».

πειρᾶσθαι εἰς τὸ καταγωνίσασθαι καὶ ἐξειδιοποιήσασθαι τοὺς ἀπειπαμένους αὐτάς». Τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ διαβόλου δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῶν παθῶν. Ὁ Κλήμης ἀναφέρει μάλιστα εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ κάποιον «ἀπλοῦν λόγον τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας», ὅτι τὰ πάθη εἶναι «ἐναπερείσματα τῆς ψυχῆς... καὶ οἷον ἐναποσφραγίσματα τῶν πνευματικῶν δυνάμεων». Ὁ ἴδιος, φαίνεται, δὲν συμμερίζεται τὴν ἐκλαϊκευμένην αὐτὴν ἐξηγήσιν, ἢ ὁποία φέρει ἐμφανεῖς διαρχικὰς ἐπιδράσεις τῶν Γνωστικῶν. Ἀναγνωρίζει μόνον τὴν θεολογικὴν ἀλήθειαν τῆς υπάρξεως τῶν πονηρῶν δυνάμεων καὶ τῆς συνεχοῦς συμβολῆς των κατὰ τὴν διάπραξιν τῆς ἀμαρτίας. Τὰ πάθη ὡς ὑπέρβασις τῶν ὀρίων τῆς κατὰ φύσιν καὶ λόγον ζωῆς καὶ διασάλευσις τῆς ἀρχικῆς τοῦ ἀνθρώπου σχέσεως ἔχουν ποικίλας ἀφορμάς. Ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλείσωμεν τὸν διάβολον. Ὁ διάβολος ὅμως δὲν ἐνεργεῖ ἀναγκαστικῶς, ἀλλὰ δελεαστικῶς καὶ παραπλανητικῶς. Ἐὰν πλανηθῶμεν, εἴτε διότι δὲν ἐχρησιμοποίησαμεν «ἀδιαφόρως» τὰ ἀδιάφορα, εἴτε διότι ὑπεκύψαμεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ διαβόλου, ἢ πλάνη παραμένει ἰδική μας ὑπεύθυνος ἐκλογὴ καὶ ἡρᾶξις. Διότι οἱ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται εἰς τὸ παρὸν χωρίον ὡς ἐπηρεάζοντες τὴν ἐκλογὴν (ἀσθένεια, προδιαστροφή κακῆς ἀγωγῆς, ἀμάθεια, τὸ ἔργον τοῦ διαβόλου), δὲν ἐπιδρῶν καὶ δὲν ὀδηγοῦν αὐτομάτως εἰς τὴν πρᾶξιν, ὅπως π.χ. ἡ ἀμάθεια εἰς τὸν Πλάτωνα. Ἐξ αἰτίας τῶν παραγόντων αὐτῶν, λέγει ὀλίγον κατωτέρω ὁ Κλήμης (II, 173, 26-174, 5), ἀποτυπώνεται εἰς τὴν ψυχὴν κάποια «φαντασία». Ὁ ἄνθρωπος πρέπει δι' αὐτὸ «διακρίνειν τὰς φαντασίας καὶ μὴ συναποφέρεσθαι αὐταῖς»⁶⁹, ἤτοι νὰ μὴ διῖδη ἀβασανίστως τὴν συγκατάθεσίν του. Ἡ φαντασία τοιοῦτοτρόπως κατὰ Κλήμεντα, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Στωικούς, δὲν προκαλεῖ μηχανικὴν ἀντίδρασιν τοῦ «ἐφ' ἡμῖν»⁷⁰ οὔτε ἀποτελεῖ «αὐτοτελῆ τῆς συγκαταθέσεως αἰτίαν»⁷¹.

Πρὶν ἐκδηλωθῶν τὰ πάθη ἀπαιτεῖται ἡ ἀξιολογικὴ κρίσις τοῦ ἡγεμονικοῦ. Τὸ ἡγεμονικὸν συγκατατιθέμενον — δυνάμενον καὶ νὰ μὴ συνεπινεύσῃ — ἐνεργεῖ αὐτεξουσίως διὰ τῆς συγκαταθέσεως ἐπιτρέπεται τὸ πρῶτον ἢ ἐκδήλωσις τοῦ πάθους. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου,

69. Βλ. ἀν., σ. 58. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ, ὅτι εἰς τοὺς νηπτικούς πατέρας γίνεται ἐκτενῶς λόγος περὶ «διακρίσεως» καὶ τοῦ «χαρίσματος τῆς διακρίσεως». Βλ. τὰ χωρία: Φιλοκαλία, V, 174-175. Πρὸβλ. ἐπίσης W. Völker, Praxis und Theoria..., σ. 160.

70. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύως, Περὶ εἰμαρμένης, 14: SVF, II, 286, 15-16: «οὐ γὰρ τὸ ἐφ' ἡμῖν ἐν τῷ φαντασίας προσπεσούσης εἴξαι τε ἐξ ἑαυτῶν τῇ φαντασίᾳ καὶ ὀρμησαὶ ἐπὶ τὸ φανέν».

71. Πλουτάρχου, Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων, 47: SVF, II, 291, 20 ἐξ.

λέγει ὁ ἄλεξανδρεὺς Διανοούμενος, «τὴν εἰκόνα ἔλαθεν περιφέρουσα τοῦ πάθους..., τῆς αἰτίας ἀπὸ τε τοῦ δελέατος καὶ τῆς ἡμῶν συγκαταθέσεως»⁷². Ὁ ρόλος τῆς συγκαταθέσεως ὡς πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῶν παθῶν μένει καὶ διὰ τὸν Κλήμεντα ἀποφασιστικῆς σημασίας⁷³. Ἡ ἀποψις αὕτη συμφωνεῖ ἐν μέρει πρὸς τὴν ἀνάλογον διδασκαλίαν τῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαίας Στοᾶς⁷⁴.

Ὅμιλοῦντες ἐνταῦθα περὶ μερικῆς συμφωνίας τῆς διδασκαλίας τοῦ Κλήμεντος πρὸς τὴν τῶν Στωικῶν, θεωροῦμεν σκόπιμον καὶ ἐπιβεβλημένον — πρὶν κατακλείσωμεν τὸ παρὸν κεφάλαιον — νὰ προβῶμεν ἐν ἐπιμέτρῳ εἰς εὐρυτέραν κάπως ἀνάλυσιν καὶ σύγκρισιν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κλήμεντος πρὸς ἀπόψεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Διότι ὁ Κλήμης καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ πατέρες διαλέγονται συχνῶς πρὸς τὴν θύραθεν παραδεδομένην σοφίαν καὶ γνῶσιν καὶ οἰκειοποιοῦνται, ὅπως βλέπομεν, στοιχεῖα ταύτης⁷⁵.

Ἡ συμφωνία καὶ συγγένεια, περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁ λόγος, μεταξὺ τῆς στωικῆς περὶ παθῶν διδασκαλίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς σχετικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας γενικώτερον ἀφ' ἑτέρου συνίσταται εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συγκαταθέσεως τοῦ λόγου πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν παθῶν. Παρὰ τὴν κατ' ἀρχὴν διαπιστωμένην ἐνταῦθα συγγένειαν, αἱ δύο θέσεις διαφέρουν ταυτοχρόνως πρὸς ἀλλήλας εἰς ἓν καίριον σημεῖον. Ἡ «ὄρμη» εἰς τοὺς πατέρας δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐπιγέννημα τῆς «φαντασίας», ἀλλὰ φυσικὴ, δυνάμει θετικῆ, ὡς προελέχθη, «κίνησις» καὶ «δύναμις» καὶ «ιδίωμα» τοῦ «παθητικοῦ» καὶ «ἀλόγου» καὶ «ὑποκειμένου πνεύματος» τῆς ψυχῆς· εἶναι ἡ φυσικὴ «εἰκὼν» τοῦ πάθους, τὴν ὁποῖαν ἡ ψυχὴ «ἔλαθε περιφέρουσα» ἀπὸ αὐτῆς τῆς δημιουργίας. Διαφέρουν ἐπίσης βασικῶς κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰ πάθη δὲν εἶναι ἀπλῶς «κρίσεις» ἢ τὸ ἐπιγέννημα ἡμαρτημένων κρίσεων τοῦ λόγου, ὅπως ὑπεστήριξαν ὁ Χρῦσιππος καὶ ὁ Ζήνων⁷⁶, ἀλλ' ἀποτελοῦν ἐκουσίαν παραχάραξιν φυσικῶν καὶ ὑπηρετικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων.

72. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 174, 3-5).

73. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ὥστε καὶ ἡ πίστις νὰ ὀρίζεται ὡς «θεοσεβείας συγκατάθεσις», Στρωματεῖς, 2, 2 (II, 117, 9). Βλ. καὶ 5, 13 (II, 383, 1).

74. Πρὸβλ. Β. Τατάκη, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, σ. 133: «... οἱ Στωικοὶ ἔκαμαν πολὺ καλὰ πὸν ἐπέμειναν τόσο στὴ σπουδαιότητα πὸν ἔχει ἡ συγκατάθεση...».

75. Βλ. σχετικῶς καὶ Θ. Νικολάου, Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα, ἐν: Κληρονομία, 11, 1979, 73 ἔξ.

76. Διογένοους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 111: SVF, III, 38 ἔξ.: «δοκεῖ δ' αὐτοῖς (τ.ἔ. Ἐκάτωνι καὶ Ζήνωνι) τὰ πάθη κρίσεις εἶναι, καθά φη-

Αἱ ἀντιλήψεις τῶν φιλοσόφων τῆς Στοᾶς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων διαφέρουν ὡσαύτως ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδουν ἀμφότεροι εἰς τοὺς προσδιορισμοὺς τῶν παθῶν ὡς «ἀλόγων», «παρὰ φύσιν» κλπ. κινήσεων. Εἰς μὲν τοὺς Στωϊκοὺς σημαίνουν οὗτοι τὴν «ψευδῆ» καὶ «ἡμαρτημένην» συγκατάθεσιν τοῦ λόγου καὶ τούτου ἔνεκα τὸν πλεονασμὸν τῶν παθῶν «ὑπὲρ τὰ μέτρα τοῦ λόγου»· συντόμως εἰπεῖν, ὅτι τὰ πάθη συνδέονται πρὸς τὸν λόγον καὶ ὅτι ἐξ αὐτῶν ἐλλεῖπει ἡ ὑγιῆς συγκατάθεσις τοῦ λόγου, εἶναι «ἄ - λογοι» (χωρὶς λόγον) κρίσεις⁷⁷. Εἰς δὲ τοὺς πατέρας σημαίνουν πρωτίστως τὸν σὺ ν δ ε σ μ ὄ ν τῶν πρὸς τὰς ἀ λ ὅ γ ο υ ς, φυσικὰς καὶ δυνάμει θετικὰς τῆς ψυχῆς κινήσεις· αἱ κινήσεις αὐταὶ παραχαρασσόμεναι, διακρίνονται καὶ διὰ τὸν ἄλογον καὶ παρὰ φύσιν αὐτῶν χαρακτῆρα.

Αἱ δυνάμει θετικαὶ αὐταὶ κινήσεις τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὰς εἰς τὸν Κλήμεντα δὲν ταυτίζονται τέλος οὔτε πρὸς τὰς «εὐπαθείας» τῶν Στωϊκῶν. Διότι αἱ «εὐπάθειαι» ἢ constantiae, ὅπως τὰς ὀνομάζει ὁ Κικέ-

σι Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ παθῶν». Θεμιστίου, Περὶ ψυχῆς, 2, 197, 24: SVF, I, 51, 17 ἔξ. Ἐν καὶ ρητῶς εἰς τὸ παρὸν χωρίον ὁ Θεμιστίσιος μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ Ζήνωνος, ἔννοεῖ κατὰ τὸν Μ. Pohlenz, Die Stoa, τ. 2, σ. 78, εἰς τὴν πραγματικότητα τὸν Χρύσιππον καὶ τὴν μετ' αὐτὸν κρατήσασαν διδασκαλίαν. Τόσον ὁ Pohlenz ὅσον καὶ ἄλλοι ἐρευνῆται (πρὸβλ. Ο. Gigon, Grundprobleme der antiken Philosophie, σ. 296) διακρίνουν ἐν προκειμένῳ μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζήνωνος περὶ τοῦ πάθους ὡς «ὀρμῆς πλεοναζούσης» (I. Στοβαίου, Ἐκλογαί, 2, 7, 1: SVF, I, 50, 38 καὶ I, 51, 1. 2, 7, 2: SVF, I, 50, 33-34. Διογένους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων: 7, 11: SVF, I, 50, 23. Ciceronis, Tusc. disp., 4, 11: SVF, I, 50, 21-22: «perturbationem esse appetitum vehementionem». 4, 47: SVF, I, 50, 29) καὶ τῆς τοῦ Χρυσίππου ὡς «ἡμαρτημένης κρίσεως» ἢ ἀπλῶς «κρίσεως» τοῦ λόγου (Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 1: SVF, III, 113, 2-3). Τὴν διαφορὰν αὐτὴν ὑπέλαβεν ἤδη καὶ ὁ Γαληνὸς (Περὶ τῶν Ἱπποκράτους... 5, 478: Edelstein - Kidd, fr. 151, σ. 138), ὁ ὁποῖος, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν λέξεων τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου «ὅπερ ἐγὼ πείθομαι», ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ κατόπιν ἰδικῆς του μελέτης τοῦ ζητήματος. Μιὰ τοιαύτη διαφωνία δὲν ἦτο πάντως εὐρύτερον γνωστὴ καὶ εἶναι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν μας τοῦλάχιστον δυσκαθόριστος. Ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς περὶ διαφωνίας συνηγοροῦν τὰ χωρία τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Διογένους. Εἰδικώτερον συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ τελευταίου ὤριξε καὶ ὁ Ζήνων τὰ πάθη ὡς «κρίσεις», μάλιστα δὲ κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Χρύσιππον. Ἴσως εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Ζήνων ὡς θεμελιωτῆς τοῦ Στωϊκισμοῦ δὲν εἶχεν ἀπηρτισμένην διδασκαλίαν καὶ ἐχρησιμοποίησε ποικιλίαν ἐκφράσεων πρὸς καθορισμὸν τοῦ πάθους («πλεονάζουσα ὀρμῆ», «ἄλογος καὶ παρὰ φύσιν κινήσις», «δόξα», «ἡμαρτημένη γνώμη», «κρίσις»), ἐνῶ ὁ Χρύσιππος προετίμησε σαφέστερον τοὺς ὄρους «ἡμαρτημένη κρίσις», «κρίσις».

77. Πρὸβλ. Φίλωνος, Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων, 4, 79: Cohn - Wendland, V, 227. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμά-

ρων⁷⁸, είναι τὸ ἀντίθετον τῶν παθῶν. Δὲν εἶναι αἱ κινήσεις καθ' ἑαυτὰς ἐν θεωρητικῇ ἐννοίᾳ, ἀλλὰ κινήσεις ἀπηρτισμέναι. Ἐνῶ δὲ τὰ πάθη ἔχουν ἐκδηλωθῆ ἔνεκα «ἡμαρτημένης κρίσεως» καὶ «δόξης», αἱ «εὐ-πάθειαι» προϋποθέτουν «εὐλογον» καὶ ὀρθὴν κρίσιν⁷⁹. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς αἱ «εὐπάθειαι» δὲν ἀνατρέπουν τὴν κυριαρχίαν τοῦ λόγου, ἀλλ' ἐκδηλώνονται μετ' ὀρθῆς τοῦ λόγου συγκαταθέσεως, δι' αὐτὸ διακρίνονται διὰ τὸν θετικὸν τῶν χαρακτήρα, οὐσαι ἀποτετελεσμένα κινήσεις καὶ «ἐκκλίσεις».

Τονίζοντες ἐνταῦθα τὸν σύνδεσμον τῶν παθῶν κατὰ Κλήμεντα πρὸς τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς, εἴμεθα μήπως ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ἄμεσον ἐξάρτησίν του ἐκ τοῦ Ποσειδωνίου καὶ τοῦ Μέσου Πλατωνισμοῦ; Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ἐξαρθῆ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ σχετικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πάθη εἶναι κινήσεις ἀλόγων τῆς ψυχῆς δυνάμεων, εἶναι πολὺ παλαιότερα τοῦ Ποσειδωνίου. Οὗτος, ὡς ὑπέδειξεν ὀρθῶς ἤδη ὁ Γαληνός, ἐπανάφερεν ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ «τὸ παλαιὸν δόγμα»⁸⁰, τὴν «ἀρίστην» ἀντίληψιν, «ἦν Ἴπποκράτης τε καὶ Πλάτων ἀπάντων πρῶτοι μετεχειρίσαντο», ἔτι δὲ καὶ ὁ Πυθαγόρας πρὸ αὐτῶν⁸¹.

των, 4, 2: SVF, III, 113, 27-28: «τὸ γὰρ ἄλογον τουτὶ ληπτέον ἀπειθὲς λόγῳ καὶ ἀπεστραμμένον τὸ λόγον». Δικαίως ἐπικρίνει εἰς τὴν συνάφειαν τοῦ ζητήματος αὐτοῦ τὸν Χρύσιππον καὶ ὁ Γαληνός (Περὶ τῶν Ἴπποκράτους..., 4, 7: SVF, III, 118, 33 ἐξ.), λέγων, ὅτι «μάχεται... ταῖς ὑποθέσεσιν αὐτοῦ», ὅταν δέχεται, ὅτι ἡ θεραπεία τῶν παθῶν εἶναι δυνατὴ διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς παραστάσεως ὑπ' αὐτοῦ «τῆς τοῦ πάθους ἀλογίας» (SVF, III, 118, 32)· ἡ παρεμβολὴ αὐτῆ τοῦ λόγου εἶναι ὅμως δυνατὴ, ὅταν τὸ πάθος ἀρχίῃ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἡρεμῇ. Γεννᾶται οὕτω τὸ ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρχίσῃ ἡ καθησυχασίς τοῦ πάθους ἀφ' ἑαυτοῦ «ἔτι τῆς ὑπολήψεώς τε καὶ δόξης μενούσης»;

78. Ciceronis, Tusc. disp., 4, 12: SVF, III, 107, 18.

79. Αἱ «εὐπάθειαι» εἶναι τρεῖς: χαρὰ, βούλησις καὶ εὐλάβεια· βλ. τὰ σχετικὰ χωρία: SVF, III, 105, 15 ἐξ. Ὅτι ὁ M. Pohlenz, Die Stoa, τ. 1, σ. 152, εἰς τὴν θέσιν τῆς «εὐλαβείας» μνημονεύει τὴν «ἐκκλίσιν», πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς λάθος ἐκ παραδρομῆς, ἀνέγραψε δηλαδὴ τὸν ὄρον, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται πρὸς ὀρισμὸν τῆς εὐλαβείας («εὐλάβεια δὲ εὐλογος ἐκκλίσις»: Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 115: SVF, III, 105, 17-18. [Ἄνδρονικου], Περὶ παθῶν, 6: SVF, III, 105, 29· εἰς τὸ παρὸν χωρίον ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐπὶ μέρους εἶδη τῶν «εὐπαθειῶν», 105, 25 ἐξ.).

80. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων: 5, 430: Edelstein - Kidd, fr. 157 (σ. 141). Πρὸβλ. καὶ 4, 377-378: Edelstein - Kidd, fr. 157 (σ. 141): «ὑπὸ τῆς θυμοειδοῦς τε καὶ ἐπιθυμητικῆς δυνάμεως ἡγείται γίνεσθαι τὰ πάθη κατὰ πᾶν ἀκολουθήσας τῷ παλαιῷ λόγῳ».

81. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἴπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 478: Edelstein - Kidd, fr. 152 (σ. 138 ἐξ.). 4, 416-27: Edelstein - Kidd, fr. 165 (σ. 155).

Ὄντως ἐπισταμένη ἔρευνα εἰδήσεών τινων ἐκ τῆς προσωκρατικῆς σκέψεως ἐπιτρέπει τὴν σχηματικὴν διάκρισιν δύο ἀντιτιθεμένων δυνάμεων ἐντὸς τῆς ψυχῆς. Τὰ πάθη περιγράφονται ὡς αἱ κατώτερα ὄρμαι καὶ κλίσεις τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς συνεχῆ ἀγῶνα πρὸς τὰς ἀνωτέρας αὐτῆς λειτουργίας⁸². Ὁ Olof Gigon⁸³, λέγει σχετικῶς, ὅτι δὲν γνωρίζομεν, ἀπὸ πότε ἐπεκράτησεν ἡ ἄποψις αὐτῆ ἢ, καλύτερον, ποῖος συγγραφεὺς κατέγραψε πρῶτος τὸν ἐν λόγῳ ἀγῶνα. Εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι ξένη ἢ παράστασις δύο δυνάμεων ἀντιρρόπων καὶ ἀντιμαχομένων πρὸς ἐπιβολὴν κατὰ τὴν ἠθικὴν πράξιν τῆς μιᾶς ἐπὶ τῆς ἄλλης. Ἡ ἀρχαία λυρική ποίησις ὁμιλεῖ μὲν περὶ ἀντιθέσεων ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἀνάγει ὁμως αὐτὰς εἰς τὴν ὑπαρξίν καὶ δρᾶσιν ἀντιτιθεμένων δυνάμεων. Πλήρως ἀνεπτυγμένη καὶ διατετυπωμένη ἡ ψυχολογικὴ αὐτῆ θεώρησις, δέχεται ὁ Gigon, ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀττικὴν τραγωδίαν καὶ μάλιστα τὸν «Ἰππόλυτον» τοῦ Εὐριπίδου (ἐγράφη τὸ 428 π.Χ.).

Περισσότερον χαρακτηριστικὴ καὶ συγκεκριμένη ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι καθ' ἡμᾶς ἡ γνωστὴ φράσις τῆς Μηδεΐας εἰς τὴν ὁμώνυμον τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδου (ἐδιδάχθη τὸ 431)⁸⁴, εἰς τὴν ὁποίαν παραπέμπει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης⁸⁵:

«καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά,
θυμὸς δὲ κρείσσον τῶν ἐμῶν βουλευμάτων».

Σαφέστερον συνδέονται τὰ πάθη πρὸς τὰς ἀντιστρατευομένας τὸν λόγον δυνάμεις ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Ταυτίζων οὗτος, ὡς γνωστόν, τὴν ἀρετὴν πρὸς τὴν γνώσιν⁸⁶ καὶ ἐξαίρων τοιοιτοτρόπως τὴν ἀποστολὴν τοῦ γινώσκοντος λόγου κατὰ τῶν «τοῦ σώματος ἡδο-

82. Πρὸβλ. I. Στοβαίου, Ἐκλογαί, 2, 15, 7: FVS, I, 204, 15. Ὡς πρὸς τὰ πάθη κατὰ τοὺς Προσωκρατικούς βλ. καὶ G. L. Duprat, La Psychologie des Passions dans la Philosophie ancienne, ἐν: Archiv für Geschichte der Philosophie, N. F., II, 1905, 396 ἐξ. H. M. Gardiner - R. C. Metcalf - J. G. Beebe - Center, Feeling and Emotion, σ. 1. ἐξ.

83. O. Gigon, Grundprobleme der antiken Philosophie, σ. 236 καὶ 290 ἐξ.

84. Εὐριπίδου, Μήδεια, 1078-1080. Ἀξιοπρόσεκτον τυγχάνει, ὅτι ἡ «Μήδεια» εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ «Ἰππολύτου». Ἡ ἀρχαιότερα ἐπὶ τοῦ θέματος μαρτυρία πρέπει ὀπωσδήποτε ν' ἀναζητηθῇ εἰς ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν.

85. Στωματεῖς, 2, 15 (II, 147, 3-6).

86. Πρὸβλ. Ξενοφάντος, Ἀπομνημονεύματα, 3, 9, 4. Ἀριστοτέλους, Ἠθ. Νικ., Ζ' 13, 1144 b 28 ἐξ. Ἡ ταύτισις αὕτη σημαίνει, ὅτι προϋπόθεσις τοῦ ποιεῖν τὸ καλὸν εἶναι ἡ ἄγνοια καὶ ἀντιθέτως τοῦ ποιεῖν τὸ ἀγαθὸν ἡ γνώσις ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐξήχθη — προφανῶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Σωκράτους — τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον συνοψίζεται εἰς τὴν λακωνικὴν φράσιν «οὐδεὶς ἐκῶν

ων»⁸⁷, προωδοποίησεν ἀμέσως τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὀριστικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ «ἀλόγου» εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ψυχολογίαν. Ἰδιαιτέρως διδακτικὸς ἐν τῇ παρουσίᾳ συναφείᾳ εἶναι ὁ παραλληλισμὸς τῆς ψυχῆς πρὸς δίφρον εἰς τὸν Φαῖδρον (246 A 6 ἐξ. καὶ 253 C 7 ἐξ.). Οἱ δύο ἵπποι («συνωρίς») εἶναι αἱ κατώτεραι αὐτῆς δυνάμεις, τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ἡνίοχος δὲ τὸ λογιστικόν. Τὰ πάθη ὀφείλονται εἰς ἔλλειψιν βεβαίας γνώσεως («ἐπιστήμης ἐνδεία») ⁸⁸ καὶ συνδέονται οὕτω κατὰ Πλάτωνα πρὸς τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς, τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν. Ἡ σύνδεσις αὐτῆ εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε εἰς τὸν Τίμαιον — ἐν τῶν ἔργων τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας του — νὰ ὀμιλῇ περὶ «δεινῶν καὶ ἀναγκαίων παθημάτων»⁸⁹.

Εἰς τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς ἀποδίδει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὑπαρξίν τῶν παθῶν. Ἀναγνωρίζων μάλιστα αὐτὸ ὡς π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ τ η τ α (Wirklichkeit)⁹⁰, διακρίνει κατηγορηματικῶς τρία εἶδη ψυχικῶν

κακῶς» (Πλάτωνος, Τίμαιος, 86 D 7 ἐξ. Πρβλ. Νόμοι, Θ', 860 D 5 ἐξ. Πρωταγόρας, 345 D 7 ἐξ. 358 C 6 ἐξ. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, 4, 1, 3-4. Σύντομον σκιαγράφησιν τοῦ ζητήματος, τί παρέλαβεν ὁ Πλάτων ἐκ τοῦ Σωκράτους, βλ. G. Martin, Σωκράτης, μετάφρ. Ι. Ἰατροῦ, Ἀθήναι 1967, σ. 168-171. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν ὡς ἄνω φράσιν πρβλ. J. Hirschberger, Geschichte der Philosophie..., I, σ. 66. Fr. Überweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie, 1. Teil: Die Philosophie des Altertums, hrsg. von K. Prächter, Tübingen ¹³1953, σ. 311). Ἡ γνησίως νοησιαρχικὴ βάση τῆς σωκρατικῆς ἠθικῆς, ὅτι ἡ ἀρετὴ ταυτίζεται μὲ τὴν γνῶσιν, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσαν θέσιν, ὅτι «οὐδεὶς ἐκὼν κακῶς», ἐπιτρέπει τὸ ἀναλογικὸν σχῆμα:

γνῶσις - ἐκούσιον - ἀρετὴ

ἄγνοια - ἀκούσιον - κακία (πάθη)

87. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, 4, 5, 3. Πρβλ. καὶ 1, 5, 5. Πολὺ ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ W. Kranz, Die griechische Philosophie. Zugleich eine Einführung in die Philosophie überhaupt, Bremen ⁵1962, σ. 118, ὅτι ὁ Σωκράτης διέθετε προδήλως ἰσχυρὰν λογικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία κατώρθωνε νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ τῶν ὀρμῶν του.

88. Πλάτωνος, Πρωταγόρας, 357 D.

89. Πλάτωνος, Τίμαιος, 69 CD, ὅπου ἀναφέρονται ἡ ἡδονὴ («μέγιστον κακοῦ δέλεαρ»), ἡ λύπη («φυγὴ ἀγαθῶν»), τὸ θάρρος καὶ ὁ φόβος («ἄφρονι σύμβουλοι»), ὁ θυμὸς καὶ ἡ ἐλπίς, ἡ αἴσθησις καὶ ὁ ἔρωσ. Πρβλ. καὶ 42 A 3 ἐξ., ἔνθα ἡ «αἴσθησις», ἡ «ἡδονή», ἡ «λύπη», ὁ «φόβος» καὶ ὁ «θυμὸς» ἐνεφυτεύθησαν εἰς τὸ σῶμα «ἐξ ἀναγκῆς» ἂν ἐπ' αὐτῶν ἐπικρατῇ ὁ λόγος, τότε ὁ ἄνθρωπος ζῆ ἐν δικαιοσύνῃ, ἂν ὄχι, τότε ἐν ἀδικίᾳ. Νόμοι, Θ', 863 E 6 ἐξ.: «τὴν γὰρ τοῦ θυμοῦ καὶ φόβου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τὸ ἄλογον». [Πλάτωνος], Ὀροι, 415 E 6-7, ἔνθα ὁ θυμὸς ὀρίζεται ὡς «ὄρμη βίαιος ἄνευ λογισμοῦ». Ὡς πρὸς τὸ ἄλογον βλ. περισότερα E. R. Dodds, The Greeks and the irrational, California 1951, σ. 211 ἐξ.

90. E. Schwarz, Ethik der Griechen, hrsg. von W. Richter, Stuttgart 1951, σ. 153.

φαινομένων: πάθη, δυνάμεις και ἔξεις⁹¹. Τὰ πάθη εἶναι τοιοῦτο-τρόπως φυσικαὶ «κινήσεις» τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι συνδέονται πρὸς τὸν θυμὸν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν⁹², κυρίαν λειτουργίαν τοῦ μέρους τῆς ἀλόγου ψυχῆς, τὸ ὁποῖον ἔχει κοινωνίαν λόγου⁹³.

Τὴν πλατωνικὴν-ἀριστοτελικὴν αὐτὴν ἄποψιν συμμερίζεται, ὡς προεδηλώθη, καὶ ὁ Ποσειδώνιος. Ὡς «αἰτίαν τοῦ πλεονάζεσθαι τὴν ὀρμὴν ὑπὲρ τὰ μέτρα τοῦ λόγου»⁹⁴, ἦτοι τῆς ἐκδηλώσεως τῶν παθῶν, δέχεται καὶ οὗτος τὴν «ἄλογον... δύναμιν», ἡ ὁποία συνεπικουρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ σώματος⁹⁵ καὶ ἐνίοτε τελεῖ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν⁹⁶. Πρόκειται περὶ τῶν δυνάμεων τοῦ ἐπιθυμητικοῦ καὶ τοῦ θυμοειδοῦς, τὰς ὁποίας διαθέτουν καὶ τὰ ζῶα⁹⁷.

Τὴν πλατωνικὴν-ἀριστοτελικὴν αὐτὴν ἄποψιν τοῦ Ποσειδωνίου

91. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Β' 4, 1105 b 19 ἔξ. Βλ. καὶ Ρητορική, Β' 1-2, 1378 a 19 ἔξ., ὅπου ἔχομεν τὴν πρώτην συστηματικὴν ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους παθῶν.

92. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Γ' 3, 1111 b 1: «οὐχ ἦττον ἀνθρώπων καὶ εἶναι τὰ ἄλογα πάθη, ὥστε καὶ αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου (αἱ) ἀπὸ θυμοῦ καὶ ἐπιθυμίας».

93. Τὴν διαίρεσιν αὐτὴν τῆς ψυχῆς κάμνει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ Ἡθ. Νικ., Α' 13, 1102 a 18-1103 a 3. Βλ. καὶ σχηματικὴν παράστασιν τῆς ψυχολογίας του παρὰ F. Dirlmeier, Aristoteles, Nikom. Ethik, Darmstadt 1956, σ. 292, ὅπου ἐν συνεχείᾳ (σ. 293) καταδεικνύει τὴν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὴν πλατωνικὴν ψυχολογίαν μὲ ἀναφορὰν κυρίως εἰς τὸ ἐδάφιον Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ', 440 A 8 ἔξ. Τὴν πλατωνικὴν-ἀριστοτελικὴν διάκρισιν τῆς ψυχῆς εἰς «λογικὸν» καὶ «ἄλογον» διετήρησε μὲν καὶ ὁ Ἐπίκουρος [(Ἄετιον, 4, 4, 6: Usener, fr. 312 (σ. 217, 8-11). Σχόλιον εἰς Ἐπικούρου, Ἐπιστολήν, 1, 66: Usener, fr. 311 (σ. 217, 1, ἔξ.)], συνέδεσεν ὅμως τὰ πάθη πρὸς τὸ λογικόν, δεχθεὶς ταῦτα ὡς «κριτήρια τῆς ἀληθείας» (Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 10, 31: Usener, fr. 260, σ. 105, 7 ἔξ. 10, 34: Usener, fr. 260, σ. 190, 4-6. Βλ. καὶ Ἀριστοκλέους παρ' Εὐσεβίῳ, Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, 14: ΒΕΠ, 26, 216, 7 ἔξ. Πρὸβλ. J. Brun, Ὁ Ἐπικουρισμὸς, μετάφρ. Α. Πολέμη, Ἀθήναι 1964, σ. 38-39).

94. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 4, 377-378: Edelstein - Kidd, fr. 157 (σ. 141-142). Πρὸβλ. καὶ K. Reinhardt, Poseidonios, München 1921, σ. 267 καὶ 274 ἔξ.

95. Πλουτάρχου, Πότερον ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη, 6: Edelstein - Kidd, fr. 154 (σ. 140): ὁ Ποσειδώνιος διέκρινε τὰ πάθη: εἰς «ψυχικά», «σωματικά», «περὶ ψυχὴν σωματικά» καὶ «περὶ σῶμα ψυχικά».

96. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 473-474: Edelstein - Kidd, fr. 162 ἔξ. (σ. 143 ἔξ.). Πρὸβλ. K. Gronau, Poseidonios und die jüdisch-christliche Genesisexegese, Berlin 1914, σ. 254. O. Appelt, Die stoische Definition der Affekte und Poseidonios, ἐν: Jahrbücher für Classische Philologie, 31, 1885, 528 ἔξ.

97. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 4, 416-427: Edelstein - Kidd, fr. 165 (σ. 155).

θεωρεί ὁ Γαληνὸς ὡς παραπλησίαν τῆς τοῦ Κλεάνθους⁹⁸. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν στίχων τοῦ Κλεάνθους, τοὺς ὁποίους παρέθεσεν ὁ Ποσειδώνιος:

«Τί ποτ' ἔσθ' ὁ βούλει, θυμέ, τοῦτό μοι φράσον.
ἐγὼ ἄλογισμέ; πᾶν ὁ βούλομαι ποιεῖν»⁹⁹.

Κατὰ τὸν Γαληνὸν ἀπέδειξεν ὁ Ποσειδώνιος διὰ τῶν στίχων αὐτῶν, εἰς τοὺς ὁποίους «διαλέγονται» ὁ λογισμὸς πρὸς τὸν θυμόν, ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων δυνάμεων. Διὰ τὸ ὑπὸ ἔρευναν ζήτημα οἱ στίχοι αὐτοὶ προσαποδεικνύουν τὴν ἰκανότητα τοῦ θυμοῦ ν' ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν λογισμὸν καὶ νὰ πράττη «πᾶν ὁ βούλεται». Τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν δὲν ἀπεδέχθη μόνον ὁ Γαληνός¹⁰⁰, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶδομεν, τὴν χαρακτηρίζει ὡς τὴν «ἀρίστην», ἀλλὰ καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι κυρίως τοῦ Μέσου λεγομένου Πλατωνισμοῦ. Ἐξέχουσα ἴσως ἡ μεταξὺ αὐτῶν κατέχει ἀναμφιβόλως ὁ Πλούταρχος, ὁ ὁποῖος, ἀπορρίπτων ὡς ἀπαράδεκτον τὴν διδασκαλίαν τῶν Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου¹⁰¹ περὶ τῶν παθῶν ὡς κρίσεων τοῦ λόγου καὶ ἐπόμενος ἀντιθέ-

98. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 478: Edelstein - Kidd, fr. 151 (σ. 138).

99. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 474-6: Edelstein - Kidd, fr. 166 (σ. 157).

100. Τὴν συγγένειαν τῶν περὶ παθῶν ἀντιλήψεων τοῦ Γαληνοῦ πρὸς τὰς τοῦ Ποσειδωνίου ὑπογραμμίζουν καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί: πρβλ. R. Walzer, *New light on Galen's Moral Philosophy* (From a recently discovered arabic source), ἐν: *Classical Quarterly*, 43, 1949, 82-96· ἰδιαίτερος σ. 89. S. Lilla, *Clement of Alexandria...*, σ. 88. Ὁ S. Lilla (σ. 87 ἐξ.) διὰ παραθέσεως συναφοῦς ὑλικῶν προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ποσειδωνίου καὶ ἐπὶ τῶν Πλουτάρχου, Φίλωνος, Ἀλβίνου, Ἀντιόχου, Πλωτίνου καὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Βλ. σχετικῶς καὶ ἀν., σ. 80. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐξάρτησιν τοῦ Πλωτίνου ἐκ τοῦ Ποσειδωνίου βλ. καὶ W. Theiler, *Die Vorbereitung des Neuplatonismus*, Berlin / Zürich 1964, σ. 85 ἐξ. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Ποσειδωνίου ἐπέδρασαν καὶ εἰς τὴν σκέψιν τῶν θεολόγων τοῦ δυτικοῦ μεσαιῶνος· βλ. H. M. Gardiner - R. C. Metcalf - J. G. Beebe - Center, *Feeling and emotion...*, σ. 99. Εἰς τὸ ἔργον τοῦ κατ' ἐξοχὴν σχολαστικοῦ θεολόγου Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου ἐπαναλαμβάνεται αὐτοουσίως ἡ ἀριστοτελικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποψις· βλ. M. Meier, *Die Lehre des Thomas von Aquino De passionibus animae in quellenanalytischer Darstellung*, Münster i. W. 1912, σ. 8 ἐξ.

Ἀντιθέτως, εὐρίσκονται αἱ περὶ παθῶν ἀπόψεις τοῦ Seneca ἐγγύτερον πρὸς τὰς τῶν Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου καὶ ὄχι πρὸς τὰς Ποσειδωνίου· βλ. P. Geigenmüller, *Vernunft und Affekt in der Philosophie Senecas*, ἐν: *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*, 3, 1927, 641-657· ἰδιαίτερος σ. 642 καὶ 645.

101. Πλουτάρχου, Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, 28, 13 (441 D): Paton..., III, 130.

τως τῇ πλατωνικῇ ψυχολογίᾳ¹⁰², ἀποδίδει τὰ πάθη εἰς τὸ παθητικὸν τῆς ψυχῆς¹⁰³.

Ἐξ ὧν αὐτῶν ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ Κλήμης, συνδέσας τὰ πάθη πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς ψυχῆς πνεῦμα, τὸ ἐν τῇ πλατωνιζούσῃ παραδόσει κοινῶς καλούμενον παθητικὸν ἢ ἄλογον, εἶχετο μιᾶς παλαιᾶς καὶ εὐρέως διαδεδομένης παραδόσεως. Ἡ παράδοσις αὕτη, οὔσα ὡς ἐκ τούτου προσιτῆ εἰς τὸν Κλήμεντα μέσῳ πολλῶν πηγῶν, ἐξεπροσωπήθη ὑπ' αὐτοῦ ὄχι διότι οὗτος ἐξηγήθη ἐκ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ διότι αὕτη συνεφώνει πρὸς ὅσα ὁ ἴδιος εὕρισκε καὶ εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ἀφ' ἐνὸς εἰς τὴν ζωὴν τῶν πρωτοπλάστων ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ τὴν παραχάραξιν τῶν ἀλόγων δυνάμεων τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν πτώσιν καὶ ἀφ' ἐτέρου εἰς τὴν περὶ «σαρκός», τῆς «ἐπιθυμούσης κατὰ τοῦ πνεύματος», διδασκαλίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ θεολογικὴ αὕτη θεώρησις τοῦ ἀνθρώπου ἰδιαίτερος ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πτώσιν ὑπεμφαίνει ὅμως ταυτοχρόνως μίαν οὐσιώδη διαφορὰν τῆς πατερικῆς περὶ παθῶν ἀντιλήψεως πρὸς τὴν διδασκαλίαν συμπάσης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἄπτεται τοῦ καιρίου ζητήματος τῆς ἀρχικῆς τῶν παθῶν προελεύσεως. Ἐλεύθερος παθῶν ὁ προπρωτοπλάστος ἄνθρωπος «παραχαράσσει» αὐτεξουσίως ἐν τῇ πτώσει καὶ δι' αὐτῆς τὰς φυσικὰς δυνάμεις τοῦ ἀλόγου τῆς ψυχῆς μέρους. Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἡ ὄψις αὕτη τοῦ προβλήματος ἐλλείπει ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὡσαύτως διὰ τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὴν πτώσιν διαφοροποιεῖται καὶ αὕτη ἡ σύνδεσις τῶν παθῶν πρὸς τὸ ἄλογον. Διότι, χωρὶς τὴν πτώσιν καὶ τὴν κατ' αὐτὴν παραχάραξιν τῶν κατωτέρων φυσικῶν καὶ δυνάμει θετικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, δὲν θὰ ἦτο κἂν δυνατόν νὰ γίνετο λόγος περὶ «ἀλόγων» καὶ «παρὰ φύσιν» κινήσεων, διότι αὗται θὰ συνέχιζον κανονικῶς καὶ ἀνεμποδίστως τὸν ὑπηρετικόν, φυσικόν καὶ «ἄλογον» αὐτῶν ρόλον καὶ θὰ ἐπραγματοποιοῦν τὸ «καθ' ὁμοίωσιν».

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν Κλήμεντος καὶ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ ἐρευνωμένου θέματος, ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον συγκεντρώνει ἀσφαλῶς τὸ ζήτημα τοῦ ἐκουσίου ἢ ἀκουσίου τῶν παθῶν. Διὰ τὸν Κλήμεν-

102. Πλουτάρχου, Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, 28, 3 (441 D): Paton..., III, 130: «διττὸς ἡμῶν ὡς ἀληθῶς ἕκαστός ἐστι». 28, 3 (442 B): Paton..., III, 131: «τὸ νοερὸν καὶ λογιστικόν, ᾧ κρατεῖν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ φύσιν καὶ ἄρχειν προσήκον ἐστίν, ἕτερον δὲ τὸ παθητικόν καὶ ἄλογον καὶ πολυπλανὲς καὶ ἄτακτον ἐξεταστοῦ δεόμενον».

103. Πλουτάρχου, Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, 28, 3 (442 BC): Paton..., III, 132.

τα καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν γενικώτερον ἰσχύει, ὡς εἶδομεν, τὸ ἐξαχθὲν συμπέρασμα, ὅτι τὰ πάθη ἀποτελοῦν ἐκ οὐσίαν παραχάραξιν φυσικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων. Ἡ διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ οὔτε τόσον σαφῆς εἶναι οὔτε ἐνιαιία γενικῶς δ' εἰπεῖν ἀντίκειται πρὸς τὴν τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς πατερικῆς παραδόσεως, διότι οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν φιλοσόφων προβάλλουν ἰσχυρότερον τὸν ἀνυπότακτον χαρακτήρα τῶν παθῶν¹⁰⁴ καὶ ὑφ' ὠρισμένην ἔννοιαν τὸ «ἀκούσιον» αὐτῶν, καίτοι καὶ δι' αὐτοὺς ἰσχύει τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καὶ «ἐγκρατείας» καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ ἀλόγου. Πρὸς βασιμωτέραν τεκμηρίωσιν τούτου ἀρκεῖ ἐνταῦθα, νομίζομεν, μία σύντομος ἀναδρομὴ.

Ἐκεῖνοι ἐκ τῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι δέχονται δύο ἀντιτιθεμένας ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεις, ἐκπροσωποῦν, ἐκπεφρασμένως ἢ μὴ, καὶ τὴν ἄποψιν, ὅτι αἱ ἀνώτεραι τῆς ψυχῆς λειτουργίαι (ὁ λόγος) προωρίσθησαν νὰ κυβερνοῦν καὶ ἡνιοχοῦν, αἱ δὲ κατώτεραι (τὸ ἄλογον) νὰ ὑπακούουν καὶ ἀκολουθοῦν.* Ἡ ἐκδήλωσις τῶν παθῶν ἐν προκειμένῳ ὀφείλεται εἰς τὴν «ἀκρασίαν» τοῦ λόγου καὶ συνδέεται πρὸς τὴν ἀνταρσίαν καὶ ἀνυπακοὴν τοῦ ἀλόγου. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἄγει ἡ ἀνάλυσις ἀποσπασμάτων τινῶν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας. Σαφέστερον προκύπτει τοῦτο ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων λόγων τῆς Μηδεΐας, εἰς τοὺς ὁποίους γνωστοποιοῦνται ὄχι μόνον ὁ ἐσωτερικὸς ἠθικὸς ἀγὼν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκβασίς του: τὸ πάθος τοῦ θυμοῦ κυριαρχεῖ ἐπὶ τῶν «βουλευμάτων» τῆς Μηδεΐας, ἤτοι ἐπὶ τῶν συγκεκριμένων σχεδίων τῆς¹⁰⁵. Ἡ βούλησις ὄχι μόνον δὲν κωλύει τοῦ πάθους τὴν γένεσιν, ἀλλὰ κάμπτεται καὶ ὑποτάσσεται εἰς αὐτό· ρυθμιστὴς τῶν πράξεων γίνεται τότε τὸ πάθος καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ὑπ' ἀνάλογον κατάστασιν δρῶντος εἶναι μάλιστα δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ δικαία. Μίαν τοιαύτην προσπάθειαν, ἤτοι νὰ δεῖξη τὴν ἀθωότητα ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ πάθους, παριστᾷ τὸ «Ἐλένης ἐγκώμιον» τοῦ σοφιστοῦ Γοργίου¹⁰⁶ ἢ Ἐλένη ἠκολούθησε τὸν Πάριν «οὐ γνώμης βουλευμασιν», ἀλλ' «ἔρωτος ἀνάγκαις».

104. Τὸ ἀνυπότακτον τῶν παθητικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων μετὰ τὴν πτωσιν διδάσκει ἀσφαλῶς καὶ ὁ Κλήμης· πρὸβλ. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 266, 10 ἐξ.). 6, 15 (II, 490, 2-3). Παιδαγωγός, 1, 9 (I, 138, 21 ἐξ.).

105. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως «βουλευματα» ἀλλὰ καὶ δλοκλήρου τοῦ στίχου βλ. τὸ λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ H. Diller, Θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων, ἐν: Hermes, 94, 1966, 267-275 καὶ ἀνατύπωσίν του ἐν: H. Diller, Kleine Schriften zur antiken Literatur, hrsg. v. H. J. Newiger u. H. Seyffert, München, 1971, σ. 359-368· βλ. ἰδιαίτερος σ. 365 ἐξ.

106. Τὸ κείμενον εὔρηται εἰς FVS, II, 288-294. Πρὸβλ. ἰδιαίτερος Γοργίου, Ἐγκώμιον, 15 ἐξ.: FVS, II, 293, 4 ἐξ.

Και κατά τὸν Σωκράτη τὸ κακὸν καὶ τὰ πάθη («τὰ ἥδιστα» καὶ «αἱ τοῦ σώματος ἡδοναί») παριστάνουν μίαν διαρκῆ ἀπειλήν καὶ πρόκλησιν τοῦ λόγου¹⁰⁷. Ὁ λόγος δύναται μὲν διὰ τῆς προσκλήσεως ἐπιστήμης καὶ γνώσεων καὶ ὡς ἐκ τούτου τῆς πρὸς ταύτας ταυτιζόμενης ἀρετῆς ν' ἀντισταθῆ, ὅμως ἡ ἀντίστασις δὲν εἶναι πάντοτε κατορθωτὴ καὶ ἡ «ἀκρασία», ἡ «βιαστικὴ» αὕτη «ἔξις»¹⁰⁸, ὁδηγεῖ συχνάκις τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν παθῶν καὶ τὴν ἀνελευθερίαν. Ὡσαύτως ὁ Πλάτων, ἐπόμενος τῇ σωκρατικῇ νοησιарχίᾳ, ἐξαιρεῖ κυρίως τὴν ἔλλειψιν ἀσφαλοῦς καὶ βεβαίας γνώσεως («ἐπιστήμης ἐνδεία»)¹⁰⁹ ὡς τοῦ ἀποφασιστικῆς σημασίας παράγοντος κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν παθῶν. Τὰ πάθη ἐναπετέθησαν «ἀναγκαίως» εἰς τὴν ψυχὴν καὶ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστον αὐτῆς μέρος· ἡ ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἀκούσιος ἐκδήλωσις τῶν προδίδει οὕτως ἔλλειψιν ἀφ' ἐνὸς γνώσεως, ἡ ὁποία κατὰ Πλάτωνα ἔχει ὡς αἰτίαν τὴν τελείαν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ¹¹⁰, καὶ σημαίνει ἀφ' ἑτέρου στέρησιν τῆς ἐλευθερίας.

Διὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ κινήσεις τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ ὡς πάθη, καθ' ἑαυτὰς δὲν εἶναι οὔτε ἀρεταὶ οὔτε κακίαι καὶ δὲν ἐπιδέχονται ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς ἀξιολογικὴν κρίσιν. Ἐκδηλώνονται «ἀπροαιρέτως»¹¹¹, ἤτοι χωρὶς τὴν ἔλλογον ἀπόφασιν καὶ ἐκλογὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ χωρὶς νὰ ἐπηρεάζωνται κατ' ἄμεσον τρόπον ἀπὸ τὴν βούλησιν. Οὐδὲν μᾶς λέγει ὁ Σταγίριτης εὐθέως ὡς πρὸς τὸν ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον αὐτῶν χαρακτῆρα, καίτοι τὸ θέμα τοῦ ἐκουσίου καὶ ἀκουσίου τὸν ἀπασχολεῖ σοβαρῶς. Ἐν συνδυασμῷ ὅμως πρὸς τὸ γε-

107. Ξενοφώντας, Ἀπομνημονεύματα, 4, 5, 11-12. Ὁ Σωκράτης εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἄφησεν ἀνοικτὸν τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς ἀποτυχίας, πῶς δηλαδὴ καὶ «ἐπιστήμης ἐνούσης» ἐπιβάλλεται ἡ ἀκρασία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κατέκρινεν ἤδη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, Ἡθ. Νικ. Η' 2, 1145 β 8 ἐξ. Πρβλ. καὶ J. Derbolav, Freiheit und Naturordnung im Rahmen der aristotelischen Ethik. Mit einem Ausblick auf Kant, ἐν: Einheit und Sein. G. Martin z. 65. Geburtstag, hrsg. v. I. Heidemann und E. - K. Specht, Köln 1966, σ. 47 ἐξ. Τὴν διάκρισιν μεταξὺ «ἐπιστήμης» καὶ «δόξης» εἶχε κάμει καὶ ὁ Πλάτων καὶ εἶχε παρατηρήσει, ὅτι ἡ μὴ παραδοχὴ διαφορᾶς μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἐσήμαινε ταύτησιν τοῦ «ἀναμαρτήτου τῶ μὴ ἀναμαρτήτω», Πλάτωνος, Πολιτεία, Ε', 477 Β-Ε.

108. Πρβλ. [Πλάτωνος], Ὅροι, 416 Α 1-2. 412 Β 3 ἐξ. καὶ 415 D 9-10.

109. Πλάτωνος, Πρωταγόρας, 357 D.

110. Πλάτωνος, Πολιτεία, ΣΤ', 508 Ε 1 ἐξ. Βλ. καὶ Γοργίας, 499 Ε 8 ἐξ. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ, πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως πρβλ. J. Stenzel, Das Problem der Willensfreiheit im Platonismus, ἐν: Die Antike, 4, 1928, 312.

111. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Β' 4, 1105 β 31-1106 α 3: «κατὰ μὲν τὰ πάθη οὔτε ἐπαινούμεθα οὔτε ψεγόμεθα... ἔτι ὀργιζόμεθα μὲν καὶ φοβούμεθα ἀπρὸς αἰρετὸν». Πρβλ. καὶ Γ' 4, 1111 β 10 ἐξ.

γονός, ὅτι τὰ θεωρεῖ πραγματικότητας τῆς ψυχῆς, δικαίως οὐδέν λέγει. Κάτι, τὸ ὁποῖον ὑφίσταται οἰκοθεν καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς βουλητικῆς τοῦ ἀνθρώπου διεργασίας, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐξετασθῆ ὑπὸ τὸ πρῖσμα, ἂν προέρχεται ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως. Δὲν εἶναι οὔτε ἐκούσιον οὔτε ἀκούσιον, εἶναι πραγματικόν· ὑπάρχει ἀντικειμενικῶς καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ δὲν ὑπόκειται εἰς τὰ κελεύσματα τῆς βίας ἢ τῆς ἀγνοίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ περὶ τὰ πάθη μεσότης — ἐξαιρουμένων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εἶναι «συνειλημμένα μετὰ τῆς φαυλότητος» καὶ δὲν ἐπιδέχονται ὡς ἐκ τούτου τὴν «μεσότητα»¹¹² — εἶναι ἀρετῆ, δι' αὐτὸ προβάλλεται ἀπλῶς ἡ ἠθικὴ ἐπιταγὴ τοῦ «μετρίως ἔχειν» περὶ αὐτά¹¹³.

Ἐπίσης, οἱ προμνημονευθέντες στίχοι τοῦ Κλεάνθους συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀκουσιότητος τῶν παθῶν¹¹⁴, ἀφοῦ κατ' αὐτοὺς ὁ θυμὸς κέκτῃται τὴν ἰκανότητα ὄχι μόνον νὰ ἀντιτάσσεται εἰς τὸν λογισμὸν, ἀλλὰ καὶ νὰ πράττῃ «πᾶν, ὃ βούλεται». Καὶ κατὰ τὸν Ποσειδώνιον εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικράτησις τῶν ἀλόγων δυνάμεων ἔναντι τοῦ λόγου. Καὶ ἐνῶ διὰ τῆς φυσικῆς κυριαρχίας τοῦ λόγου διασώζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἀλόγου εἶναι πράξις «βιαιά», ἡ ὁποία καθιστᾷ τὴν ἐπέμβασιν καὶ ἐκ νέου κυριαρχίαν τοῦ λόγου λίαν δυσχερῆ καὶ μᾶλλον ἀδύνατον¹¹⁵, πρὸς ἀποσαφήνισιν αὐτοῦ προσάγει ὁ Ποσειδώνιος τὸ παράδειγμα ἐνός ἵππου καὶ τοῦ ἐπιβάτου: "Ὅταν, λέγει, εἰς ἵππος γίνῃ «ἔκφορος» καὶ ἀπορρίψῃ τὸν ἐπιβάτην «βιαιῶς», ὁ ἠνίοχος δὲν θὰ γίνῃ καὶ πάλιν κύριος τοῦ ἵππου παρὰ μόνον τότε, ὅταν ὁ ἵππος κουρασθῆ καὶ ἐπὶ πλέον «ἐμπλησθῆ, ὧν ἐπεθύμησεν». Ἡ ἐπανάκτησις ὑπὸ τοῦ λόγου τῆς ἀκουσίως ἀπολεσθείσης ἐλευθερίας εἶναι ἐντεῦθεν συνάρτησις τῆς ἀφ' ἑαυτῶν «καθησυχάσεως» τῶν παθητικῶν κινήσεων καὶ ὀλιγώτερον τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ λόγου, ὅπως κατὰ τὸν Χρῦσιππον¹¹⁶.

Ὅμοίως, κατὰ Πλούταρχον διεξάγει τὸν παθητικὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ λογικοῦ τῆς ψυχῆς μέρους καὶ εἶναι ἐνίοτε ἀνυπάκοον καὶ ἐπαναστατικόν. Ἡ ἀνυπακοὴ τῶν παθῶν ἔναντι τοῦ λόγου γίνεται πλέον ἐκδηλος, ὅταν τὰ πάθη ἐμμεῖνουν εἰς τὰς ψυχὰς «πολὺν χρόνον», ὁπότε «ἔξεις ἐνεργάζεται πονηράς· αὐταὶ δ' ὅταν ἰσχὺν φύσεως λάβωσιν, ὑπὸ τῆς τυχούσης κινούμεναι προφάσεως, πολλάκις καὶ ἄκοντας ἐπὶ τὰ οἰκεῖα καὶ συνήθη καταφέρουσι πάθη... Ἡ γὰρ συνήθεια δεινή... ὁ πε-

112. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Β' 6, 1107 α 3 ἐξ.

113. Ἀριστοτέλους, Ἡθ. Νικ., Δ' 1, 1121 α 1 ἐξ.

114. Βλ. ἄν., σ. 103.

115. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 4, 416-427; Edelstein - Kidd, fr. 165 (σ. 155-156).

116. Βλ. ἄν., σ. 98, σημ. 77.

φύκασιν οὐχ ὁ βούλονται ποιῶσιν»¹¹⁷. Ἡ ρητὴ διαβεβαίωσις τοῦ Πλουτάρχου εἰς τὸ ἐδάφιον τοῦτο, ὅτι ἡ ἐκδήλωσις καὶ διατήρησις τῶν παθῶν εἶναι «πολλάκις» δυνατὴ χωρὶς τὴν θέλησιν καὶ συγκατάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου («ἄκοντας», «ὁ πεφύκασιν οὐχ ὁ βούλονται ποιῶσιν»), ἀποδεικνύει τὸν ἀκούσιον συχῶς χαρακτῆρα τῶν παθῶν καὶ τὴν περιορισμένην ἰκανότητα τοῦ λόγου νὰ ἐνεργήσῃ τόσον προφυλακτικῶς ὅσον καὶ ἀνασταλτικῶς.

Συνοψίζοντες τώρα τὰ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ λεχθέντα καὶ δὴ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς ἐν ἀρχῇ μνημονευθείσας ἀπόψεις τόσον παλιότερων ἐρευνητῶν ὅσον καὶ τοῦ S. Lilla διαπιστώνομεν, ὅτι κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ὁ μακάριος Κλήμης, ἀλλὰ καὶ ἡ πατερικὴ θεολογικὴ σκέψις γενικώτερον, καταφεύγει ἀδεῶς εἰς γνωστὰς παραστάσεις καὶ κατηγορίας τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ἀντλεῖ ἐντεῦθεν δὲν ἀντιπίπτει πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Δι' αὐτὸ γίνεται δευτερεῦον τὸ Ζήτημα, πόθεν οὗτοι ἀρῶνται τὰς παραστάσεις καὶ κατηγορίας αὐτάς. Ἡ φιλολογικὴ-ιστορικὴ ἐξέτασις τῶν κειμένων ἀποσαφηνίζει συνήθως τὴν τελευταίαν αὐτὴν πλευρὰν τοῦ προβλήματος καὶ ἀντιπαρέρχεται ἐνίοτε τὸ θεολογικὸν ὑπόβαθρον, τὸ ὁποῖον ἐγκρύπτεται εἰς τὰς ἐκφράσεις καὶ τὰς λέξεις. Ἀρκεῖται νὰ παραθέσῃ καὶ ἀναλύσῃ τὴν προέλευσιν τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ἐκφράσεων καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται, ὅσον πρέπει, διὰ τὸ Ζήτημα, ὅτι αἱ ἐκφράσεις τοῦ Πλάτωνος ἢ τῶν Στωικῶν ἐμπλουτίζονται καὶ ἀφομοιώνονται εἰς τὸ νέον σύστημα τοῦ ὑπ' ὄψει ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως. Συχνάκις μάλιστα ἀποκτοῦν καὶ τελείως διάφορον νόημα. Πρόκειται διὰ τὴν ἐξ ἐπόψεως ἱστορίας τοῦ πνεύματος ἀβίαστον καὶ ἀμοιβαίως ὠφέλιμον¹¹⁸ συνάντησιν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας.

117. Πλουτάρχου, Συμποσιακὰ προβλήματα, 5, 7, 5: Hubert, IV, 172-173.

118. Πρὸβλ. E. v. Ivanka, Plato Christianus..., σ. 97-98: «er (sc. Clemens) verwendet sie im Grunde nur, um dadurch — gewissermassen gleichnishaft — christliche Lehren zu veranschaulichen... Der Bildwert eines platonischen Gedankenmotivs, nicht sein eigentlicher, philosophischer Gehalt zählt für Clemens... eine wirkliche Auseinandersetzung mit der platonischen Philosophie vom Standpunkte des christlichen Denkens ist daher das Werk des Clemens nicht — aber auch nicht, wie man ihm oft zu Unrecht vorgeworfen hat, eine Hellenisierung des Christlichen». J. Daniélou, *Message Evangélique et culture Hellenistique aux II et III siècle*, Paris 1961, σ. 285. Θ. Νικολάου, Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεά, ἐν: *Κληρονομία*, 11, 1979, 59-92.

Ἡ διαπίστωσις, ὅτι αἱ αὐταὶ κατηγορίαι εὐρίσκονται καὶ εἰς ἄλλους φιλοσόφους τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς, ὑπογραμμίζει τὸ διάχυτον καὶ ἀρκούντως διαδεδομένον τῶν ὄρων αὐτῶν. Δι' αὐτὸ καὶ τὰ συμπεράσματα ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῶν ὡς ἄνω μελετητῶν εἶναι ὀρθὰ μόνον ὡς πρὸς λεπτομερείας τινὰς καὶ μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν χρήσει ὀρολογίαν, δὲν ἐξαντλοῦν ὅμως οὔτε διευκρινίζουν ἱκανοποιητικῶς τὸ ὅλον θέμα. Θέτουν τὸν Κλήμεντα ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως μετὰ τινων φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, χωρὶς νὰ ἀνατρέχουν ταυτοχρόνως εἰς ὀλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ πρὸ πάντων χωρὶς νὰ διαφοροποιοῦν τὰς θέσεις τοῦ Συγγραφέως, ὅπου καὶ ὅταν τοῦτο εἶναι δυνατόν. Αἱ ἰδικαί μας διαπιστώσεις καταδεικνύουν, ὡς ἐλπίζομεν, ἐπαρκῶς, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος **σ υ ν α ν τ ῶ ν τ α ι** καὶ **ἐ ν α ρ μ ο ν ῖ ζ ο ν τ α ι** τὰ ὑπ' ὄψει φιλοσοφικὰ στοιχεῖα μὲ τὴν Γραφικὴν ἀλήθειαν. Ἡ συνάντησις αὐτὴ παραθεωρεῖται ζωτικῶς, ὅταν δὲν ὑπογραμμίζεται, ὡς προελέχθη, τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου γίνε-ται ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων αὐτῶν. Πολὺ περισσότερον μάλιστα, ὅταν, ὅπως εἰς τὸ Ζήτημα τῶν παθῶν, τὸ ἔδαφος τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας προσφέρεται ἄριστα διὰ μίαν βαθυτέραν καὶ πλέον ἐπιτυχῆ ἐρμηνείαν· ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν θὰ ἦτο ἀσφαλῶς δυνατὴ χωρὶς τὴν προεργασίαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας τὰς ἀντιλήψεις ὁ Κλήμης καὶ οἱ πατέρες ὡς θείας προνοίας ἔργον συνεπεξεργάζονται εἰς τὰ συγγράμματά των. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συνοπτικῆς μελέτης ἐπὶ μέρους παθῶν, εἰς τὴν ὁποίαν προβαίνομεν

Γ' Τὰ ἐπὶ μέρους πάθη τῆς ψυχῆς

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔρευναν τῶν παθῶν ὡς ἐκουσίας «παραχαράξεως» φυσικῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, ἐμνημονεύσαμεν τὰ τέσσαρα «γενικώτατα» πάθη: **ἐπιθυμίαν, φόβον, ἡδονὴν καὶ λύπην**¹¹⁹.

Καίτοι τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη παραδίδονται συστηματικῶς τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Στωικῶν ὡς τὰ κύρια πάθη, ἐν τούτοις πρέπει νὰ υποθέσωμεν μετὰ τοῦ Ο. Gigon¹²⁰, ὅτι ἡ ἀμεσώτερα περιγραφή των ἀνάγεται ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Σοφιστῶν. Μετὰ βεβαιότητος πάντως ἔχομεν εἰς τὴν Πολιτείαν (Δ', 430 AB) τοῦ Πλάτωνος μίαν ἀξιόλογον ἐπὶ τοῦ θέματος μαρτυρίαν. Εἰς τὸ ἐδάφιον αὐτὸ μνημονεῦει ὁ φιλόσοφος **μόνον** τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη, χωρὶς ὅμως νὰ διαβλέ-

119. Βλ. ἀν., σ. 94 καὶ Στρωματεῖς, 6, 14 (II, 488, 7).

120. Ο. Gigon, Grundprobleme der antiken Philosophie..., σ. 291.

νη εἰς αὐτὰ καὶ ἓν σύστημα παθῶν, ὅπως ἀργότερον οἱ Στωϊκοί. Ὅτι ἢ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος μνεία τῶν τεσσάρων αὐτῶν παθῶν δὲν γίνεται ἐν ἐννοίᾳ συστηματικῇ, καταφαίνεται καὶ ἐξ ἄλλων χωρίων, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος ἀναφέρει τὰ ἐν λόγῳ τέσσαρα πάθη¹²¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὄχι μόνον δὲν θεωρεῖ τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη ὡς συστηματικὴν τινα διαίρεσιν, ἀλλὰ καὶ διακρίνει μεταξὺ παθῶν, (ἐπιθυμίας, ὀργῆς, φόβου, θράσους, φθόνου, χαρᾶς κλπ.) ἀφ' ἐνός καὶ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον συνοδεύει τὰ πάθη (ἡδονὴ ἢ λύπη) ἀφ' ἐτέρου¹²². Τὰ δύο λοιπὸν ἐκ τῶν τεσσάρων παθῶν δὲν καλοῦνται κἄν πάθη, ἀλλ' εἶναι τὸ ἐπακολούθημα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν παθῶν γνώρισμα. Πρὸς αὐτό, τὸ ὁποῖον κατ' Ἀριστοτέλη ἐπεται τῶν παθῶν (ἡδονὴ καὶ λύπη), συγγένειαν παρουσιάζουν τὰ δύο πάθη (ἡδονὴ καὶ ἀλγῆδων) τοῦ Ἐπικούρου¹²³.

Ἡ διάκρισις τεσσάρων κυρίων παθῶν ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Στοᾶς Ζήνωνος¹²⁴ καὶ τῶν στωικῶν φιλοσόφων γενικώτερον ἔχει ἄμεσον σχέσιν μὲ τὸ γεγονός, ὅτι οὗτοι ἠρεύνησαν τὰ πάθη συστηματικώτερον καὶ ἐντριβέστερον παντὸς προγενεστέρου φιλοσόφου. Ἡ ἐξέτασις τῶν παθῶν ἀπετέλει διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐξ αὐτῶν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ἰδιαίτερον «τόπον», ἐν τῶν κυρίων κεφαλαίων τῆς ἠθικῆς των φιλοσοφίας¹²⁵. Δι' αὐτὸ εἶναι εὐεξήγητον

121. Πρὸβλ. Πλάτωνος, *Λάχης*, 191 D 6-7. *Πολιτεία*, I', 614 B, ὅπου μνημονεύονται ὁ θυμὸς, ἡ ἡδονή, ἡ λύπη, ὁ ἔρωσ καὶ ὁ φόβος. Δοθέντος, ὅτι τὸ «θεῖον πάθος» τοῦ ἔρωτος εἶναι, κατὰ τὸν ὄρισμὸν τοῦ Φιλοσόφου, «ἐπιθυμία τις» ἐπὶ τὸ ὀρθόν» ὀρμῶσα (Φαῖδρος, 237 D 3-238 C), εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ διίδωμεν καὶ ἐνταῦθα τὴν μνείαν τῶν τεσσάρων παθῶν.

122. Ἀριστοτέλους, *Ἠθ. Νικ.*, B' 4, 1105 6 19 ἐξ. Βλ. καὶ ἄν., σ. 101 ἐξ. καὶ 106 ἐξ.

123. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*, 10, 34: Usener, fr. 26 (σ. 190, 4-6).

124. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*, 7, 110: SVF, I, 51, 32 ἐξ.: «τῶν παθῶν τὰ ἀνωτάτω (καθὰ φησιν... Ζήνων ἐν τῷ περὶ παθῶν) εἶναι γένη τέσσαρα, λύπην, φόβον, ἐπιθυμίαν καὶ ἡδονήν». I. Στοβαίου, *Ἐκλογαί*, 2, 7, 10: SVF, I, 51, 34-35: «πρῶτα δ' εἶναι τῷ γένει ταῦτα τὰ τέσσαρα». Τὸ «τετράχορδον» τῶν παθῶν τούτων μνημονεύει καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ζήνωνος Ἀρίστων ὁ Χίος: *Στρωματεῖς*, 2, 20 (II, 176, 2).

125. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*, 7, 84: SVF, I, 45, 8 ἐξ. III, 3, 1 ἐξ.: «Τὸ δὲ ἠθικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας διαιροῦσιν εἰς τε τὸν περὶ ὀρμῆς καὶ εἰς τὸν περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν τόπον καὶ εἰς τὸν περὶ παθῶν καὶ περὶ ἀρετῆς... οὕτω δ' ὑποδιαιροῦσιν οἱ περὶ Χρῦσιππον καὶ Ἀρχέδημον καὶ Ζήνονα τὸν Ταρσέα...». Πρὸβλ. καὶ H. M. Gardiner - R. C. Metcalf - J. G. Beebe - Center, *Feeling and emotion...*, σ. 58: «All the Stoics deal with the passions in their ethics». Ὡς γνωστὸν, ἡ Ἠθικὴ διὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ ἀφετηρίαν αὐτῆς ταύτης τῆς φιλοσοφίας, τὰ δὲ προ-

τὸ γεγονός, ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν Στωικῶν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ζήνων¹²⁶, Ἡρίλλος ὁ Καρχηδόνιος¹²⁷, Σφαῖρος ὁ Βοσποριανός¹²⁸, ὁ Ἐκάτων¹²⁹, ὁ Χρῦσιππος¹³⁰ καὶ ὁ Ποσειδώνιος¹³¹, ἔγραψαν ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀνεφέροντο εἰδικῶς εἰς τὰ πάθη καὶ ἐπιτλοφοροῦντο «Περὶ παθῶν»¹³². Ἄτυχῶς οὐδὲν τούτων περιεσώθη. Σήμερον κατέχομεν μόνον ἀποσπάσματα αὐτῶν¹³³. Εἶναι περιττὸν νὰ μνημονεύσωμεν ἐδῶ ἐκείνας τὰς πραγματείας, αἱ ὁποῖαι ἡσχρολοῦντο μὲ ἐπὶ μέρους πάθη καὶ ὑπῆρξαν ὄχι εὐάριθμοι.

βλήματά της τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐνασχόλησίν των. Δι' αὐτὸ ὁ F. Jodl, *Geschichte der Ethik*, τ. 1, Stuttgart - Berlin ²1906, σ. 83, τοὺς ὀνομάζει «ethische Metaphysiker». Εἶναι δὲ γεγονός, ὅτι ἤσκησαν σοβαρὰν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν τῶν μεταγενεστέρων καὶ ἡ ἀξία των ἐπὶ τοῦ πεδίου αὐτοῦ ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ I. Kant.

126. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 4: SVF, I, 14, 30. 7, 10: Long, II, 343, 22. Ἐπειδὴ ὁ Ποσειδώνιος δὲν μνημονεύει τὸ ἔργον τοῦ Ζήνωνος, καίτοι ὁμιλεῖ περὶ τῆς περὶ παθῶν διδασκαλίας του, δὲν ἀποτελεῖ, νομίζομεν, σοβαρὸν ἐπιχείρημα, ὥστε ν' ἀρνηθῶμεν τὴν συγγραφὴν ἐνὸς τοιούτου ἔργου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπαινίσσεται ὁ M. Pohlenz, *Die Stoa*, τ. 2, σ. 77.

127. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 166: SVF, I, 91, 10,

128. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 178: SVF, I, 139, 33.

129. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 110: Long, II, 108, 21-22.

130. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 111: SVF, III, 110, 39.

Ἔστι δὲ ὁ Χρῦσιππος ἔγραψεν ἔργον «Περὶ παθῶν», τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν βιβλίων, καὶ ἕτερον μὲ τὸν τίτλον «Θεραπευτικός», τὸ ὁποῖον περιεστρέφετο περὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον, γνωρίζομεν καὶ ἐκ τοῦ Γαληνοῦ, Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων, 3, 1: SVF, III, 111, 4 ἐξ. Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 5, 6: SVF, III, 111, 8 ἐξ. (passim). Περὶ τῆς σχέσεως τῶν ἔργων τούτων βλ. M. Pohlenz, *Das dritte und vierte Buch der Tusculanen*, ἐν: *Hermes*, 41, 1906, 352 ἐξ.

131. Βλ. Ποσειδωνίου, fr. 30-35: Edelstein - Kidd, σ. 49 ἐξ. Περὶ τοῦ «Περὶ παθῶν» ἔργου τοῦ Ποσειδωνίου πρὸς καὶ M. Pohlenz, *De Posidonii libris περὶ παθῶν*, ἐν: *Jahrbücher für Class. Philologie, Suppl.*, 24, 1898, 535-634. Τοῦ ἔργου τούτου εὐρείαν χρῆσιν ἔκαμεν ὁ Γαληνὸς εἰς τὴν πραγματείαν του «Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων» καὶ μᾶς παρέδωκεν ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀποσπασμάτων: Edelstein - Kidd, 137 ἐξ.

132. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ ἐξ Ἡρακλείας Διονύσιος συνέγραψε ἔργον εἰς δύο βιβλία ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἀπαθείας», Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 167: Long, II, 370, 18.

133. Τὸ μόνον «Περὶ παθῶν» ἔργον, τὸ ὁποῖον διεσώθη ὁλόκληρον καὶ ἔχει ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ X. Kreuttner (Heidelberg 1885) ὡς τὸ ἔργον Ἀνδρονίκου τοῦ Ροδίου (περιπατητικοῦ φιλοσόφου, περὶ τὸ 70 π.Χ.), δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς γνήσιον, ἀλλ' ὡς ψευδεπίγραφον. Βλ. καὶ Car. Schuchhardt, *Andronici Rhodii fertur libelli περὶ παθῶν pars altera de virtutibus et vitiis*, Darmstadt 1883. U. v. Wilamowitz - Moellendorf, *Lesefrüchte*, ἐν: *Hermes*, 40, 1905, 161-165.

Τὰ τέσσαρα γενικά πάθη ἔχουν κατὰ τοὺς Στωικούς τοῦτο τὸ ἰδι-
αίτερον γνώρισμα: ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη ἀναφέρονται εἰς τὸ παρόν:
«ὅταν μὲν ὡς ἐπὶ παροῦσι τοῖς ἀγαθοῖς κινῆται ψυχὴ, ἡδονὴν εἶναι,
ὅταν δὲ ὡς ἐπὶ παροῦσι τοῖς κακοῖς, λύπην»· ἡ δὲ ἐπιθυμία καὶ ὁ φό-
βος εἰς τὸ μέλλον: «ἐπὶ τοῖς προσδοκωμένοις ἀγαθοῖς ἐπιθυμία συμ-
βαίνει, ὄρεξις οὔσα ὡς φαινομένου ἀγαθοῦ, κακῶν δὲ προσδοκωμέ-
νων τὸ συμβαῖνον πάθος φόβον ἔλεγον εἶναι». Ἐκτὸς τούτου, ἡ ἡδο-
νὴ καὶ ἡ ἐπιθυμία ἐκδηλώνονται «δι' ὑπόληψιν ἀγαθοῦ», ἡ δὲ λύπη καὶ
ὁ φόβος γίνονται «δι' ὑπόληψιν κακοῦ»¹³⁴.

Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων παθῶν παρήγαγον οἱ Στωικοὶ μετ' ἐκ-
πληκτικῆς σχολαστικότητος καὶ ἕτερα, τὰ ὅποια καὶ ὤρισαν καθ' ἕκα-
στον. Συμφώνως πρὸς τὸν κατάλογον τοῦ Ψευδο - Ἀνδρονίκου διεκρί-
νοντο: α) 27 εἶδη ἐπιθυμίας: ὀργή, θυμός, χόλος, πικρία, μῆνις, κό-
τος, ἔρωσ, ἄλλος ἔρωσ, ἄλλος ἔρωσ, ἴμερος, πόθος, δυσμένεια, δύσ-
νοια, ἀψικορία, ριψοφθαλμία, σπάνις, τραχυτής, ἔρις, προσπάθεια, φι-
ληδονία, φιλοχρηματία, φιλοτιμία, φιλοζωία, φιλοσωματία, γαστριμαρ-
γία, οἰνοφυγία, λαγνεῖα¹³⁵. β) 5 εἶδη ἡδονῆς: ἀσμενισμός, τέρψις, κή-
λησις, ἐπιχαιρεκακία, γοητεία¹³⁶. γ) 13 εἶδη φόβου: ὄκνος, αἰσχύνη,
δεῖμα, δέος, ἐκπληξις, κατάπληξις, δειλία, φοφοδέεια, ἀγωνία, μέλλη-
σις, ὀρρωδία, θόρυβος, δεισιδαιμονία¹³⁷ καὶ δ) 25 εἶδη λύπης: ἔλεος,
φθόνος, ζῆλος, ζηλοτυπία, δυσθυμία, συμφορά, ἄχθος, ἄχος, σφακε-
λισμός, πένθος, δυσχέρασις, ὄχλησις, ὀδύνη, ἀνία, μεταμέλεια, σύγ-
χυσις, ἀθυμία, ἄση, νέμεσις, δυσφορία, γόος, βαρυθυμία, κλαῦσις,
φροντίς, οἶκτος¹³⁸.

Τὰ τέσσαρα γενικά πάθη ὑπὸ τὴν κλασσικὴν των ἴμορφὴν ἀπη-
σχόλησαν καὶ τὴν χριστιανικὴν γραμματεῖαν. Καὶ ναὶ μὲν καθ' ἑαυτὰ
δὲν εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, ἀγνωστα οὔτε εἰς τὴν

134. Ἀσπασίου, Εἰς Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια, 44, 16: SVF, III, 94, 6 ἐξ. Πρὸς καὶ Servii, Ad Aeneid., 6, 733: SVF, III, 94, 16 ἐξ.: «Varro et omnes philosophi dicunt quattuor esse passiones, duas a bonis opinatis, et duas a malis opinatis rebus: nam dolere et timere duae opinionones male sunt, una praesentis, alia futuri: item gaudere et cupere opinionones bonae sunt, una praesentis, altera futuri». Φίλωνος, Περὶ ἀνδρείας, 419: SVF, III, 94, 21-24: «τεττάρων ὄντων ἐν τῇ ψυχῇ παθῶν, δυοῖν μὲν περὶ τὸ ἀγαθὸν ἐνεστώσ ἢ μέλλον, ἡδονῆς καὶ ἐπιθυμίας, δυοῖν δὲ περὶ τὸ κακὸν, παρόν ἢ προσδοκώμενον, λύπης καὶ φόβου». Περὶ Μωϋσέως, 3, 2: SVF, III, 95, 23 ἐξ.

135. [Ἀνδρονίκου], Περὶ παθῶν, 4: SVF, III, 96, 35 ἐξ.

136. [Ἀνδρονίκου], Περὶ παθῶν, 5: SVF, III, 97, 41 ἐξ.

137. [Ἀνδρονίκου], Περὶ παθῶν, 3: SVF, III, 98, 44 ἐξ.

138. [Ἀνδρονίκου], Περὶ παθῶν, 2: SVF, III, 100, 12 ἐξ.

Ἄγιαν Γραφήν, ὅμως μένει ἀδιαμφισβήτητον, ὅτι ὁ Κλήμης τὰ παρέλαβεν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ ἐκ τῶν Στωικῶν. Τοῦτο ὑπαινίσσεται ὁ ἴδιος εἰς τὸ γνωστὸν ἐδάφιον (Παιδαγωγός, 1, 13: I, 150, 21-25) καὶ ἀνομολογεῖ εὐθέως, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τοῦ «τετραχόρδου τῶν παθῶν»¹³⁹ καὶ ἐκφράζη τὸν θαυμασμόν του διὰ «τοὺς περὶ ταῦτα (τ. ἔ. περὶ τὰς διακρίσεις τῶν παθῶν) δεῖνοὺς»¹⁴⁰ φιλοσόφους. Διότι «δεινοί» περὶ τὰς διακρίσεις καὶ τὴν σχολαστικὴν συστηματοποίησιν τῶν παθῶν ὑπῆρξαν, ὡς γνωστόν, οἱ Στωικοί. Ὅμως δὲν συμπαρέλαβε καὶ τὰ ἐπὶ μέρους «εἶδη» καὶ διακρίσεις τῶν τεσσάρων γενικῶν παθῶν, εἰς τὰς ὁποίας εἶχον προῆλθῇ οἱ Στωικοί. Ἀναφέρει μόνον συμπτωματικῶς μερικὰ τῶν ἐν λόγῳ «εἰδῶν». Δι' αὐτὸ ἀρκοῦμεθα ἐν συνεχείᾳ παραδειγματικῶς εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν «γενικωτάτων» παθῶν.

Πρὶν ὅμως εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἔρευναν, ἀξίζει νὰ παρατηρήσωμεν πρῶτον, ὅτι τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη ἀψηχόλησαν καὶ ἄλλους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ πατέρας. Μεταξὺ αὐτῶν συγκεκριμένως τοὺς Νεμεσίον Ἐμέσης¹⁴¹, Γρηγόριον Νύσσης¹⁴², Θαλάσιον¹⁴³ καὶ Ἰωάννην Δαμασκηνόν¹⁴⁴. Δεύτερον δέ, ὅτι ἡ στωικὴ αὐτὴ διάκρισις τεσσάρων κυρίων παθῶν δὲν εὔρε γενικὴν ἀπήχησιν καὶ παραδοχὴν εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν. Οὔτε παίζει ἰδιαιτερόν ρόλον ἐντὸς αὐτῆς. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς δὲν ἠσχολήθησαν τόσο συστηματικῶς περὶ τὸ θέμα ὅσον καὶ οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι. Οὔτε ἦτο, ἐπίσης, δυνα-

139. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 172, 2). Βλ. καὶ ἀν., σ. 110, σημ. 124.

140. Στρωματεῖς, 4, 18 (II, 300, 1 ἔξ.). Ρητῶς ἀνάγει τὰ τέσσαρα αὐτὰ πάθη εἰς τοὺς Στωικοὺς καὶ ὁ Λακτάντιος, Div. institutionum, 6, 14, 7 ἔξ.: CSEL, 19, 537, 19 ἔξ. Πρὸβλ. καὶ Augustini, De civ. Dei, 14, 3: CSEL, 40, 5, 26 ἔξ. 14, 5: CSEL, 40, 10, 15.

141. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 17: BEP, 38, 267, 22 ἔξ.

142. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως: PG, 46, 61 B.

143. Θαλασίου, Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας ἑκατοντὰς τρίτη, 19-20: PG, 91, 1450 BC. Πρὸβλ. Βασιλείου Μεγάλου, Ἐπιστ. 2, 2: BEP, 55, 13, 30-31: «ἐπιθυμία καὶ ὄρκα καὶ φόβοι καὶ λύπαι».

144. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως 26: Kotter, II, 80, ὅπου ἡ ἐξάρτησις ἐκ τοῦ Νεμεσίου εἶναι προφανής. Πρὸβλ. καὶ Ἐισαγωγή δογμάτων στοιχειώδης, 9: Kotter, I, 26, ἐνθα μνημονεύονται δέκα ἔξ ἐν συνόλῳ πάθη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ἐν λόγῳ τέσσαρα. Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ ἀσύμφωνος πρέπει νὰ θεωρηθῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Δαμασκηνοῦ γενικώτερον ἢ ἀκολουθοῦσα φράσις «Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα πάθη φυσικά εἰσι καὶ ἀδιάβλητα οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὄντα».

τόν νά οικειοποιηθοῦν ἐν σχῆμα παθῶν τῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖον ἀλλωστε εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὸ συζητήσιμον. Ἐξ ὧν αὐτῶν γίνεται ἀντιληπτόν, διατί εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν ὑπάρχει ποικιλία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παθῶν. Οὕτως ὁ Λακτάντιος ἐπὶ παραδείγματι, καίτοι γνωρίζει, ὡς εἶδομεν¹⁴⁵, τὴν στωικὴν διδασκαλίαν, ὁμιλεῖ περὶ τριῶν παθῶν: «Tres adfectus... ira... avaritia... libido»¹⁴⁶. Ὁ δὲ Μέγας Ἀθανάσιος¹⁴⁷ ἀπαριθμεῖ τὰ ἐξῆς «πέντε»: «ὀργή, λύπη, φόβος, φροντίς καὶ φθόνος».

Ἄκόμη καὶ εἰς τοὺς νηπτικούς πατέρας, οἱ ὁποῖοι διὰ λόγους ἀσκητικούς - ἠθικούς ὁμιλοῦν λίαν συχνῶς περὶ παθῶν ἢ πονηρῶν λογισμῶν, οἱ ἐκάστοτε μνημονεύομενοι ἀριθμοὶ ποικίλλουν. Τιοιουτρόπως ἄλλοι τὰ ἀναβιβάζουν εἰς τρία¹⁴⁸, ἄλλοι εἰς τέσσαρα¹⁴⁹, πέντε¹⁵⁰,

145. Βλ. ἀν., σ. 113, σημ. 140.

146. Lactanti, Div. Institutionum epitome, 56: CSEL, 19, 738, 7-11.

147. Ἀθανασίου Μεγάλου, Περὶ σώματος καὶ ψυχῆς: ΒΕΠ, 35, 216, 13-14. [Ἀθανασίου Μεγάλου], Περὶ ὄρων, 12: ΒΕΠ, 36, 30, 35 ἐξ.

148. Θεοδώρου Ἐδέσης, Κεφάλαια πάνυ ψυχωφελῆ, ι': Φιλοκαλία, I, 305: «Τρία... εἰσὶ τὰ γενικώτατα πάθη, δι' ὧν γεννῶνται πάντα' φιληδονία, φιλαργυρία καὶ φιλοδοξία». Μάρκου Ἀσκητοῦ, Περὶ νόμου πνευματικοῦ, ρδ': Φιλοκαλία, I, 102: «ἐκτυφλοῦται ὁ νοῦς διὰ τούτων τῶν τριῶν παθῶν, φιλαργυρίας λέγω καὶ κενοδοξίας καὶ ἡδονῆς... ρδ'. Θυμὸς καὶ ὀργή... καὶ πᾶς ὁ λοιπὸς τῶν κακιῶν κατάλογος, δι' ἐκείνας...». Βλ. καὶ ρε' καὶ ρστ'. Νικήτα Σπηθάτου, Πρακτικῶν κεφαλαίων ἑκατοντάς, λη': Φιλοκαλία, III, 282: «Τρεῖς εἰσιν οἱ γενικώτατοι πάντων τῶν παθῶν ἕξαρχοι... τὸν τῆς φιληδονίας, τὸν τῆς φιλαργυρίας καὶ τὸν τῆς φιλοδοξίας δράκοντα». Βλ. καὶ ιβ' - ιγ': Φιλοκαλία, III, 282-283' εἰς κεφ. λζ' πλὴν τῶν τριῶν αὐτῶν παθῶν μνημονεύονται καὶ ἡ ἐπιθυμία, ὁ θυμὸς καὶ ἡ ὑπερηφανία. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Λόγος ψυχωφελῆς: Φιλοκαλία, II, 233, 24-26: «Ρίξαι δὲ τούτων πάντων τῶν παθῶν... φιληδονία, φιλοδοξία καὶ φιλαργυρία».

149. [Ἀντωνίου Μεγάλου], Παραίνεσις περὶ ἠθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας, οθ': Φιλοκαλία, I, 15: «εἰσὶ δὲ τὰ τέσσαρα πάθη τῆς ψυχῆς, κενοδοξία, χαρὰ, θυμὸς καὶ δειλία». Τὰ ἀπαριθμούμενα ἐνταῦθα τέσσαρα πάθη οὐδόλως συμπίπτουν πρὸς τὰ τῶν Στωικῶν. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἕτερα ἐπιτρέπουν, νομίζομεν, νὰ θεωρηθῆ ὡς δεβιασμένον τὸ συμπέρασμα τοῦ I. Hausherr, Études de spiritualité orientale (Orient. Christ. Analecta, 183), Roma 1969, σ. 59-63, ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου τῶν Στωικῶν. Τὰ στωικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχονται εἰς αὐτὸ δέον μᾶλλον νὰ ἐξηγηθοῦν ἐκ τῆς εὐρείας διαδόσεως τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν συγγραφῆς τοῦ ἔργου.

150. Γρηγορίου Σιναΐτου, Κεφάλαια πάνυ ὠφέλιμα, ρκα': Φιλοκαλία, IV, 54, ὅπου γίνεται λόγος εἰδικῶς περὶ τῶν «πέντε τῆς ὑπακοῆς ἀντικειμένων παθῶν... παρακοῆς, φημί, καὶ ἀντιλογίας, αὐταρσεκείας τε καὶ δικαιοματος καὶ τῆς ὀλεθρίου οἰήσεως».

ἕξ¹⁵¹, ὀκτώ¹⁵² ἢ καὶ δώδεκα¹⁵³. Μάλιστα καὶ ὅταν ἀκόμη συμπίπτῃ ὁ διδόμενος ἀριθμός, αὐτὸ δὲν συνεπάγεται ὅπως ὅποτε καὶ συμπτωσιν τῶν ἐκάστοτε ἀριθμουμένων παθῶν. Ἐπίσης, ἔχομεν καταλόγους παθῶν, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν πολὺ περισσότερα πάθη. Εἰς τοὺς καταλόγους αὐτοὺς δὲν δίδεται πάντοτε καὶ ὁ συνολικὸς τῶν παθῶν ἀριθμός¹⁵⁴. Ὁ Πέτρος Δαμασκηνός¹⁵⁵ παραθέτει πάντα τὰ πάθη τὰ «ὀνομαζόμενα ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς», καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται εἰς διακόσια ἐνενηκοντα ὀκτώ! Ἀπέφυγε δέ, ὡς λέγει, νὰ τὰ κατατάξῃ, διότι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, «διὰ τὸν λόγον, ὃν εἶρηκεν ὁ τῆς Κλίμακος Ζητήσεις παρὰ κακοῖς σύνεσιν (Παρ. 14, 6), φησί, καὶ οὐχ εὐρήσεις, διότι ἄ τ α κ τ ἄ εἰσιν ἅπαντα τὰ τῶν δαιμόνων ἓνα καὶ μόνον σκοπὸν ἔχουσιν, ἐν ᾧ καὶ ἰσάζουσιν οἱ ἀνίσιοι καὶ ἀνόσιοι, τὸ ἀπολέσαι τὰς ψυχὰς τῶν δεχομένων τὴν κακίστην αὐτῶν συμβουλήν». Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι εἰς τοιοῦτους καταλόγους ἡ ἔννοια τοῦ πάθους διευρύνεται εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ ἐμπερικλειῇ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀμαρτίας καὶ κακίας γενικῶς¹⁵⁶.

Ἐκ τοιούτων καταλόγων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐκεῖ-

151. Πέτρον Δαμασκηνοῦ, Λόγοι συνοπτικοὶ πνευματικῆς γνώσεως, 8: Φιλοκαλία, ΙΙΙ, 131, 24 ἕξ.: Τὰ «ἕξ πάθη» δὲν κατονομάζονται, εἰ μὴ διὰ τῶν ἀπροσδιοριστῶν ἐκφράσεων «τοῦ ἄνωθεν... καὶ κάτω, τῶν δεξιῶν... καὶ ἀριστερῶν καὶ τοῦ ἔξωθεν... καὶ ἔσωθεν».

152. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Λόγος ψυχοφελῆς: Φιλοκαλία, ΙΙ, 235, 7 ἕξ.: «Ὀκτὼ εἰσι πάντες οἱ περιεκτικοὶ τῆς κακίας λογισμοί· ὁ τῆς γαστριμαργίας, ὁ τῆς πορνείας, ὁ τῆς φιλαργυρίας, ὁ τῆς ὀργῆς, ὁ τῆς λύπης, ὁ τῆς ἀκηδίας, ὁ τῆς κενοδοξίας καὶ ὁ τῆς ὑπερηφανίας... Τῶν δὲ ὀκτὼ παθῶν ἡ ἀναίρεσις...». Πέτρον Δαμασκηνοῦ, Προοίμιον: Φιλοκαλία, ΙΙΙ, 9, 31-37, ὅπου μνημονεύονται τὰ αὐτὰ ὡς καὶ ἀνωτέρω «ὀκτὼ πάθη». Γρηγορίου Σιναΐτου, Κεφάλαια πάνυ ὠφέλιμα, 91: Φιλοκαλία, ΙV, 45, ἔνθα τὰ ὀκτὼ πάθη διακρίνονται εἰς τρία «μεγάλα» (γαστριμαργία, φιλαργυρία, κενοδοξία) καὶ πέντε «ἀκόλουθα» (πορνεία, ὀργή, λύπη, ἀκηδία καὶ ὑπερηφανία). Θεοδώρου Ἐδέσης, Κεφάλαια ψυχοφελῆ, ι': Φιλοκαλία, Ι, 305-306· ἐνταῦθα μετὰ τὴν μνείαν τῶν τριῶν «γενικωτάτων» παθῶν (φιληδονίας, φιλαργυρίας καὶ φιλοδοξίας) λέγεται «οἷς ἐπακολουθοῦσιν ἕτερα πέντε πονηρὰ πνεύματα», τὰ ὁποῖα καὶ δὲν ἀναφέρονται. Ἡσυχίου, Πρὸς Θεόδουλον, ροθ': Φιλοκαλία, Ι, 169: «οἱ ὀκτὼ γενικώτατοι τῆς κακίας λογισμοί» καὶ ἐδῶ ὁμως χωρὶς νὰ μνημονεύονται.

153. Μάρκου Ἀσκητοῦ, Περὶ νόμου πνευματικοῦ, ρλε': Φιλοκαλία, Ι, 104: «δώδεκα εἶναι τὰ πάθη τῆς ἀτιμίας», τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν κατονομάζονται.

154. Πρὸβλ. τὰ μνημονευόμενα «ψυχικὰ» καὶ «σωματικὰ» πάθη: Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Λόγος ψυχοφελῆς: Φιλοκαλία, ΙΙ, 233.

155. Πέτρον Δαμασκηνοῦ, Δήλωσις παθῶν: Φιλοκαλία, ΙΙΙ, 107-108.

156. Βλ. καὶ ἀν. σ. 95, σημ. 66, ἔνθα γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων.

νος τῶν ὀκτώ παθῶν ἢ λογισμῶν ἢ πνευμάτων, περὶ τῶν ὁποίων παρεδόθησαν καὶ εἰδικαὶ πραγματεῖαι¹⁵⁷. Ἡ γένεσις τοῦ ὀφείλεται εἰς ἀσκητικούς κύκλους προφανῶς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ διαπραγματεύσις τοῦ ἐκφεύγει ὁμως τῶν ὀρίων τῆς παρουσίας ἐργασίας¹⁵⁸. Ὡς σημειωθῆ μόνον, ὅτι εἰς τὴν Δύσειν ὁ ἀριθμὸς ὀκτώ ἀπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (6ος αἰὼν) καὶ ἐξῆς περιορίσθη εἰς ἑπτὰ. Ἡ δὲ διδασκαλία αὐτὴ περὶ ἑπτὰ «θανασίμων ἀμαρτημάτων» ἀπησχόλησεν εὐρέως τοὺς σχολαστικούς θεολόγους τοῦ Μεσαιῶνος^{158α} καὶ παρελήφθη μάλιστα καὶ ὑπὸ Ὁρθοδόξων¹⁵⁹.

α' Ἐπιθυμία

Κατὰ βασικὴν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀφορῶσαν ἀντίληψιν δέχεται ὁ Κλήμης, ὅτι ἡ ἐπιθυμία ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἡδονήν. Τὴν στενὴν αὐτὴν σχέσιν, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Τίτ. 3, 3)¹⁶⁰, ὑπογραμμίζει ὁ ἱερός Συγγραφεύς, ὅταν ἄλλοτε μὲν παριστάνῃ τὴν ἐπιθυμίαν ὡς ἐπιγέννημα τῆς ἡδονῆς¹⁶¹ καὶ ἄλλοτε θεωρῇ τὴν ἡδονὴν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας: «πάσης γὰρ ἡδονῆς ἐπιθυμία κατάρχει»¹⁶². Ἄν καὶ ἡ ἀλληλεξάρτησις αὐτὴ δὲν περιγράφεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὑπὸ τῶν Στωικῶν,

157. Πρὸβλ. Εὐαγρίου, Περὶ τῶν ὀκτώ λογισμῶν: PG, 40, 1272-1277. Νείλου, Περὶ τῶν ὀκτώ πνευμάτων τῆς πορνείας: PG, 79, 1145-1164. [Νείλου], Περὶ τῆς κακίας λογισμῶν: PG, 79, 1436-1472. Ioannis Cassiani, De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis: CSEL, 17, 1-231. [Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ], Περὶ τῶν ὀκτώ τῆς πονηρίας πνευμάτων: PG, 95, 80-84. Περὶ τῆς τελευταίας ταύτης βλ. καὶ H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1977, σ. 481.

158. Πρὸβλ. δι' αὐτὸ I. Hausherr, Études de spiritualité orientale..., σ. 11-22. A. Vögtle, Achtlasterlehre, ἐν: RAC, τ. 1, στ. 74-79, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία (στ. 78-79). Ἐκτὸς ταύτης βλ. M. Pohlenz, Die Stoa, τ. II, σ. 213. W. Völker, Scala Paradisi..., σ. 69 ἔξ.

158α. Πρὸβλ. J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa..., σ. 379-402.

159. Πρὸβλ. Ἱερεμίου Β', Πρὸς τὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν, ἀποκρίσις πρώτη, 2: I. Καριέρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα..., τ. I, σ. 447.

160. Κατὰ τὸν A. Vögtle, Affekt, ἐν: RAC, τ. I, στ. 166, ἀνήκουν τὰ «κύρια πάθη τῆς ἐπιθυμίας» καὶ ἡδονῆς» ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὰ «ἀντιστρατευόμενα τὸν Θεὸν στοιχεῖα». Βλ. καὶ A. Vögtle, Die Tugend- und Lasterkataloge im N. Testament..., σ. 210 ἔξ.

161. Προτρεπτικός, 11 (I, 78, 27-28). Πρὸβλ. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 177, 20-21). Βλ. καὶ ἀν., σ. 81.

162. Στρωματεῖς, 3, 4, (II, 215, 7). Πρὸβλ. Παιδαγωγός, 2, 10 (I, 213, 14 ἔξ.): τῶν «ἀδελφῶν παθημάτων», τῆς «φιλοψίας», «φιλονίας», «φιληδο-

φαίνεται όμως, ότι ο άλεξανδρεύς Διανοούμενος είχεν ὑπ' ὄψει και τούς Στωικούς, οί ὁποίοι, ὡς λέγει ρητῶς, τήν ἐπιθυμίαν «ἐπί ἡδοναῖς και ἀκολασία τάττουσιν»¹⁶³. Συμμερίζεται ὡσαύτως τήν ἀποψίν των, ὅτι ἡ ἐπιθυμία εἶναι «ὄρεξις» πράγματός τινος «δι' ἔνδειαν»¹⁶⁴, τὸ ὁποῖον δηλαδὴ δὲν εἶναι παρόν, ἀλλὰ προσδοκᾶται. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον ἐξαίρεται, ὡς γνωστόν, και ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων¹⁶⁵.

Ἀντίθετος πρὸς τήν στωικὴν διδασκαλίαν και μᾶλλον ἐκ τῶν δεδομένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀπορρέουσα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Συγγραφέως ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμον τῆς ἐπιθυμίας μὲ τήν «σάρκα» ἢ τὸ «σῶμα»¹⁶⁶. Ἡ ἐπιθυμία εἶναι, συντόμως εἰπεῖν, φυσικὴ λειτουργία και δύναμις τοῦ «σωματικοῦ πνεύματος»¹⁶⁷.

Ὡς δύναμις τοῦ ἀλόγου και τῆς σαρκὸς δὲν εἶναι ἡ ἐπιθυμία οὔτε πάθος οὔτε πολὺ περισσότερον κακία¹⁶⁸. Ὁ κίνδυνος νὰ γίνῃ πάθος

νίας», ὧν «τρωαννεῦει ἐπιθυμία». Στρωματεῖς, 2, 9 (II, 225, 5 ἐξ.): «ἐπιθυμίας ἔργα». Πρὸς τήν δευτέραν ἐκδοχὴν τῆς σχέσεως ἐπιθυμίας και ἡδονῆς συμπίπτει και ἡ γνώμη τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 17: ΒΕΠ, 38, 267, 24-25: «ἐπιθυγάνουσα μὲν γὰρ ἐπιθυμία ἡδονὴν ἐμποιεῖ».

163. Στρωματεῖς, 4, 18 (II, 300, 2). Ὅτι και ἡ παλαιότερα φιλοσοφικὴ σκέψις εἶχε συνδέσει τήν ἐπιθυμίαν πρὸς τὰς ἡδονὰς βλ. Πλάτωνος, Φαῖδρος, 237 D. 7-8. Νόμοι, Θ', 863 C 1 ἐξ.

164. Στρωματεῖς, 3, 5 (II, 215, 8). Πρὸβλ. και Ἐπιστολαί, ἀπόσπ. (III, 223, 32-33): «ἐκ γὰρ τοῦ ὑστερεῖν τὸ ἐπιθυμεῖν ἐστίν».

165. Βλ. ἀν., σ. 112. Πρὸβλ. ἐπίσης τὰ χωρία: SVF, III, 95 ἐξ. Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἐξεπροσώπησαν και ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς βλ. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 17: ΒΕΠ, 38, 267, 31: «Προσδοκώμενον γὰρ ἀγαθόν, ἐπιθυμία ἐστίν». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 80.

166. Περὶ ἐπιθυμίας «σαρκικῆς» βλ. Στρωματεῖς, 3, 12 (II, 236, 15). Α' Πέτρο, 2, 11. Περὶ ἐπιθυμίας «τοῦ σώματος» ἢ «σωματικῆς» βλ. Στρωματεῖς, 4, 3 (II, 252, 17). 4, 9 (II, 281, 9-10). Γαλ. 5, 16. Ἐφ. 2, 3.

167. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 23 ἐξ.). Βλ. και 5, 8 (II, 362, 9), ὅπου ρητῶς μνημονεῦει τὴν πλατωνικὴν ἀποψιν, ὅτι τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς μέρος «δίχα τέμνεται εἰς θυμόν και ἐπιθυμίαν». Τὴν πλατωνικὴν αὐτὴν διάκρισιν ὑπενθυμίζουσι και τὰ χωρία, ὅπου «θυμὸς» και «ἐπιθυμία» παρατίθενται ὁμοῦ: O. Stählin, Register (IV, 410).

168. Στρωματεῖς, 5, 11 (II, 375, 14): «ἡ ψυχῆς (τῶν) ἀρίστων ἐπιθυμία». Συνήθως ὁ Κλήμης ὁμιλεῖ ἀρνητικῶς περὶ τῶν ἐπιθυμιῶν και δὲν κάμνει εἰκρινῶς τὴν διάκρισιν μεταξὺ «ἀγαθῶν» και «πονηρῶν» ἐπιθυμιῶν, ὅπως ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Βλ. Ἐρμᾶ, Ποιμὴν, Ἐντολή 12, 1, 1: ΒΕΠ, 3, 64, 4 ἐξ. Μεθοδίου Ὀλύμπου, Συμπόσιον, 8, 17: ΒΕΠ, 18, 72, 28 ἐξ. Ἡ διάκρισις αὐτὴ ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον πολλῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς τὸν Κλήμεντα ἀποδίδεται αὐτὴ διὰ τῆς στωικῆς διαφοροποιήσεως μεταξὺ «ὀρέξεως» και «ἐπιθυμίας», περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον. Βλ. I. Κορναράκη, Ἐπιθυμία, ἐν: ΘΗΕ, τ. 5, στ. 774-775.

ἀναφύεται, ὅταν στρέφεται «κατὰ τοῦ πνεύματος» (Γαλ. 5, 17)¹⁶⁹. Ἄν μὲν κατὰ τὴν στάσιν αὐτὴν δὲν ἀνατραπῆ ἡ φυσικὴ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου σχέσις καὶ τάξις καὶ ὁ λόγος ἐμποδίσῃ τὴν ἐκδήλωσίν της, τότε ἡ ἐπιθυμία «μαραίνεται», ἐνῶ, ἀντιθέτως, «τρέφεται... καὶ ζωοποιεῖται διακονουμένη εἰς ἀπόλαυσιν»¹⁷⁰. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν «διχάζει» τὸν ἄνθρωπον¹⁷¹. Ὁ διχασμὸς αὐτὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀσυμφωνία μεταξὺ ἡγεμονικοῦ καὶ ὑποκειμένου πνεύματος. Ἡ ἀσυμφωνία αὕτη συγκεκριμενοποιεῖται εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ἀποβλέπει εἰς ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα δὲν εὐρίσκουν σύμφωνον καὶ συγκραταθῆμενον τὸν λόγον καὶ δὲν ταυτίζονται πρὸς τὰ «κατὰ φύσιν ἀναγκαῖα». Ἡ «ὄρεξις» καθ' ἑαυτὴν εἶναι «λογικὴ κίνησις», ὅταν ἀποβλέπῃ εἰς τὰ «κατὰ φύσιν ἀναγκαῖα», ἐνῶ ἡ «ἐπιθυμία» εἶναι ὑπέρβασις αὐτῶν καὶ κατὰ συνέπειαν «ἄλογος» καὶ «παρὰ φύσιν» ροπή¹⁷². Καίτοι ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς τῆς ἐπιθυμίας ἔχει στωικὴν προέλευσιν, ἀνταποκρίνεται ὁμως ἀρκοῦντως εἰς τὸ σύστημα τοῦ Κλήμεντος. Κοινὸν σημεῖον μὲ τοὺς Στωικούς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς Γραφῆς ἐρειδόμενον εἶναι ἡ ἐπίμονος ἐκκλησίς του περὶ τῆς τελείας «ἀποδόσεως» καὶ ἐκκοπῆς τῶν ἐπιθυμιῶν¹⁷³. Πρὸς περιστολὴν τῆς ἐπιθυμίας ὑποβοηθεῖ καὶ ὁ «φόβος»¹⁷⁴.

6' Φόβος

Ὁ φόβος συμβάλλει ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκκοπὴν τῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ καὶ γενικῶς εἰς ἠθικὴν προκοπὴν. Τὴν γνώμην αὐτὴν κάμνει δυνατὴν εἰς τὸν ἱερὸν Συγγραφέα ἡ βασικὴ πεποιθήσις, ὅτι πρέπει νὰ γίνεταί διάκρισις μεταξὺ φόβου ὡς πάθους καὶ μή¹⁷⁵. Ὡς πρὸς τὴν

169. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 499, 30 ἐξ.). Βλ. διεξοδικώτερον ἀν., σ. 52 ἐξ.

170. Στρωματεῖς, 3, 5 (II, 215, 4-6). Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 2, 10 (I, 215, 1 ἐξ.).

171. Παιδαγωγός, 10, 4 (I, 96, 10).

172. Στρωματεῖς, 4, 18 (II, 300, 1-4). Πρὸβλ. καὶ Παιδαγωγός, 1, 12 (I, 150, 2): «ἄλογοι... ἐπιθυμῖαι». 1, 13 (I, 150, 23): «ἐπιθυμίαν ὄρεξιν ἀπειθῆ λόγῳ». Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 177, 22): «ἔφεσιν καὶ ὄρεξιν οὐσαν ἄλογον». Ὡριγένους, Εἰς Ἰωάννην, 20, 22: ΒΕΠ, 12, 227, 23-24: «τὸ δὲ φαῦλον ἐπιθυμίαν, ἣν φασιν ἄλογον ὄρεξιν ἢ σφοδρὰν ὄρεξιν».

173. Βλ. τὰ χωρία παρὰ Ο. Stählin, Register (IV, 410). Περὶ ἀπαλλαγῆς ἐκ τοῦ «πάθους τῆς ἐπιθυμίας» βλ. καὶ Α' Θεσ. 4, 5.

174. Προτρεπτικός, 4 (I, 38, 8-9): «οὐ γὰρ κωλύεται ραδίως ἐπιθυμία φόβον οὐκ ἔχουσα». Πρὸβλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τοὺς ἀνδριάντας, 15, 1: ΡΓ, 49, 154. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ ἀγάπης ἑκατοντὰς δευτέρα, 18: ΡΓ, 91, 1440 Α: «Φόβος θεοῦ κρατεῖ ἐπιθυμιῶν».

175. Στρωματεῖς, 2, 8 (II, 134, 8): «οὐχ ὁ πᾶς φόβος πάθος». Πρὸβλ. δλόκληρον τὸ σχετικὸν κείμενον 2, 7-8 (II, 130-134).

ἄποψιν περὶ τοῦ φόβου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποτελεῖ πάθος, ἀκολουθεῖ ὁ Κλήμης πιστῶς τὴν εὐρέως διαδεδομένην σχετικὴν ἰουδαιοχριστιανικὴν ἀντίληψιν¹⁷⁶.

Δὲν εἶναι μάλιστα τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ὑπ' ὄψει χωρίον (Στρωματεῖς, 2, 7-8: II, 130-134) καταπολεμεῖ ὁ Κλήμης τὰς ἀπόψεις τῶν Γνωστικῶν. Οἱ Γνωστικοί, ἰδιαίτερος οἱ Μαρκιωνῖται, κατηγοροῦν καὶ ἀπέρριπτον τὴν ἔννοιαν τοῦ «φόβου», διότι κατ' αὐτοὺς ὁ φόβος ἦτο μόνον πάθος καὶ δι' αὐτὸ κακόν. Ἐντεῦθεν ἀπέρρεε κατ' αὐτοὺς καὶ ἡ μειωμένη ἀξία τῆς ἠθικῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ ὁποία εἰς διάφορα χωρία ἀποδίδει εἰς τὸν φόβον ἀγαθὰς ιδιότητες. Ἐν προκειμένῳ ἀντιτείνει ὁ Κλήμης, ὅτι «παρατρέχουν» οἱ Γνωστικοί τὸν Νόμον καὶ δὲν τὸν ἐρμηνεύουν ὀρθῶς. Πρὸς ἀπόδειξιν αὐτοῦ προβαίνει ὁ ἴδιος εἰς ἐξήγησιν ἀμφιλεγόμενων χωρίων, ὅπως Παρ. 1, 7: «ἄρχὴ σοφίας φόβος κυρίου...». 7, 1 α. 14, 16. 26. Κατ' αὐτὴν ἐκθέτει σαφῶς ὅτι ὁ «φόβος Θεοῦ» δὲν εἶναι «ἄλογος ἔκκλισις... καὶ πάθος», ἀλλὰ «λογικὴ» καὶ «εὐλογος ἔκκλισις». Πρόκειται περὶ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι «σοφίζονται τὰ ὀνόματα», οἱ Στωικοί, ὠνόμασαν «εὐλάβειαν». Ἐὰν καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη προδίδῃ περιφρόνησιν τῆς ἐφευρετικῆς περὶ τὴν ὀρολογίαν δεινότητος τῶν Στωικῶν, εἶναι ἐν τούτοις φανερόν, ὅτι εὐχαρίστως κάμνει χρῆσιν τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Γραφικὴν διδασκαλίαν. Ὁ «φόβος κυρίου», περὶ τοῦ ὁποῖου ὠμίλησαν θετικῶς καὶ ἄλλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹⁷⁷, ἀπεργάζεται «κακῶν ἀποχὴν» καὶ εἶναι δι' αὐτὸ «ἀγαθόν», ὅπως καὶ «ὁ ἐκ τοῦ νόμου φόβος οὐ μόνον δίκαιος, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς κακίαν ἀναιρῶν». Ἡ ἀγαθὴ ιδιότης τοῦ «φόβου Θεοῦ» ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει δὲν ὑπαγορεύει πραγματικὴν κατάστασιν ἀγωνίας καὶ τρόμου πρὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀποτρέπει ἐκ τοῦ «ἀποπεσεῖν τοῦ θεοῦ» ὁ δὲ τοῦτο δεδιὼς τὸ τοῖς κακοῖς περιπεσεῖν φοβεῖται καὶ δέδιεν τὰ κακὰ ὁ δεδιὼς δὲ τὸ πτῶμα ἄφθαρτον ἑαυτὸν καὶ ἀπα-

176. Βλ. τὸ λίαν κατατοπιστικὸν ἄρθρον τοῦ H. Balz, Φοβέω κλπ., ἐν: ThWNT, τ. 9, σ. 186-216, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Διὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον καὶ μάλιστα εἰς συνάφειαν μὲ τὸν ὄρισμόν τῆς τραγωδίας παρ' Ἀριστοτέλει, πρὸβλ. τὰ ἄρθρα τῶν W. Schadewald, Furcht und Mitleid? Zur Deutung des Aristotelischen Tragödiensatzes, ἐν: Hermes, 83, 1955, 129-171. M. Pohlenz, Furcht und Mitleid? ἐν: Hermes, 84, 1956, 49-74.

177. Πρὸβλ. Ἐρμᾶ, Ποιμὴν, Ἐντολή, 10, 1, 6: BEΠ, 3, 62, 9 ἔξ. Βασιλείου Μεγάλου, Ὁμιλία εἰς τὸν 33 Ψαλμόν, 8 ἔξ.: BEΠ, 52, 84 ἔξ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Ἐν ταῖς καλάνδαις, 3: PG, 48, 956. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολή 20: PG, 91, 600 D.

θῆ εἶναι βούλεται»¹⁷⁸. Ὁ φόβος Θεοῦ εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸν φόβον τοῦ πατρὸς ἀπὸ μέρους τῶν τέκνων, ὁ ὁποῖος εἶναι μείγμα δέους καὶ ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πατέρα ἀποτρέπει τὴν πρὸς αὐτὸν ἀντίθεσιν καὶ σύγκρουσιν¹⁷⁹.

Ὁ παιδαγωγικὸς χαρακτῆρ τοῦ «ἀγαθοῦ» φόβου ἀπασχολεῖ τὸν Κλήμεντα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς. Ἐπειδὴ δ' ἀκριβῶς ἀναγνωρίζει παιδαγωγικὴν μόνον ἀξίαν εἰς τὸν φόβον, δι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν θεωρεῖ ὡς τελικὸν σκοπὸν, ἀλλ' ὡς μέσον, τὸ ὁποῖον ἄγει εἰς τὸν σκοπὸν. Ὁ φόβος Θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ τὴν ὀριστικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ σχέσις αὕτη περιγράφεται ἄριστα διὰ τῆς κατηγορίας τῆς ἀγάπης. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ ἱερός Συγγραφεὺς δέχεται τὸν φόβον ὡς στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἀνάγει «ἐπὶ τε τὴν μετάνοιαν ἐπὶ τε τὴν ἐλπίδα»¹⁸⁰ καὶ εἶναι «τῆς ἀγάπης ἀρχή»¹⁸¹. Ὅταν ὁ χριστιανὸς προκόψῃ καὶ φθάσῃ εἰς τὸ στάδιον τοῦ γνωστικοῦ, τότε ὁ φόβος Θεοῦ εἶναι περιττός: «οὐ γὰρ ἔτι διὰ φόβον ἀπέχεται τῶν ἀφεκτέων, ἀλλὰ δι' ἀγάπην ἔχεται τῶν ἐντολῶν»¹⁸².

Τὸν φόβον ὡς πάθος δὲν διαπραγματεύεται ὁ Κλήμης, εἰ μὴ παρεμπιπτόντως. Εἰς τὰ χωρία Στρωματεῖς, 2, 7 (II, 130, 8), ἔνθα παρατίθεται ὁ ὀρισμὸς τοῦ φόβου: «ναί, φασίν (τ. ἔ. οἱ Στωικοί), ἄλογος ἔκκλισις ὁ φόβος ἐστὶ καὶ πάθος», καὶ Παιδαγωγός, 1, 13 (I, 150, 23-24), ὅπου διδεται ὁ ὀρισμὸς τοῦ φόβου τῶν «φιλοσόφων»: «ἔκκλισις ἀπειθῆς λόγῳ», ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ἄνευ ἰδιαιτέρου σχολίου. Εἰς τὸ ἔργον «Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος;» (III, 179, 6) μνημονεύει ὁ Κλήμης τὰ «πολλὰ τραύματα», ὑπὸ τὰ ὁποῖα εἴχομεν ἀποθάνει καὶ ἐκ τῶν ὁποίων μᾶς ἔσωσεν ὁ Κύριος. Εἰς τὰ ἐν λόγῳ τραύματα συγκαταλέγονται εἰς τὴν πρώτην θέσιν οἱ «φόβοι» καὶ ἀκολουθοῦν αἱ ἐπιθυμίαι, αἱ ὀργαί, αἱ λύπαι, αἱ ἀπάται καὶ αἱ ἡδοναί. Ἡ ἄποψις τῶν Ἑλλήνων

178. Στρωματεῖς, 2, 8 (II, 134, 1-13). Πρὸβλ. καὶ 7, 12 (III, 56, 11 ἐξ.). 1, 27 (II, 108, 12-13). 2, 1 (II, 115, 4 ἐξ.): «ὁ θεῖος φόβος ἔκκλισις ἐστὶ κακοῦ». 2, 20 (II, 181, 3-4).

179. Στρωματεῖς, 2, 12 (II, 142, 7 ἐξ.): «ὁ (δὲ) φοβούμενος προσκόψαι τῷ πατρὶ ἀγαπᾷ αὐτόν».

180. Στρωματεῖς, 2, 12 (II, 142, 6 ἐξ.). Τὴν ἰδιαιτέραν σχέσιν φόβου καὶ ἀγάπης περιγράφει ὁ [Ἰουστίνος], Ἀποκρίσεις πρὸς Ὁρθοδόξους, 98: ΒΕΠ, 4, 14 ἐξ.

181. Στρωματεῖς, 2, 9 (II, 134, 16-17). 7, 12 (III, 56, 12 ἐξ.).

182. Ἐκλογαί (III, 142, 7-8). Βλ. καὶ Στρωματεῖς, 4, 21 (II, 306, 24 ἐξ.), ὅπου λέγεται, ὅτι «κατὰ θεὸν λύπη» κατεργάζεται μεταξὺ ἄλλων καὶ φόβον (Θεοῦ), Β' Κορ. 7, 9-11. Τόσον ἢ κατὰ Θεὸν λύπη ὅσον καὶ ὁ φόβος Θεοῦ δὲν εἶναι ἀγαθὰ ἐκτιμῶνται θετικῶς ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ὡς «γνωστικῆς ἀσκήσεως προγυμνάσματα». Πρὸβλ. καὶ Παιδαγωγός, 3, 8 (I, 260, 11 ἐξ.).

φιλοσόφων, ὅπως αὕτη παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος¹⁸³ καὶ ἐξεπροσωπήθη εὐρύτατα ὑπὸ τῶν Στωικῶν¹⁸⁴ καὶ μερικῶν ἱερῶν πατέρων¹⁸⁵ περὶ τοῦ φόβου ὡς «προσδοκωμένου κακοῦ», δὲν ἐνδιαφέρει, ὅπως φαίνεται, τὸν Κλήμεντα.

Τὸ γεγονός πάντως, ὅτι ὁ ἄλεξανδρεὺς Διανοούμενος ἐλάχιστα ἀσχολεῖται μὲ τὸ πάθος τοῦ φόβου ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ πολλαπλὰ χωρία, ὅπου ἐκθέτει τὴν γραφικὴν διδασκαλίαν περὶ φόβου Θεοῦ, καταδεικνύει ἀρκούντως, πόσον ἐπιφανειακὴ καὶ ἐπιπολαία εἶναι ἡ γενικὴ κρίσις, ὅτι ὁ Κλήμης εἰς τὴν Ἠθικὴν του καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰς περὶ παθῶν ἀντιλήψεις του ἔχεται τῶν στωικῶν ἀπόψεων.

γ' Ἡ δ ο ν ῆ

Ἐξήρθη προηγουμένως ὁ στενὸς σύνδεσμος ἐπιθυμίας καὶ ἡδονῆς¹⁸⁶ καὶ ἐγένοντο μερικαὶ βασικαὶ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἡδονὴν¹⁸⁷, κυρίως ὅτι ἡ ἡδονὴ ἀπεμάκρυνε τοὺς πρωτοπλάστους ἀπὸ τὸν Θεόν, καίτοι εἶναι κάτι τὸ ἠθικῶς «ἀδιάφορον», ὥστε νὰ ἐπιδέχεται καλὴν καὶ κακὴν χρῆσιν καὶ νὰ διακρίνεται δι' αὐτὸ εἰς «ἀγαθὴν» καὶ «κακὴν».

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ διαφοροποιοῦν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κλήμεντος κεφαλαιωδῶς ἐκ τῶν παραδεδομένων φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Διότι ὄχι μόνον ἀντίκεινται πρὸς τὴν ἀπολυτοποίησιν τῆς ἡδονῆς ὡς ἠθικοῦ τέλους ὑπὸ τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῆς Κυρηναϊκῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν ἐπανελημμένως οὗτος καταδικάζει¹⁸⁸, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀντιλήψεις τῶν Στωικῶν καὶ τῆς πρὸ αὐτῶν φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀναλύει, ὡς γνωστόν, τὴν ἡδονὴν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς μόνον, ἐνῶ ὁ Κλήμης, ὅπως πρὸ αὐτοῦ ὁ Φίλων, τὴν δέχεται ὡς βασικὸν παράγοντα διαρρήξεως τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Τὴν θεολογικὴν αὐτὴν σημασίαν τῆς ἡδονῆς ὑπογραμ-

183. Πλάτωνος, Πρωταγόρας, 358 D 6-7: «προσδοκίαν τινὰ λέγω κακοῦ τοῦτο, εἴτε φόβον εἴτε δέος καλεῖτε». Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἠθ. Νικ., Γ' 9, 1115 α 9: «τὸν φόβον ὀρίζονται προσδοκίαν κακοῦ». Ρητορικὴ, Β' 5, 1381 α 21-22: «ὁ φόβος λύπη τις ἢ ταραχὴ φαντασίας μέλλοντος κακοῦ ἢ λυπηροῦ».

184. Βλ. ἀν., σ. 112. Πρβλ. καὶ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ φόβου: SVF, III, 94 ἐξ.

185. Πρβλ. Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 17: ΒΕΠ, 267, 32. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 26: Kotter, II, 80.

186. Βλ. ἀν., σ. 116 ἐξ.

187. Βλ. ἀν., σ. 81 ἐξ.

188. Στωματεῖς, 1, 10 (II, 33, 10). 2, 20 (II, 176, 22 ἐξ.). 2, 21 (II, 182, 14 ἐξ. 184, 18-185, 8).

μίξει ὁ ἱερός Συγγραφεὺς ἰδιαίτερος, ὅταν, ἐρειδόμενος εἰς τὸ χωρίον Ἐφ. 5, 5, ὀμιλῇ περὶ τῶν τριῶν «ἀνωτάτων» διαφορῶν καὶ διακρίσεων τῆς «πορνείας»: τὴν «φιληδονίαν, φιλαργυρίαν, εἰδωλολατρείαν»¹⁸⁹. Σύντρεῖς ἀπαλλοτριώνουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ τὴν «κληρονομίαν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ».

Ἄντιθέτως ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον νὰ δύναται νὰ διακρίνη «τὴν ἀληθῆ ἀπὸ ψευδοῦς ἡδονῆν καὶ τὸ ἐπικηρόν τε καὶ ἐφύβριστον ἀπὸ τοῦ ἁγίου κάλλους»¹⁹⁰. Ὅφειλε νὰ ἐπιζητῇ καὶ γεύεται «τὴν βεβαίαν καὶ μόνιμον καὶ καθαρὰν ἡδονήν», ἡ ὁποία δὲν προέρχεται ἐκ τῶν «κάτω», ἤτοι τῶν γηίνων ἀγαθῶν, ἀλλ' ἐκ «τῆς ἄνω τροφῆς» καὶ «βρώσεως τῆς Χριστοῦ»¹⁹¹. Ἡ ἡδονὴ αὐτὴ βιώνεται «δι' ἐλπίδος» καὶ εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἡδονήν, τῆς ὁποίας μέτοχοι γίνονται οἱ μάρτυρες, ὅταν προτιμοῦν τὸ μαρτύριον καὶ τὰς ἀλγηδόνας¹⁹² ἀντὶ τῶν ποικίλων ἡδονῶν καὶ ἀπολαύσεων, τὰς ὁποίας θὰ εἶχον, ἂν ἀπεποιούντο νὰ ἀκολουθήσουν τὸν Κύριον.

Ἡ ἡδονή, ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ ἀμεσώτερον ἐνταῦθα, εἶναι τὸ πάθος τῆς ἡδονῆς, τὸ ὁποῖον ὡς «ἔπαρσις ψυχῆς ἀπειθῆς λόγῳ»¹⁹³ εἶναι στροφή πρὸς τὰ «κάτω» καὶ ἀποτελεῖ ἀμάρτημα, ἀφοῦ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Συγγραφέως: «Πᾶν τὸ παρὰ τὸν λόγον τὸν ὀρθὸν τοῦτο ἀμάρτημά ἐστιν»¹⁹⁴. Ἐκεῖνο, περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται κατ' οὐσίαν, δὲν εἶναι μία λογοκρατούμενη θεώρησις τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ ἡ βαθυτέρα ἐννοία τῆς. Ὁ Κλήμης, τονίζων τὴν ἀπειθὴ ἔπαρσιν τοῦ ἀλόγου τῆς ψυχῆς ἐναντὶ τοῦ λόγου, ὑποσημαίνει τὴν διατάραξιν τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἀνθρώπου σχέσεως. Ἡ νέα μετὰ τὴν παραχάραξιν τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως κατάστασις πραγμάτων ἀποτελεῖ ἀμαρτίαν, ἥτοι πρᾶγμα «ἄντικρυς ἀλλότριον καὶ παρὰ φύσιν τοῦ ναοῦ τοῦ θεοῦ»¹⁹⁵.

189. Πρὸβλ. Ο. Stählin, ἡδονή..., ἐν: ThWNT, τ. 2, σ. 919, Στρωματεῖς, 7, 12 (III, 54, 8-10).

190. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 173, 29-174, 1). Πρὸβλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, Πρὸς τοὺς πενθοῦντας: PG, 46, 536 D: «τῆς ἡδονῆς τὸ μὲν ἐστὶ κτηνώδες καὶ ἄλογον, τὸ δὲ καθαρὸν τε καὶ ἄυλον». Νεμεσίου Ἐμέσης, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, 18: BEP, 38, 268, 7 ἐξ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριθῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 27: Kotter, II, 80-81.

191. Παιδαγωγός, 2, 1 (I, 160, 4 ἐξ.).

192. Στρωματεῖς, 4, 5 (II, 258, 7 ἐξ.). Χαρακτηριστικὰ εἶναι εἰς τὴν συνάφειαν αὐτήν, ὅσα γράφει ὁ ἱερός Ἰγνάτιος, Πρὸς Ῥωμαίους, 7, 3: BEP, 2, 276, 14-15: «οὐχ ἡδομαι... ἡδοναῖς τοῦ βίου τούτου, ἄρτον θεοῦ θέλω».

193. Παιδαγωγός, 1, 13, (I, 150, 24).

194. Παιδαγωγός, 1, 13 (I, 150, 21 ἐξ.). Πρὸβλ. καὶ Μ. Φαράντου, Περὶ δικαιοσύνης..., σ. 130 καὶ σημ. 47.

195. Στρωματεῖς, 7, 13 (III, 58, 29-30).

ἀποτελεῖ ἀποκοπήν καὶ ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτὸ ὁ ἱερός Συγγραφεὺς ἐπισημαίνει τὸν «βλαπτικὸν» χαρακτήρα τῆς ἡδονῆς¹⁹⁶ καὶ ὅτι «οὐδὲν ὀλεθριώτερον» ἀπὸ τὴν διηνεκὴ παρουσίαν τῆς ἡδονῆς εἰς τὴν ψυχὴν¹⁹⁷ καὶ ὅτι τέλος ἡ ἡδονὴ «θάνατον ἐργάζεται»¹⁹⁸.

Ἄντι τῆς καθαρᾶς καὶ ἀληθοῦς ἡδονῆς προτιμᾷ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ἐπικήρον καὶ ψευδῆ προτιμᾷ τὴν δουλείαν τῆς ἡδονῆς καὶ τὴν διάρρηξιν τῶν σχέσεών του πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ ἀπαλλαγὴ του ὅμως ἐκ ταύτης δὲν εἶναι εὐχερῆς, οὔτε καρπὸς ἰδικῆς του μόνον προσπαθείας. Πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῶν ἡδονῶν, ὅπως καὶ ἐκ τῶν παθῶν γενικώτερον, καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ συνδέσμου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀνάγκην τῆς τοῦ Κυρίου ἀρωγῆς: «ἀπολύων τῶν ἡδονῶν» ὁ Κύριος, χαρίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν, «ἣν ὁ Κύριος ἐλευθεροῖ μόνος»· δωρίζει εἰς αὐτὸν τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίαν, τὴν πραγματικὴν ἐλευθερίαν, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του¹⁹⁹.

Ὅτι μία τοιαύτη θεώρησις τῆς ἡδονῆς ἀποκλίνει αἰσθητῶς ἐκ τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν περὶ ἡδονῆς ἀντιλήψεων καὶ ἔχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον θεολογικὰ - χριστιανικὰ κίνητρα, δὲν χρειάζεται, νομίζομεν, νὰ ἐπαναληφθῇ.

δ' Ἀύπη

Ἐνῶ ἡ ἡδονὴ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ὀρισμὸν τῶν Στωικῶν, τὸν ὁποῖον παραθέτει ὁ Κλήμης, «ἐπαρσιν ψυχῆς ἀπειθῆ λόγῳ», ἔχει ἀντιθέτως ἢ λύπη τὸ ἰδιαίτερον γνῶρισμα τῆς «συστολῆς»· εἶναι «συστολὴ τῆς ψυχῆς ἀπειθῆς λόγῳ»²⁰⁰. Τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν δίδει ὁ ἱερός Συγγραφεὺς εἰς τὸ αὐτὸ ἐδάφιον· τονίζει δὲ σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ ὀρισμοῦ τῶν αὐτῶν φιλοσόφων. Δὲν ἀσχολεῖται εἰδικώτερον μὲ τὴν λύπην. Τὸν ἐνδιαφέρει μόνον, ὅτι, ὅπως τὰ λοιπὰ τρία «γενικώτατα» πάθη, ἐναντιώνεται καὶ αὐτὴ πρὸς τὸν λόγον καὶ ἀποτελεῖ ἀμάρτημα. Εἰς τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἔγκειται ἡ αἰτία, διατι ὁ Κλήμης δὲν ἀσχολεῖται ἀμεσώτερον μὲ τὸ πάθος τῆς λύπης. Δὲν κάμνει δηλαδὴ ἠθικὴν «παθολογίαν», ὅπως οἱ Στωικοί, ἀλλ' ἀνακαλύπτει εἰς τὰς

196. Παιδαγωγός, 2, 1 (I, 166, 17-18).

197. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 187, 14). Ἄξιοπρόσεκτος εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἡδονῆς ὡς «μητροπόλεως κακίας»: Στωματεῖς, 7, 6 (III, 25, 21-22). Πρὸβλ. Βασιλείου Μεγάλου, Ὁμιλία 13. Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, 5: ΒΕΠ, 54, 136, 27: «μήτηρ τῆς ἁμαρτίας». Μάρκου Ἀσκητοῦ, Περὶ νόμου πνευματικοῦ, 99: Φιλοκαλία, I, 102: «αἰτία πάσης κακίας».

198. Προτρεπτικός, 11, 12 (I, 83, 24).

199. Στωματεῖς, 3, 5 (II, 216, 24-29).

200. Παιδαγωγός, 1, 13 (I, 150, 24).

«παθητικὰς» καταβολὰς τῆς ψυχῆς θεολογικὰς διαστάσεις καὶ διαβλέπει εἰς αὐτὰς δυνάμει πηγὴν ἁμαρτίας καὶ ἀπομακρύνσεως ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὁχι ἀπλῶς μάλιστα ἀπομακρύνσεως, ἀλλὰ καὶ ἀρνήσεως ἀκόμη αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ: οἱ «τῆ τῶν ἡδονῶν ἀκρασίᾳ καὶ ταῖς ἐξαισίσις λύπαις... περιπίπτοντες..., οὐ φασιν εἶναι θεὸν ἢ ὄντα μὴ εἶναι πανεπίσκοπον»²⁰¹. Ἡ ὑπερβολικὴ λύπη γίνεται ἀφορμὴ ἀθεΐας ἢ τὸ ὀλιγώτερον ὁδηγεῖ εἰς ἄρνησιν τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ.

Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ παροραθῇ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κλήμης ἀναφέρει τὴν παύλειον διάκρισιν τῆς «κατὰ θεὸν» καὶ τῆς «τοῦ κόσμου» λύπης (Β΄ Κορ. 7, 9-11). Πρόκειται διὰ μίαν καθαρῶς χριστιανικὴν καὶ εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν εὐρέως γνωστὴν ἀντίληψιν²⁰², ἢ ὁποία διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο εἰδῶν λύπης ἐξαίρει τὴν ὑπεροχὴν τῆς πρώτης καὶ ἀποτρέπει ἐκ τῆς δευτέρας. Ἡ «τοῦ κόσμου λύπη» εἶναι δυσάρεστος ψυχικὴ κατάστασις ἐξ ἀφορμῆς προσκαιροῦ καὶ ὑλικῆς ἀποτυχίας· εἶναι στροφή καὶ προσήλωσις εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ τῆς φθορᾶς· δι' αὐτὸ «θάνατον κατεργάζεται». Ἡ «κατὰ Θεὸν» λύπη, ἀντιθέτως, «μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον ἐργάζεται». Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ἡ «κατὰ Θεὸν» λύπη δὲν προβάλλεται ὡς ἀγαθὸν καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ καθόσον ἄγει εἰς μετάνοιαν²⁰³.

Δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸν Κλήμεντα δὲν ἔχομεν τὴν γνωστὴν ἀντιπαράθεσιν τῆς «ἡδονῆς» καὶ «λύπης» τῆς ἐλληρικῆς φιλοσοφίας. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν διαπιστώνει ὁ R. Bultmann «εἰς τὴν ἀρχέγονον χριστιανικὴν γραμματείαν»²⁰⁴ γενικώτερον. Ἄντ' αὐτῆς ἔχομεν καὶ παρὰ Κλήμεντι²⁰⁵ τὴν καὶ ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης γνωστὴν (Β΄ Κορ. 2, 3, 6, 10. Φιλίπ. 2, 27) ἀντιδιαστολὴν τῶν κατηγοριῶν τῆς «χαρᾶς» καὶ «λύπης». Τὸ ὑπ' ὄψει χωρίον τοῦ Κλήμεντος ἐνέχει μάλιστα ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι εἰς αὐτὸ, ἀφοῦ μνημονεύσῃ τὸν στωικὸν ὄρισμόν τῆς χαρᾶς ὡς «εὐλόγου ἐπάρσεως... ἐπὶ καλοῖς», ἀντιπαρέρχεται τὴν λύπην καθ' ἑαυτὴν καὶ παραθέτει τὸν ὄρισμόν τοῦ «ἐλέους» ὡς «λύπης ἐπὶ ἀναξίως κακοπαθοῦντι». Ἐξαίρει

201. Στρωματεῖς, 7, 3 (III, 11, 25-28).

202. Πρὸβλ. [Ἰουστίνου], Ἐπιστολὴ πρὸς Ζῆναν καὶ Σεβῆρον, 18: ΒΕΠ, 4, 60, 5 ἔξ. Ἀθανασίου Μεγάλου, Περὶ παρθενίας, 22: ΒΕΠ, 33, 71, 30 ἔξ. Βασιλείου Μεγάλου, Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, 192: ΒΕΠ, 53, 308, 15 ἔξ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς 2 Κορ., 15, 1-2: ΡΓ, 61, 503.

203. Στρωματεῖς, 4, 21 (II, 306, 24-32).

204. R. Bultmann, λύπη ἐν: ThWNT, τ. 4, σ. 321.

205. Στρωματεῖς, 2, 16 (II, 151, 7-152, 3).

δηλαδή τοιουτοτρόπως ὄχι τὸ πάθος τοῦ ἐλέους κατὰ τὴν στωικὴν ἐκδοχὴν, ἀλλὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρετὴν τοῦ ἐλέους²⁰⁶. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει δὲ καὶ πάλιν τὸ «ἐλεος» ὡς κατάστασις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀλλὰ κυρίως τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, λέγει, ἐκφραζόμεθα ὅμως ἀνθρωποπαθῶς, «τὸ βούλημα τοῦ ἀπαθοῦς θεοῦ ὁμοίως τοῖς ἡμεδαποῖς κινήμασιν ἀπεκδεχόμενοι». Ἀντιθέτως, ὅμως, «οὐ γὰρ ὡς ἔχει τὸ θεῖον, οὕτως οἶόν τε ἦν ἐπαῖειν ἡμᾶς σαρκὶ πεπεδημένους, οὕτως ἡμῖν ἐλάλησαν οἱ προφῆται συμπεριφερομένου σωτηρίως τῇ τῶν ἀνθρώπων ἀσθενείᾳ τοῦ κυρίου». Δεχόμενος μάλιστα ὁ Κλήμης, ὅτι «κυρίως ἐλεεῖ ὁ κρείττων τὸν ἐλάσσω», ἄγεται εἰς τὸ συμπέρασμα: «μόνος ἡμᾶς ὁ θεὸς ἐλεήσει» καὶ ὑπογραμμίζει τὴν γραφικὴν ἄποψιν (Ἐφ. 2, 4), ὅτι «θεοῦ δὲ ἔλεος εἰς ἡμᾶς πλοῦσιος».

206. Ἐπὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ Στοᾶς καὶ Χριστιανισμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐλέους ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν καὶ ὁ O. Gigon, *Die antike Kultur und das Christentum*, Gütersloh ²1966, σ. 178-179: «Theoretisch wusste sich das Christentum von der Stoa geschieden vor allem durch den Rang, den es der Tugend des Mitleides (ἐλεος, misericordia) zuteilte. Für die Stoa war das Mitleid ein reiner Affekt, der als solcher verwerflich war und mit der ethischen Pflicht zur Tröstung der in unverschuldetes Unglück Geratenen nichts zu schaffen hatte. Das Christentum ging vom Beispiel des Mitleides aus, das Christus selbst gegeben hatte...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Η ΑΠΑΘΕΙΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΑΔΙΑΛΕΙΠΤΟΥ ΗΘΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΓΝΩΣΣΕΩΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ

Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀπαθείας εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένον μετὰ τὴν περὶ παθῶν ἠθικὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· δι' αὐτὸ καὶ ἀνάγει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν πρὸ τῶν Στωικῶν φιλοσοφίαν¹. Μένει ὁμως ἀναντίρρητον, ὅτι κυρίως ἐξητάσθη καὶ προεβλήθη ὑπὸ τῶν φιλοσόφων τῆς Στοᾶς καὶ ὅτι ἐκτοτε σοβαρῶς ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καθόλου σκέψεως. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτον, ὅτι εὗρε διείσδυσιν καὶ εἰς τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Μακκαβαίων (1ος αἰὼν π.Χ.) καὶ ἐξεπροσωπήθη εὐρέως ὑπὸ πολλῶν ἱερῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Παρέλκει ἀσφαλῶς ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις του ἐνταῦθα, δοθέντος, ὅτι θίγεται κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὴν παροῦσαν πραγματείαν καὶ ἔχει γραφῇ ἐκτὸς τούτου καὶ εἰδικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἐργασία ὑπὸ τοῦ Theodor Rütger². Σχετικῶς μετὰ τὴν περὶ ἀπαθείας διδασκαλίαν τοῦ Κλήμεντος τονίζει ὁ Rütger συμπερασματικῶς, ὅτι αὕτη συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν «τῆς χριστιανικῆς περὶ ἀνθρώπου εἰκόνας τοῦ μέλλοντος»³.

1. Ἀνωνύμου, Εἰς Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια: SVF, III, 48, 30-31: «ἰστέον δὲ ὅτι καὶ πρὸ τῶν Στωικῶν ἦν ἡ δόξα αὕτη, ἡ τὰς ἀρετὰς ἐν ἀπαθείᾳ τιθεῖσα».

2. Th. Rütger, Die sittliche Forderung der Apatheia in den beiden ersten christlichen Jahrhunderten und bei Klemens von Alexandrien. Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Vollkommenheitsbegriffes (Freiburger Theologische Studien, 63), Freiburg 1949. Ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τίτλου τῆς ἐργασίας παρουσιάζεται καὶ ἐρευνᾶται ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία μέχρι καὶ τοῦ Κλήμεντος. Τῆς ἐρένης αὐτῆς προηγεῖται ἡ ἐξέτασις τῆς ἀπαθείας εἰς τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον (σ. 3-19) καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν (σ. 20-28). Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐργασίας ἀφιερώνεται εἰς τὸν Κλήμεντα (σ. 50-101). Πρὸβλ. καὶ W. Völker, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, σ. 524-540.

3. Th. Rütger, Die sittliche Forderung der Apatheia, σ. 105: «Die Lehre des Klemens von der Apatheia hat am christlichen Menschenbilde der Zukunft mitgestaltet».

Είναι πράγματι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι αἱ περὶ ἀπαθείας ἀντιλήψεις τοῦ Κλήμεντος, διότι ἐρείδονται εἰς τὰς περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ παθῶν τῆς ψυχῆς θεωρίας του, αἱ ὁποῖαι ἐξαλλάσσουν, ὡς εἶδομεν, ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος παραδεδομένας γνώμας τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ δεύτερον ἀναφέρονται εἰς τὸν πάντοτε ἐπίκαιρον ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἠθικὴν τελείωσιν. Ὁ ἀγὼν αὐτὸς εἶναι διὰ τὸν ἀνθρωπὸν ἀγὼν ζωῆς. Εἶναι συνεχῆς προσπάθεια ἀπαλλαγῆς ἐκ δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἀπαλλοτριώνουν τὸν ἀνθρώπου ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν κρατοῦν μακρὰν αὐτοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ φράσις τοῦ Συγγραφέως, ὅτι οἱ ἀνθρώποι «τοῖς σφετέροις βαροῦνται πάθει»⁴, ὅτι δηλονότι τὰ πάθη ἀσκοῦν τὴν ἴδιαν ἐπίδρασιν, ὅπως τὰ βάρη, καὶ ἐλκύουν τὸν ἀνθρώπου πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ἐμπειρίᾳ εἶναι ἐν εἶδος διελευστίδα. Πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ λόγου καὶ συγκεκριμένως τὴν βούλησιν ἀντιτίθενται τὰ πάθη, ὀρθότερον εἰπεῖν, αἱ ψυχοσωματικαὶ ἐκεῖναι καταβολαί, αἱ ὁποῖαι ἐν τῇ πτώσει καὶ ἰδίως μετὰ τὴν πτῶσιν ἐκδηλώνονται «παρὰ φύσιν». Ἡ ἀντίθεσις αὕτη εἶναι ὑπαρξιακὴ. Ἡ ὑπαρξις τοῦ ἀνθρώπου δὲν νοεῖται χωρὶς αὐτὴν τὴν πάλην, τὴν ὁποίαν τόσον ἐπιτυχῶς περιέγραψεν ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ. 7, 23). Ὁ Κλήμης ὁμιλεῖ συχνῶς περὶ τῆς πάλης αὐτῆς. Τοῦτο καταφαίνεται σαφέστατα καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴν ὀρολογία. Τὰ πάθη κατὰ Κλήμεντα «εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἀτακτοῦν»⁵, «ἐπανίστανται»⁶, «ἀντιστρατηγοῦν»⁷, «πολεμοῦν τὸν λογισμὸν»⁸. Δὲν στέφονται ὅμως ὑπὸ τῆς νίκης, εἰ μὴ καθόσον «ὑποπίπτομεν»⁹ καὶ κάμνομεν «παραχωρήσεις»¹⁰ εἰς αὐτά. Ἡ νίκη δύναται καὶ πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἀνθρώπου βούλησιν. Δι' αὐτὸ παροτρύνει ἄδιακόπως ὁ ἱερός Συγγραφεὺς νὰ «ἄρχωμεν» καὶ «κρατῶμεν τῶν παθῶν»¹¹ καὶ νὰ «ἀποτάξωμεν»¹², «ὀποβαλοῦμεν»¹³, «ἀπω-

4. Στρωματεῖς, 4, 18 (II, 299, 25-26).

5. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 30).

6. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 30).

7. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 266, 10). 2, 20 (II, 178, 15): «τὰς τῶν παθῶν ἀντιμαχήσεις».

8. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 266, 12). Παιδαγωγός, 2, 5 (I, 187, 4-5): «τὰ ἐκτράπελα... πάθη καταδυναστεύοντα τῆς ἀσθενείας τοῦ λογισμοῦ».

9. Στρωματεῖς, 2, 23 (II, 192, 20).

10. Στρωματεῖς, 2, 23 (II, 192, 20).

11. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 26. 28). 2, 23 (II, 192, 21). 2, 19 (II, 166, 4): «βασιλεύειν τῶν παθῶν». [Ἀθανασίου Μεγάλου], Εἰς τὸ κατὰ Ματθ., Ἀπόσπ.: ΒΕΠ, 35, 22, 17: «ἡγεμονεύειν τῶν παθῶν». Ὠριγένους, Ἐκλογαὶ εἰς Ψαλμ., 67, 15: ΒΕΠ, 16, 57, 32.

12. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 24).

13. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 21-22). (III, 167, 16): «ἐκβάλλειν».

θήσωμεν»¹⁴, «ἀφανίσωμεν»¹⁵, «πρόρριζα ἐκτεμοῦμεν»¹⁶, «θεραπεύσωμεν»¹⁷, «τιθασσεύσωμεν»¹⁸, «ἐξημερώσωμεν»¹⁹, «καταργήσωμεν»²⁰, καὶ «νεκρώσωμεν»²¹ αὐτά.

Ἡ ποικίλη αὐτὴ ὀρολογία ἔχει προφανῶς ἐποικοδομητικὸν χαρακτῆρα. Εἰς τὰ πλαίσια αὐτὰ εἶναι ἔντονος ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἀποκομίζει ὁ μελετητῆς τοῦ Κλήμεντος, ὅτι ἡ νίκη τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν παθῶν ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ. Διότι αὐτὴ μόνον συνθέτει τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἶναι πράξις ἐλευθερίας («ἐλευθερία μόνη»)· τούναντίον ἡ παραχώρησις εἰς τὰ πάθη εἶναι «ἐσχάτη δουλεία»²². Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἐκλέξη μεταξὺ ἀπαθοῦς καὶ ἐμπαθοῦς ζωῆς, μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ δουλείας. Ἡ ἐκδιπλωσις τῶν παθῶν, ὡς ἀνατροπὴ τῆς κατὰ φύσιν ἐσωτερικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀρμονίας καὶ σχέσεως, καλεῖται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος «ἐσχάτη δουλεία». Πρόκειται περὶ ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία ἔχει τὰς ρίζας τῆς τόσον εἰς τὸν ἑλληνικὸν στοχασμὸν, ὅσον καὶ εἰς καθαρῶς ἰουδαιοχριστιανικὰς παραστάσεις. Ὁ Κλήμης δὲν φωρᾶται μόνον εἰς τὴν ἀξιολόγησιν αὐτὴν κληρονόμος τῶν δύο αὐτῶν κόσμων, ἀλλ', ὅπως συχνάκις καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις ὑπεδείχθη, μαρτυρεῖται τοῦτο ὑφ' ὀλοκλήρου τοῦ ἔργου του. Ἀποδεικνύεται μάλιστα ἄξιος κληρονόμος, ἀφοῦ δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν συντήρησιν τῆς κληρονομίας, ἀλλὰ συνθέτει ἀρμονικῶς καὶ βελτιώνει συστηματικῶς τὴν κληρονομίαν·

14. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 25. 29). Ὁριγένους, Ἐκλογαὶ εἰς Ψαλμ., 107, 2: BEΠ, 16, 91, 36: «ἀποτίθεσθαι».

15. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 169, 6). (III, 167, 14-15): «τὴν ψυχὴν... γυμνῶσαι τῶν... παθῶν».

16. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 167, 15-16). (III, 187, 3. 5): «συντέμνειν», «ἀποτέμνειν». Ὁριγένους, Εἰς τὸ κατὰ Ματθ., Ἀπόσπ. 378: BEΠ, 14, 341, 3-5. Ἀπόσπ. 386: BEΠ, 14, 343, 35-36.

17. Παιδαγωγός, 1, 8 (I, 128, 4). Εὐσεβίου, Εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρικὸς, 13: BEΠ, 24, 263, 40-41: «ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σώφρονι θεραπεύειν».

18. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 266, 13).

19. Στρωματεῖς, 4, 6 (II, 266, 13).

20. Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 115, 29).

21. Στρωματεῖς, 3, 4 (II, 207, 17). 4, 12 (II, 286, 2). 6, 9 (II, 469, 17). Ὑποτυπώσεις, 5 (III, 197, 5-7).

22. Στρωματεῖς, 2, 23 (II, 192, 20-21). Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τοὺς μακαρισμοὺς, 3: PG, 44, 1228 B. Πρὸς Αἰ γινῶμαι τῶν Πυθαγορείων, 23: H. Chadwick, The sentences of Sextus..., σ. 86: «ἐλεύθερον ἀδύνατον εἶναι τὸν πάθεισι δουλεύοντα καὶ ὑπὸ παθῶν κρατούμενον». Κλειτάρχου, Ἐκ τῶν πραγματικῶν χειρῶν συναγωγή, 86: Chadwick, σ. 80. Πορφυρίου, Πρὸς Μαρκέλλαν, 34: Nauck, σ. 296: «ἀδύνατον δ' εἶναι ἐλεύθερον τὸν ὑπὸ παθῶν κρατούμενον».

δὲν παραλαμβάνει ἐτοιμοὺς λύσεις, ἀλλὰ ζητεῖ τὰς λύσεις δι' ἰδίας νοητικῆς ἀξιολογικῆς διεργασίας καὶ κατὰ Χριστὸν Ζωῆς. Αὐτὸ καταφαίνεται καὶ εἰς τὰς συγκεκριμένους ἀντιλήψεις του περὶ ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν παθῶν.

Δὲν περιορίζει ἐπὶ παραδείγματι τὴν τιθάσσευσιν τῶν παθῶν εἰς τὴν σωκρατικὴν - πλατωνικὴν νοησιάρχίαν, ἃν καὶ διαβλέπη εἰς τὴν «ἀγνοίαν» καὶ τὴν «ἀσθένειαν» δύο «ἀρχὰς πάσης ἀμαρτίας» καὶ βασικὰς αἰτίας τοῦ κακοῦ· εἰς αὐτὰς ἀντιπροτάσσει τὴν «μάθησιν» καὶ «ἀσκησιν», αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου («ἄμφω δὲ ἐφ' ἡμῖν») ²³.

Ἡ μάθησις προάγει καὶ βελτιώνει τὴν νοητικὴν καὶ κριτικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἰκανότητα. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς εἶναι, ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν «προαιρετικὴν δύναμιν» τοῦ ἀνθρώπου ²⁴ καὶ τὴν καθιστᾷ ἰκανὴν νὰ ἐκλέγη ὀρθῶς. Κάμνει ἐπίσης δυνατὴν τὴν θεραπείαν τοῦ πάθους, ὅταν εἶναι «μάθησις... τοῦ αἰτίου (τ. ἔ. εἰς τὸ ὅποιον ὀφείλεται τὸ πάθος) καὶ τοῦ πῶς ἂν ἐξαιρεθεῖ τοῦτο» ²⁵. Δι' αὐτῆς ὑπερникῶ ὁ ἀνθρωπος «τὰς ἀβουλήτους τῆς ἀγνοίας ὁρμάς τὰς τε ἀλόγους δι' ἀμαθίαν ἀνάγκας», κινεῖται δηλαδὴ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, γίνεταί «ὑπεράνω... θηρίων», μιμεῖται «τὴν θεῖαν προαίρεσιν» καὶ «εὖ ποιεῖ τοὺς ἐθέλοντας τῶν ἀνθρώπων κατὰ δύναμιν» ²⁶.

Κατὰ Κλήμεντα ἐκτείνεται μάλιστα ἡ μάθησις εἰς πολὺ εὐρύτερα πεδία ἀπ' ὅ,τι εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, καθόσον προσλαμβάνει καὶ καθαρῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ ἄποψις του, ὅτι καὶ ἡ πίστις καὶ ἐμπιστοσύνη εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ἀντικείμενον μαθήσεως: «μάθησις γοῦν καὶ τὸ πείθεσθαι ταῖς ἐντολαῖς, ὃ ἐστὶν πιστεύειν τῷ θεῷ» ²⁷. Ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ «θεοσεβεία» εἶναι «μάθησις... θεοῦ θεραπείας» ²⁸. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ διὰ μίαν καθαρῶς νοητικὴν διεργασίαν καὶ ἀπόκτησιν ξηρῶν γνώσεων, ἀλλὰ διὰ μί-

23. Στρωματεῖς, 7, 16 (III, 71, 24 ἔξ.), 1, 5 (II, 20, 17-21, 1). 1, 6 (II, 25, 15). Πρὸβλ. καὶ Φίλωνος, Περὶ ἄθλων καὶ ἐπιτιμίων, II: Cohn-Wendland, V, 349 ἔξ., ὅπου πλὴν τῆς μαθήσεως καὶ ἀσκήσεως ἰδιαίτερα βαρῦντος ἀπονέμεται εἰς τὴν «φύσιν» σύντριψις οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι σπουδαῖοι διὰ τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

24. Στρωματεῖς, 6, 16 (II, 500, 21).

25. Στρωματεῖς, 7, 16 (III, 69, 28-29).

26. Στρωματεῖς, 7, 3 (III, 12, 7 ἔξ.).

27. Στρωματεῖς, 2, 11 (II, 138, 26-27). Βλ. καὶ Παιδαγωγός, 1, 6 (I, 107, 14): «πίστις γὰρ μαθήσεως τελειότης».

28. Παιδαγωγός, 1, 7 (I, 122, 4). Περὶ «θεοσεβείας» βλ. πλείονα Θ. Νικολάου, Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ἐν: Κληρονομία, 11, 1979, 84 ἔξ.

αν ύπαρξιακὴν τοποθέτησιν, ἡ ὁποία ἐμπερικλείει καὶ βασίζεται εἰς τὴν ἠθελήμενην ὑποταγὴν καὶ πίστιν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ μάθησις, «μετὰ ὀρθῆς πολιτείας ἀσκηθεῖσα», «ἀνάγει... ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα τοῦ παντός»²⁹. Τὴν ἀποστολὴν αὐτὴν ἔχει καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν τέλος πάσης μαθήσεως, ἡ «γνώσις» ἐν Χριστῷ, ἡ ὁποία τόσοσιν πολὺ ἀπασχόλησε τὸν Κλήμεντα³⁰.

Ὡσαύτως καὶ ἡ «ἀσκησις ψυχῆς» συντείνει εἰς τὴν θεραπείαν τῶν παθῶν. Καθότι δι' αὐτῆς καὶ τοῦ «ἐθισμού» ἀποκτᾶται ἡ δύναμις νὰ ἀκολουθῆ κανεὶς «τοῖς κριθεῖσιν ὀρθῶς ἔχειν»³¹. Δὲν ἀρκεῖ ἡ λήψις ὀρθῶν ἀποφάσεων. Ἀπαιτεῖται καὶ ἡ δι' ἀσκήσεως ἐλευθέρα ἐνδυνάμωσις τῆς ψυχῆς, ὥστε νὰ μεταποιῆ τὰς ἀποφάσεις εἰς πράξεις. Ἡ ἀσκησις ἔχει ἐν προκειμένῳ μίαν διπλὴν ὄψιν· εἶναι «ἐφεκτικὴ τῶν ἡδέων» καὶ «κατορθωτικὴ τῶν πρακτέων». Τοιοῦτοτρόπως συμβάλλει μαζί μὲ τὴν «θεωρίαν» εἰς ἐγκράτειαν «τῶν ἀντιστρατευομένων τῷ νῷ» (Ρωμ. 7, 23)³². Ἡ ἐγκράτεια εἶναι «θεμέλιος ἀρετῶν»³³, καθόσον εἶναι «διάθεσις... ἀνυπέρβατος τῶν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον φανέντων· ἐγκρατεύεται δὲ ὁ κατέχων τὰς παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ὁρμὰς ἢ ὁ κατέχων αὐτὸν ὥστε μὴ ὁρμᾶν παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον»³⁴. Ἡ ἐγκράτεια τοῦ γνωστικοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν οἰκαιοποίησιν τῆς ἀπάθειας. Αὕτη δὲ συντελεῖται «δι' ἀσκήσεως», ἡ ὁποία εἶναι ἀσκησις ἐξομοιώσεως πρὸς τὸ «φύσει ἀπαθές»³⁵.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπάθεια ἀποτελεῖ τὸν τελικὸν στόχον τοῦ ἀνθρώπου, δι' αὐτὸ εἶναι αὐτονόητον, ὅτι καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ «μετριοπάθεια» ἐνέχει διὰ τὸν Κλήμεντα μόνον σχετικὸν κύρος καὶ προσωρινὴν ἀξίαν. Καὶ ἐκτιμᾷ μὲν θετικῶς τὴν μετριοπάθειαν, πλὴν ὁμως ὡς ἐν στάδιον, τὸ ὁποῖον ἀνάγει εἰς τὴν ἀπάθειαν καὶ δι' αὐτὸ προηγεῖται αὐτῆς³⁶. Ἡ ἀπάθεια καὶ ὄχι ἡ μετριοπάθεια εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ «τελείου καὶ γνωστικοῦ» χριστιανοῦ³⁷.

29. Στρωματεῖς, 2, 2 (II, 115, 17 ἔξ.).

30. Στρωματεῖς, 7, 10 (III, 40, 21 ἔξ.).

31. Στρωματεῖς, 7, 16 (III, 69, 29-30).

32. Στρωματεῖς, 7, 7 (III, 33, 24 ἔξ.).

33. Στρωματεῖς, 2, 20 (II, 170, 18).

34. Στρωματεῖς, 2, 18 (II, 155, 4-7). Διεξοδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐγκράτειαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπάθειαν βλ. Th. Rütger, Die sittliche Forderung der Apathieia, σ. 56.

35. Στρωματεῖς, 7, 3 (III, 10, 23-25).

36. Στρωματεῖς, 6, 13 (II, 484, 29-30).

37. Στρωματεῖς, 6, 9 (II, 468, 27-30)· ἐνταῦθα ὀρίζεται ἡ ἀπάθεια ὡς «παντελής τῆς ἐπιθυμίας ἐκκοπή». Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, βλ. W. Völker, Gregor von Nyssa als Mystiker, Wiesbaden 1959, σ. 261.

Τὸ τέλος τῆς ἀπαθείας εἰς τὸν Κλήμεντα διακρίνεται αἰσθητῶς ἀπὸ τὸ ὁμώνυμον ἠθικὸν ἰδεῶδες τῶν Στωικῶν. Διότι δὲν εἶναι καρπὸς μόνον ἀνθρωπίνης προσπάθειας, ἀλλὰ καὶ τῆς θείας συναρωγῆς καὶ χάριτος. Καὶ καθόσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν κατ' ἀνθρωπον προσπάθειαν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀπαθείας συμπαραλαμβάνει καὶ ἐπεξεργάζεται ὁ Κλήμης στοιχεῖα καὶ ἐκ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Τοῦτο συμβαίνει π.χ., ὅταν σχετίζῃ τὴν μάθησιν πρὸς τὸ αἴτιον, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται τὸ πάθος, καὶ τὸν τρόπον, πῶς νὰ τὸ θεραπεύσωμεν ἐπίσης, ὅταν ἀπαιτῇ νὰ διακρίνωμεν τὰς φαντασίας καὶ δίδωμεν τὴν συγκατάθεσίν μας εἰς ὅ,τι εἶναι εὐλογον. Τοιαῦται ὁμως ὄψεις τοῦ προβλήματος ἀπολυτοποιοῦνται, ὅταν μερικοὶ ἐρευνηταὶ ἐπείγωνται νὰ διαπιστώσουν τὴν ταύτισιν τῆς ἀπαθείας παρὰ Κλήμεντι πρὸς τὴν ἀπάθειαν τῶν Στωικῶν³⁸. Ὅσον ἐξ ἄλλου ἀφορᾷ εἰς τὴν θεῖαν συναντίληψιν, ὡς ἀπαραίτητον πρὸς κατόρθωσιν τῆς ἀπαθείας παράγοντα, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν στενὴν ὄντως συνάφειαν τῆς ἀπαθείας καὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ «τελείου καὶ γνωστικοῦ» χριστιανοῦ, κινεῖται ὁ Κλήμης ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποῖαν ὁ ἴδιος ἤνοιξεν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ τῆς πίστεώς του εἰς Χριστόν. Τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον εἶναι κατ' αὐτὸν ἀρμονικὴ προέκτασις καὶ «πλήρωσις» τοῦ νόμου καὶ τοῦ λόγου, τῆς φιλοσοφίας. Αὐστηρὰ διάκρισις μεταξὺ αὐτῶν δὲν γίνεται εἰς τὸ ἔργον του, οἱ δὲ ἐρευνηταί, οἱ ὁποῖοι τὰ ὀριοθετοῦν καὶ τὰ διαχωρίζουν πλήρως ἄγονται εἰς μονομερῆ συμπεράσματα³⁹. Ἐπισταμένη μελέτη τοῦ θέματος ὀδηγεῖ εἰς τὴν διαπίστωσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς συγγενείας, ἢ ὁποῖα ὑφίσταται μεταξὺ τῆς ἀπαθείας τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς τῶν Στωικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ὑπάρξεως νέων στοιχείων παρὰ Κλήμεντι, τὰ ὁποῖα οὗτος ἀνέπτυξεν ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ συγγένεια δὲν εἶναι τυχαία καὶ

38. Πρὸβλ. M. Daskalakis, *Die eklektischen Anschauungen...*, σ. 97: ὁ Κλήμης συμμερίζεται «die ganze stoische Auffassung» περὶ ἀπαθείας. F. J. A. Hort - J. B. Mayor, *Clement of Alexandria Miscellanies Book VII. The Greek Text with Introduction, Translation, Notes, Dissertations and Indices*, London 1902, σ. XLIII. K. Ernesti, *Die Ethik des T. F. Clemens von Alexandrien*, σ. 135. H. Chadwick, *Philo and the beginnings of christian thought*, ἐν: A. H. Armstrong (ed.), *The Cambridge history of... philosophy*, σ. 178.

39. Πρὸβλ. W. Völker, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, σ. 524 ἐξ., ὅπου ὑπερτονίζονται αἱ διαφοραὶ ἐναντι τοῦ Στωικισμοῦ, ἐπειδὴ ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητὴς εἰς τὸ ἔργον του ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ὑποθέσεως «dass Clemens bei seiner Methode der Anknüpfung nie die Grenzlinie (sc. zwischen Christentum und griechischer Philosophie) überschritten hat». Βλ. σχετικῶς καὶ Th. Nikolaou, *Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien*, ἐν: *Φιλοσοφία*, 7, 1977, 385.

έξωτερική, ἀλλ' εἶναι συνέπεια τῆς βασικῆς τοῦ Συγγραφέως ἀντιλήψεως μιᾶς θετικῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν εἶναι ἐπιτυχῆς ἢ διαπίστωσης τοῦ Stelzenberger, ὅτι ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ συχνάκις τὴν περὶ ἀπαθείας ἀντίληψιν τῶν Στωϊκῶν «ὡς ἀφετηρίαν καὶ τὴν ἐκχριστιανίζει»⁴⁰.

Ἡ ἀπάθεια κατὰ Κλήμεντα ἔχει δι' αὐτὸ τὴν τελικὴν θεμελίωσιν τῆς εἰς τὴν ἀπάθειαν τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐνῶ ὁ Θεὸς εἶναι «φύσει ἀπαθής»⁴¹, ἡ ἀπάθεια ἀντιθέτως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατὰ χάριν' εἶναι ἐπίκτητος κατάστασις, ἢ ὁποία προϋποθέτει ὄχι μόνον τὴν «μάθησιν», τὴν «ἀσκησιν» καὶ τὴν «μετριοπάθειαν», ἀλλὰ κυρίως τὴν ἐν Χριστῷ Ζωὴν καὶ γνῶσιν καὶ τὴν δωρεὰν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐν τελευταίᾳ δηλαδὴ ἀναλύσει εἶναι ἡ ἀπάθεια τοῦ ἀνθρώπου δῶρον Θεοῦ: «καθ' αὐτὸν μὲν ἀσκῶν καὶ διαπινούμενος ἀπάθειαν (ὁ) ἄνθρωπος οὐδὲν ἀνύει, ἐὰν δὲ γένηται δῆλος ὑπερεπιθυμῶν τούτου καὶ διεσπουδακῶς, τῇ προσθήκῃ τῆς παρὰ Θεοῦ δυνάμεως περιγίνεται»⁴². Ἡ θεία δύναμις καὶ ἀρωγὴ προϋποθέτει τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἀνθρώπου ἀπόφασιν, νὰ ἐπιζητήσῃ καὶ ἐπιδιώξῃ

40. J. Stelzenberger, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, σ. 269: «Er nimmt die stoische Apatheia öfter als Ausgangspunkt und wendet sie ins Christliche».

41. Στρωματεῖς, 7, 3 (III, 10, 23-24). Ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπαθοῦς ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀποκαλύψει προελειάθη ἀσφαλῶς διὰ τῶν ἐξηγετισμένων περὶ Θεοῦ ἀπόψεων τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Στωϊκῶν. Κυρίως ὅμως ἀποτελεῖ καινὸν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως δίδαγμα' πρὸς αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τῆς ὁποίας ὠρισμένοι ἐκφράσεις δὲν περιέγραψαν τὸν Θεόν, εἰ μὴ κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίνεται πρὸς «τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀσθένειαν»: Στρωματεῖς, 2, 16 (II, 151, 11 ἐξ.). 5, 11 (II, 371, 19). Περὶ τῆς ἀπαθείας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Θεόν, ἐπίσης 2, 8 (II, 134, 10). 2, 18 (II, 155, 13 ἐξ.). 4, 23 (II, 315, 16-17). 6, 9 (II, 468, 26). 6, 16 (II, 501, 22). Ἐκλογαὶ (III, 151, 24). Ἀπαθής εἶναι «ἀνάρχως» καὶ ὁ Κύριος: Στρωματεῖς, 6, 9 (II, 467, 13). 7, 2 (III, 7, 4 ἐξ.). Παιδαγωγός, 1, 2 (I, 91, 23).

Τὴν ἀπάθειαν τοῦ Θεοῦ διδάσκουν, ὅπως εἶναι αὐτονόητον, καὶ ἄλλοι πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς' πρὸς τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ G. W. H. Lampe, A patristic Greek Lexikon, s. v. ἀπάθεια, A, 1 καὶ 5 (σ. 170) καὶ s. v. ἀπαθής B (σ. 171).

42. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 173, 15-18). Βλ. καὶ Ὁριγένους, Εἰς Ψαλμ. 17: ΒΕΠ, 15, 334, 24: «ἐκ χάριτος Θεοῦ». Ὁ W. Völker, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, σ. 184 ἐξ., περιγράφει ἀρκούντως καταλεπτῶς καὶ μὲ παραπομπὰς ἐκάστοτε τὰ ποικίλα μέσα βοηθείας, τὰ ὁποῖα ὁ χριστιανὸς διαθέτει κατὰ Κλήμεντα εἰς τὸν ἀγῶνα του κατὰ τῶν παθῶν. Ἐκτὸς τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ γενικῶς ἀναφέρει ὁ Völker τὴν ἐπέμβασιν τοῦ θείου Λόγου, τὴν ὑποταγὴν εἰς τὰς ἐντολάς του, τὴν συναντίληψιν τῶν ἀδελφῶν χριστιανῶν, τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας κλπ.

τὴν ἀπάθειαν καὶ πράξι πάν τὸ κατ' αὐτόν: «βουλομένοις μὲν γὰρ ψυχαῖς», λέγει ἐν συνεχείᾳ, «ὁ θεὸς συνεπιπνεῖ».

Ἡ κατόρθωσις τῆς ἀπαθείας εἶναι ἐν εἶδος θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξαιρέτου διαφοροποιήσεως καὶ τελειώσεως του: εἰς «τὴν ἀπάθειαν θεοούμενος ἄνθρωπος ἀχράντως μοναδικὸς γίνεται»⁴³. Ἐπίσης «καὶ τὸ εἰς αὐτόν καὶ τὸ δι' αὐτοῦ πιστεῦσαι μοναδικόν ἐστι γενέσθαι»⁴⁴. Ἐν τῇ πίστει γίνεται ὁ ἄνθρωπος «μοναδικός», μετατίθεται «ἐκ θανάτου πρὸς Ζωὴν» καὶ οἰκειοποιεῖται τὴν ἀπάθειαν⁴⁵. Δὲν εἶναι ὡς ἐκ τούτου συμπτωματικόν, ὅτι συνδυάζει ὁ Κλήμης τὴν ἀπάθειαν μὲ τὴν σωτηρίαν⁴⁶ καὶ τὴν γνῶσιν ἐν Χριστῷ. Ἐν τῇ ἀποθέσει τῶν παθῶν καὶ τῇ ἀναμαρτησίᾳ διαβλέπει οὗτος τὴν ὑλοποίησιν τῶν κελευσμάτων τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ «καινοῦ» ἀνθρώπου (Ἐφ. 4, 22' 24) «ἐκ τοῦ θανάτου τῆς παλαιᾶς διαστροφῆς»⁴⁷. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς τῆς ἀπαθείας πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν καὶ γνῶσιν — ἀμφότερα ταυτίζονται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος⁴⁸ — ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν διαφορὰν μεταξὺ Κλήμεντος καὶ Στωικῶν. Οἱ Στωικοὶ ἐθεώρουν τὴν ἀπάθειαν ὡς καρπὸν τῆς ἀληθοῦς συγκαταθέσεως τοῦ λόγου, ἤτοι τῆς συγκαταθέσεως εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς εἰμαρμένης· τὰ πάθη θὰ ἔδει κατ' αὐτοὺς νὰ θεραπευθοῦν καὶ δὴ τὸσον ἐν προφυλακτικῇ ἐννοίᾳ («κωλύσομεν τῶν παθῶν ἕκαστον γίνεσθαι») ὅσον καὶ κυριολεκτικῶς («γενόμενον ἰασόμεθα») ⁴⁹. Διὰ τὸν Κλήμεντα ὁμοίως ἡ ἀπάθεια προϋποθέτει τὸ μυστήριον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ τῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς αὐτό. Εἶναι, ὡς εἶχεν ἤδη τονίσει ὁ Ἰουστίνος⁵⁰ καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Κλήμης⁵¹, καρπὸς τοῦ ἔργου τοῦ ἐνανθρωπήσαντος καὶ σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐννοίας αὐτῆς τῆς ἀπαθείας εἶναι οὕτω δυνατόν νὰ ἐννοηθῇ καὶ ἡ κυρία σημασία τοῦ ὄρου

43. Στρωματεῖς, 4, 23 (II, 315, 25-26). Ἐν σχέσει πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο δικαίως ἐπονομάζει ὁ Α. Θεοδώρου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία..., σ. 153, τὴν ἀπάθειαν κατὰ Κλήμεντα «ὄντως θεωτικὴν ἀρετήν».

44. Στρωματεῖς, 4, 25 (II, 318, 5-6).

45. Στρωματεῖς, 7, 2 (III, 11, 6-7): «τὴν ἐκ πίστεως ἀπάθειαν».

46. Τίς ὁ σωζόμενος (III, 173, 12-13): «ἀπαθῶν γὰρ καὶ καθαρῶν ψυχῶν ἐστὶν ἡ σωτηρία».

47. Στρωματεῖς, 7, 2 (III, 10, 31-11, 4).

48. Στρωματεῖς, 4, 22 (II, 308, 30). Βλ. καὶ Α. Brontesi, La soteria in Clemente Alessandrino, Roma 1972, σ. 553 ἑξ.

49. Γαληνοῦ, Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 4, 7: SVF, III, 118, 12-13.

50. Ἰουστίνου, Ἀπολογία, 2, 13, 4: BEP, 3, 207, 25-27.

51. Παιδαγωγός, 1, 1 (I, 90, 8-11. 16-18). 1, 2 (I, 93, 8 ἑξ.).

εις την μεταγενεστέραν πατερικὴν - ἀσκητικὴν γραμματείαν⁵², καθ' ἣν ἀπάθεια σημαίνει τὴν «μεταστροφὴν... τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῶν πονηρῶν παθῶν εἰς τὴν κατὰ Θεὸν ἔξιν»⁵³. Ὁ πρωτοποριακὸς ρόλος τοῦ ἀλεξανδρέως Θεολόγου ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ εἶναι ἐμφανής. Μένει ὅμως ἐξ ἴσου ἀδιαμφισβήτητον, ὅτι εἰς τοὺς μετέπειτα πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς ἡ ἀπάθεια ἀνελύθη περισσότερο ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς⁵⁴.

Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος κατέχει τὴν ἐν Χριστῷ γνῶσιν, «τὸ τελειότατον... ἀγαθόν», ἀποβαίνει τὸ γνωστὸν ἰδεῶδες τοῦ «γνωστικοῦ» κατὰ Κλήμεντα⁵⁵. Εἶναι περιττὸν νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἰδεῶδους αὐτοῦ, περὶ τοῦ ὁποῖου ἱκανὰ διαλαμβάνει σχεδὸν κάθε ἐργασία, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὰς συγγραφὰς τοῦ Κλήμεντος, μάλιστα δὲ τὸ περισπούδαστον ἔργον τοῦ W. Völker⁵⁶. Ἄρκει μόνον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο ἔλαβεν ἀφ' ἐνὸς μὲν καὶ πάλιν ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τοῦ σοφοῦ τῶν Στωικῶν, ἀφ' ἐτέρου ὅμως ἀπὸ τὴν καταπολέμησιν ταυτοχρόνως τῆς ψευδωνύμου γνώσεως τῆς ἐποχῆς του. Τὴν περὶ ἀπαθείας διδασκαλίαν του συνέδεσεν ἀμέσως, ὡς καὶ οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι, πρὸς τὸ ἰδεῶδες αὐτό. Παρὰ ταῦτα οὐδόλως ταυτίζεται ὁ γνωστικὸς τοῦ Κλήμεντος πρὸς τὸν σοφὸν τῶν Στωικῶν. Ἡ γνῶσις του ἐποικοδομεῖται «διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας... τῇ πίστει»⁵⁷ καὶ δὲν εἶναι ὁ νοητικὸς αὐτοσκοπὸς τοῦ

52. Πρὸβλ. τὴν πληθὺν τῶν χωρίων ἐν: Φιλοκαλία, V, s. v. ἀπάθεια, σ. 140-143. Βλ. καὶ τὴν ἐκάστοτε διαπραγματέυσιν τοῦ θέματος εἰς τὰ ἔργα τοῦ W. Völker, Gregor von Nyssa als Mystiker..., σ. 259 ἔξ. Kontemplation und Ekstase..., σ. 66 ἔξ. Scala Paradisi..., σ. 247 ἔξ. Maximus Confessor als Meister..., σ. 410 ἔξ. Praxis und Theoria..., σ. 265 ἔξ. Ἐπίσης A. Dirking, Die Bedeutung des Wortes Apathie beim heiligen Basilius dem Grossen, ἐν: Theologische Quartalschrift, 134, 1954, 202-212. Α. Παπαδοπούλου, Θεολογικὴ γνωσιολογία κατὰ τοὺς νηπτικούς πατέρας (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 25), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 57 ἔξ. Χ. Σωτηροπούλου, Ἡ διὰ τῶν ἀρετῶν ἀπάθεια κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, ἐν: Θεολογία, 50, 1979, 567-593.

53. Γ. Μαντζαρίδου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἐν: Παλαμικά, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 216 ἔξ.

54. Ἄρκει, νομιζομεν, ἐνταῦθα ἡ μνεία τῆς διακρίσεως τεσσάρων εἰδῶν ἀπαθείας εἰς τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴν, Πρὸς Θαλάσσιον..., 55: PG, 90, 544 C.

55. Στρωματεῖς, 6, 12 (II, 481, 21). Βλ. καὶ A. Koch, Clemens von Alexandria als Lehrer der Vollkommenheit ἐν: Zeitschrift für Aszese und Mystik, 7, 1932, 363-364.

56. Βλ. ἰδιαιτέρως τὸ κεφάλαιον «Die ἀπάθεια des Gnostikers»: W. Völker, Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, σ. 524-540. Πρὸβλ. καὶ K. Ernesti, Die Ethik des T. F. Clemens von Alexandrien, σ. 143 ἔξ.

57. Στρωματεῖς, 7, 10 (III, 42, 5-6).

σοφοῦ⁵⁸ οὔτε τὴν σπανιότητα καὶ μοναδικότητα αὐτοῦ⁵⁹ ἐμφανίζει ὁ γνωστικός τοῦ Κλήμεντος. Ὁ ἀληθὴς γνωστικός ὑπέρκειται μάλιστα τοῦ σοφοῦ, καθότι «δὲν φοβᾶται τὴν φιλοσοφίαν» καὶ χρησιμοποιοεῖ καὶ αὐτὴν τὴν σοφίαν καὶ γνῶσιν τοῦ σοφοῦ πρὸς ἐδραΐωσιν τῆς πίστεώς του⁶⁰. Εἰς τὴν γνῶσιν διαβλέπει ὁ Κλήμης τὴν δυνατότητα προκοπῆς «ἐν εὐαγγελίῳ»⁶¹ καὶ τὴν προϋπόθεσιν τῆς «τὸν πάντα βίον... ἐν παντὶ τόπῳ» τιμῆς καὶ θεραπείας τοῦ Θεοῦ⁶². Εἶναι γνῶσις τοῦ Κυρίου καὶ «τοῦ πατρὸς τοῦ αὐτοῦ δι' αὐτοῦ»⁶³. Ὁ γνωστικός «ἐστὶν ὁ ἑκατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν... ὁ μιμούμενος τὸν θεὸν καθ' ὅσον οἶόν τε, μηδὲν παραλιπὼν τῶν εἰς τὴν ἐνδεχομένην ὁμοίωσιν»⁶⁴. Αἱ σχετικαὶ νύξεις τῶν Ἑλλήνων περὶ γνωστικοῦ, ἔχουν μόνον «σπερματικὸν»⁶⁵ καὶ ἀτελῆ χαρακτῆρα. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ γνωστικοῦ, νοούμενον κατὰ Κλήμεντα εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως καὶ ἀγάπης καὶ ζωῆς καὶ ὁμοιώσεως, ἔχει, ἀντιθέτως, τὸ εὐαγγέλιον χαρακτῆρα. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀπάθεια τοῦ σοφοῦ τῶν Στωϊκῶν εἶναι ἀποτέλεσμα ἰσορροπίας τῆς ψυχῆς, «ἦν (τ. ἔ. ψυχῆν) ὀρθὸς λόγος δόγμασι παγίοις ἐνεύρωσε»⁶⁶, ἡ ἀπάθεια τοῦ γνωστικοῦ συνδέεται πλήρως πρὸς τὴν κατὰ Χριστὸν

58. Στρωματεῖς, 6, 12 (II, 481, 14 ἐξ.): SVF, III, 26, 24 ἐξ. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ Μ. Φαράντου, Περὶ δικαιοσύνης..., σ. 189-190. Ph. Böhner-F. Gilson, *Christliche Philosophie...*, σ. 38 ἐξ. Ὅτι ὁ γνωστικός τοῦ Κλήμεντος διαφέρει μεγάλως καὶ πρὸς τὸν σοφὸν τῶν Ἐπικουρείων, ἀποδεικνύει καὶ ἀπλῆ μόνον ἀνάγνωσις τῆς λεπτομεροῦς τοῦ τελευταίου περιγραφῆς ὑπὸ Διογένοῦ Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 10, 117-119: Long, II, 549, 3 ἐξ.

59. Πρὸβλ. Πλουτάρχου, Σύνοψις τοῦ ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωϊκοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσι, 17: SVF, III, 146, 11 ἐξ. 31: SVF, III, 167, 15 ἐξ.

60. H. Chadwick, *Die Kirche in der antiken Welt*, σ. 107.

61. Στρωματεῖς, 4, 21 (II, 305, 28-29).

62. Στρωματεῖς, 7, 7 (III, 27, 15 ἐξ.).

63. Στρωματεῖς, 2, 11 (II, 141, 22-23).

64. Στρωματεῖς, 2, 19 (II, 166, 1 ἐξ.). 4, 22 (II, 309, 12 ἐξ.), ὅπου ἡ ἀπάθεια συνδέεται πρὸς τὴν «μίμησιν» Θεοῦ.

65. Στρωματεῖς, 7, 14 (III, 60, 1-2).

66. Φίλωνος, Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον εἶναι ἐλεύθερον, 14: SVF, I, 53, 20 ἐξ. Ὅχι μόνον τὸ παρὸν χωρίον, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα τονίζουσι τὴν «ἐλευθερίαν» τοῦ σοφοῦ SVF, I, 52, 25 ἐξ.: βλ. περὶ τοῦ Χρυσίππου: SVF, III, 146, 1 ἐξ. Ὁ ὀρθὸς λόγος τοῦ σοφοῦ κυβερνᾷ καὶ δίδει τὴν συγκατάθεσιν τοῦ μόνου εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς εἰμαρμένης καὶ τοῦ θεοῦ νόμου (Ὁριγένους, Εἰς Ἰωάννην, 2, 10: SVF, III, 146, 8 ἐξ.) δι' αὐτὸ ὁ σοφὸς εἶναι καὶ μένει ἀπαθής, Ciceronis, *Acad. post.*, 1, 38: SVF, I, 51, 6 ἐξ. Πρὸβλ. καὶ Διογένοῦς Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 7, 117: Long, II, 346, 9: «φασὶ δὲ καὶ ἀπαθῆ εἶναι τὸν σοφόν, διὰ τὸ ἀνέμπτωτον εἶναι». Περὶ τοῦ σοφοῦ διεξοδικώτερον βλ. M. Pohlenz, *Die Stoa*, τ. 1, σ. 153. P. Barth, *Die Stoa*, Stuttgart 1922, σ. 131 ἐξ. R. Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, Zürich 1962, σ. 127 ἐξ.

τελείαν Ζωήν' ἀφοῦ κατ' αὐτήν, τὴν ἀπάθειαν, «ἢ τελείωσις τοῦ πιστοῦ δι' ἀγάπης ἔεις ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας» (Ἐφ. 4, 13) προβαίνουσα ἀφικνεῖται, ἐξομοιουμένη θεῷ, ἰσαγγελος ἄληθῶς γενομένη»⁶⁷.

67. Στρωματεῖς, 7, 14 (III, 60, 5-8). Βλ. καὶ 7, 12 (III, 51, 19-21): «ἢ γνῶσις οἷον ὁ λογικὸς θάνατος ἀπὸ τῶν παθῶν ἀπάγων καὶ χωρίζων τὴν ψυχὴν καὶ προάγων εἰς τὴν τῆς εὐποίας ζωὴν, ἵνα τότε εἶπῃ μετὰ παρηρησίας πρὸς τὸν θεόν' ὡς θέλεις ζῶ». Περὶ τοῦ συνδυασμοῦ «ὁμοιώσεως Θεῷ» καὶ «ἀπαθείας» βλ. καὶ S. Lilla, *Clement of Alexandria...*, σ. 109 ἐξ. Πλείονα περὶ «ὁμοιώσεως Θεῷ» παρὰ Κλήμεντι βλ. H. Merki, *Ὁμοίωσις Θεῷ. Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa (Paradosis, 7), Freiburg i. d. Sch. 1952*, σ. 45 ἐξ.

Τὸ ιδεῶδες τοῦ γνωστικοῦ ἀντικατεστάθη ἐν τῇ μετέπειτα ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ ιδεώδους τοῦ ἀσκητοῦ - μοναχοῦ, τοῦ «ἀληθοῦς φιλοσόφου», καὶ τῆς ἰσαγγέλου πολιτείας του. Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ τὰς συντόμους παρατηρήσεις τοῦ M. Pohlenz, *Die Stoa*, 1. σ. 434 ἐξ. 11, σ. 212 ἐξ. Th. Nikolaou, *Der Neid bei Johannes Chrysostomus...*, σ. 74 ἐξ. Βλ. καὶ S. Frank, *Angelikos Bios. Begriffsanalytische Untersuchungen zum «engelgleichen Leben» im frühen Mönchtum (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums...*, 26), Münster 1964.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σύντομος ανασκόπησης τῶν ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ διαληφθέντων ἐπιτρέπει ἀδράς τινὰς συμπερασματικὰς διαπιστώσεις:

Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς ἐξηνέχθησαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος κατ' ἐπανάληψιν ὅλως ἀντιφατικαὶ θεωρίαι (κλασσικὸν παράδειγμα αἱ ἀντιλήψεις τῶν Descartes καὶ Spinoza). Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν ἠθικῶν συστημάτων καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἀνυπέβλητον γενικῶς δυσχέριαν νὰ νοηθῇ καὶ περιγραφῇ ὀριστικῶς ὁ ἄνθρωπος, μάλιστα δὲ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐτοῦ, ψυχολογικῇ - ἠθικῇ, διαστάσει.

Εἰς τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος ἀξιόλογον θέσιν κατέχει ἀναμφιβόλως Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Ὁ φιλοσοφῶν οὗτος χριστιανὸς παρέχει εἰς τὸ ἔργον του τὰς πρῶτας ἐν τῇ χριστιανικῇ γραμματείᾳ ἐκτενεῖς ἐπὶ τοῦ θέματος νύξεις. Ἐν προκειμένῳ τελεῖ οὗτος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, δοθέντος, ὅτι εἰς τὰ πλαίσια αὐτῆς — ἰδίως μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Στωικισμοῦ καὶ τοῦ Μέσου Πλατωνισμοῦ — τὸ παρὸν θέμα εἶχε γνωρίσει εὐρείαν διαπραγμάτευσιν. Ἄμεσον ἀφορμὴν λαμβάνει ἐπὶ πλέον ἐκ τῶν Γνωστικῶν, τῶν ὁποίων τὰς ἀνθρωπολογικὰς ἀπόψεις καταπολεμεῖ.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὡς ἔργον Θεοῦ, συγκροτούμενος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος. Ἐπισταμένη ἔρευνα ἐκφράσεων τινῶν τοῦ Κλήμεντος, αἱ ὁποῖαι ἐκ πρῶτης ὄψεως δύνανται νὰ ἐκληφθοῦν τριχοτομικῶς, δὲν ἄγει εἰς ὄντολογικὴν τοῦ ἀνθρώπου τριχοτομίαν, ἀλλὰ θέτει τὸ Ζήτημα τοῦ ἐνιαίου τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν, οὔσα λεπτή, ἀπλὴ καὶ σχετικῶς ἀσώματος, ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἀλεξανδρέα Διανοούμενον ἀδιάσπαστον καὶ ἀδιαίρετον στοιχεῖον. Ἡ διάκρισις ἐν αὐτῇ κυρίως δύο (λογικῆς καὶ ἀλόγου) ἢ περισσοτέρων δυνάμεων δὲν αἶρει τὸ ἐνιαῖον αὐτῆς, οὐδὲ ὑποδηλώνει διαρκικὴν τῆς ψυχῆς δομὴν ἑρμηνεύει ὅμως τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι στρέφονται περὶ δύο πόλους: τὴν ἀνωτέραν καὶ κατωτέραν, πνευματικὴν καὶ σαρκικὴν, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δύναμιν.

Ἐξ αὐτῶν ἢ μὲν ἀνωτέρα, τὸ ἡγεμονικόν, δέον νὰ ἡγεῖται, ἢ δὲ κατωτέρα, τὸ ὑποκείμενον πνεῦμα, δέον νὰ ἔπεται καὶ ὑπόκειται.

Τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου συνδέει ὁ Κλήμης μετὰ τῆς ἀνωτέρας, λογικῆς, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεως. Ἡ σύνδεσις αὕτη ἀντανაკλᾷ ἀσφαλῶς κατ' ἀρχὴν τὴν κεντρικὴν σημασίαν τοῦ λόγου εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, εἶναι ὁμως ἐν ταύτῳ ἡ συνεπὴς προέκτασις τῆς ἀντιλήψεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Κατ' αὐτὴν ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ «ἡγεμονικόν πνεῦμα» ἢ «διανοητικόν ἢ πνευματικόν ἢ ὅπως καὶ βούλει καλεῖν», εἶναι τὸ «ἐμφύσημα Θεοῦ» καὶ τὸ «κατ' εἰκόνα» τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τὸ θεῖον καὶ ζωοποιοῦν τοῦτο στοιχεῖον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸν ἀναδεικνύει εἰς «πρόσωπον», ἥτοι αὐτεξούσιον καὶ ὑπεύθυνον πνευματικὴν ὄντοτητα. Τούτου ἕνεκα καὶ ἡ λογικὴ ψυχὴ ἀποτελεῖ τὸ οὐσιώδες σημεῖον ἀναφορᾶς τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ προώριστα νὰ ἄρῃ ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἀλόγων αὐτοῦ ὁρμῶν. Ἡ διακυβέρνησις αὕτη εἶναι δυνατὴ, διότι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἔχουν ἐνωθῆ ἀρμονικῶς καὶ συναποτελοῦν τὸν ἕνα ἄνθρωπον. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητος, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται καὶ σήμερον ὡς τὸ «πρῶτον βιολογικόν ἀξίωμα», διαβλέπει ὁ ἱερός Συγγραφεὺς καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία γενικώτερον εἰς τὴν λογικὴν ψυχὴν τὸ αὐτεξούσιον καὶ ὑπεύθυνον τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πράξεις.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος αὐτεξουσίου ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἐντονώτερον καὶ περισσότερον συνειδητῶς ἀπ' ὅ,τι εἰς προγενεστέρους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσα εὐθύνη ὡς πρὸς τὰς πράξεις ἰσχύουν δὲ κατ' αὐτὸν ὄχι εἰς προῦπαρκτικόν τι στάδιον τῆς ψυχῆς (Πλάτων) οὔτε ὡς ἀδήριτος ὑποταγὴ εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς εἰμαρμένης (Στωϊκοί), ἀλλ' ἐν τῇ ζωῇ τοῦ προπρωτικού ἀνθρώπου ἀφ' ἑνός καὶ τοῦ κατὰ Χριστὸν βιοῦντος ἀφ' ἑτέρου. Καὶ ἐνῶ ἡ πτῶσις ὡς ἀποτέλεσμα ἠθελημένης ἀθετήσεως τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ συνεπέφερε τὴν ἀμαύρωσιν τοῦ λόγου καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς ἐλευθερίας του, ἡ μετοχὴ εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ σημαίνει πλήρη ἐπαναπόκτησιν καὶ ἀποκατάστασιν τούτων. Εἰδικώτερον ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν δωρεὰν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐν Χριστῷ. Ἡ ἰδιαιτέρα καὶ οὐσιαστικὴ δύναμις τοῦ νοῦ, τὸ «ἐλεύθερον κριτήριον» αὐτοῦ, φωτίζεται καὶ ἀγιάζεται ἄλλοτε ὡς ἀποδεδεικμένως ἀποδεδεσμεύεται καὶ αὔθις ἢ ἀρχικῆ, φυσικῆ καὶ αὐτόνομος κίνησις καὶ θέλησις τοῦ νοῦ, ἡ αὐτεξουσιότης.

Ὁ μακάριος Κλήμης ταυτίζει ἐξ ἐπόψεως ὀρολογίας τὴν αὐτεξουσιότητα πρὸς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν καὶ θέλησιν καὶ δέχεται ταύ-

τας ὡς τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην δύναμιν τοῦ ἡγεμονικοῦ. Αὕτη ἐκτείνεται εἰς τὸν χῶρον τῶν «ἐφ' ἡμῖν», εἰς τὰ ὅποια συγκαταριθμεῖται καὶ αὕτη αὕτη ἢ εἰς Χριστὸν πίστις. Ἡ «προαίρεσις» ὡς ἐκλογή τόσοσ τοῦ ἀγαθοῦ ὅσον καὶ τοῦ κακοῦ (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη) εἶναι καρπὸς τῆς νοητικῆς διεργασίας τῆς βουλήσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ἐκάστοτε ἐκφραζομένης ἐλευθερίας. Ταύτην ἐγγυᾶται παρὰ ταῦτα μόνον ἡ ὀρθὴ ἐκλογή, ἡ ὁποία σημαίνει ἐκουσίαν ἀποστροφήν ἐκ τῶν θανατηφόρων δυνάμεων τῆς ἀνελευθερίας καὶ τῆς δουλείας καὶ ἄγει εἰς κατάστασιν πλήρους ἐλευθερίας. Διὸ «κατεπείγει... οὐδὲν τοσοῦτον ὡς ἡ τῶν παθῶν ἀπαλλαγὴ».

Τὰ πάθη δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸν προπρωτικὸν ἄνθρωπον παρὰ μόνον ὡς ὑπάκοοι, εὐπειθεῖς καὶ δυνάμει θετικαὶ («ὑπουργίας ἔνεκα») κινήσεις, καὶ συνδέονται πρὸς τὴν κατωτέραν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δύναμιν, τὸ ὑποκείμενον πνεῦμα. Ἐν τῇ πτώσει καὶ διὰ τῆς πτώσεως «παρεχάραχθησαν» αὐταὶ αὐτεξουσίως. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν παθῶν ὡς ἠθελημένη «παράχρησις» ἐν τῇ πτώσει δυνάμει θετικῶν καθ' ἑαυτὰς κινήσεων, ἐλλείπουσα πλήρως, ὡς εἶναι φυσικὸν καὶ εὐνόητον, ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ πατέρων, ἀρχῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος. Διὸ καὶ τονίζεται συχνῶς, ὅτι τὰ πάθη «οὐ φύσις» οὔτε εἶναι «συνουσιωμένα» εἰς τὸν ἄνθρωπον (κυρίως κατὰ τῶν Γνωστικῶν). Ἀπορρίπτεται ὡσαύτως ἡ ἄποψις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν παθῶν ὡς «ἀπροαιρέτων» ψυχικῶν φαινομένων, περὶ τὰ ὅποια δέον «μετρίως ἔχειν», καὶ τῶν Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου ὡς «(ἡμαρτημένων) κρίσεων» τοῦ λόγου, ἐκ τῶν ὁποίων πρέπει ριζικῶς ν' ἀπαλλαγῶμεν. Ἡ ἐκδήλωσις τῶν παθῶν εἶναι κατὰ Κλήμεντα ἀντικείμενον τῆς «συγκαταθέσεως» καὶ προαιρέσεως καὶ τούτου ἔνεκα ἐκουσία «παραχάραξις» καὶ ἐκδίπλωσις φυσικῶν ψυχικῶν ὁρμῶν.

Ἡ διαυγὴς αὕτη ἐξήγησις τῆς ἀρχῆς τῶν παθῶν, ἀπορρέουσα πρωτίστως ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, διαφοροποιεῖ κατ' ἀρχὴν εἰς ἓν καιρὸν σημεῖον τόσοσ τὴν γνώμην παλαιότερων ἐρευνητῶν (Daskalakis, Stelzenberger, Pohlenz κλπ.), ὅτι ὁ Κλήμης παρέλαβε τὴν στωικὴν περὶ παθῶν διδασκαλίαν, ὅσον καὶ τοῦ S. Lilla, ὅτι ἠκολούθησε τὴν πλατωνίζουσαν παράδοσιν τῶν Ποσειδωνίου, Γαληνοῦ, Πλουτάρχου καὶ ἄλλων. Τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι τόσοσ κεντρικὸν καὶ οὐσιαστικόν, ὥστε εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι τὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια εὐρίσκονται καὶ παρὰ τοῖς ἐν λόγῳ φιλοσόφοις εἶναι δευτερευούσης σημασίας· πρόκειται κυρίως περὶ κατηγοριῶν καὶ παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν διάχυτοι καὶ εὐρέως γνωστοὶ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἑναρμονίσιμοι πρὸς τὴν Γραφι-

κὴν ἀλήθειαν ἀφ' ἐτέρου. Δι' αὐτὸ καὶ οὐχὶ σπανίως ἀποκτοῦν αὐταὶ διαφέρον, ὡς εἶδομεν, νόημα καὶ ἀφομοιώνονται εἰς τὸ νέον σύστημα. Ἡ προεργασία τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Κλήμης καὶ οἱ πατέρες ἀναγνωρίζουν ὡς θείας προνοίας ἔργον, ἀποδεικνύεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον «χρησίμη πρὸς θεοσεβειαν» καὶ συντίθεται τῇ ἐν Χριστῷ ἀληθείᾳ. Ἡ προεργασία αὕτη δὲν περιορίζεται εἰς τὸν Ποσειδώνιον καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Μέσου Πλατωνισμοῦ, ἀλλ' ἐκτείνεται μέχρι τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῆς προσωκρατικῆς σκέψεως, διότι ἄρχεται ὄντως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἢ σύνδεσις τῶν παθῶν πρῶτον μὲ τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς μέρος καὶ δεύτερον μὲ τὴν «αἰσθησιν» καὶ τὸ «σῶμα» (βλ. «τάς τοῦ σώματος ἡδονάς», περὶ τῶν ὁποίων ὠμίλησεν ὁ Σωκράτης). Καὶ ἀρνεῖται μὲν ὁ Κλήμης νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ πάθη ὡς λανθασμένην «κρίσιν» τοῦ λόγου (Ζήνων καὶ Χρυσίππος), ἀποδίδει ὅμως παρὰ ταῦτα σοβαρὰν σημασίαν εἰς τὸν λόγον, διότι χωρὶς τὴν αὐτεξούσιον αὐτοῦ «συγκατάθεσιν» καὶ προαίρεσιν δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκδήλωσις καὶ «παθητικὴ» χρῆσις τῶν ψυχοσωματικῶν αὐτῶν καταβολῶν οὔτε ἐν αὐτῇ τῇ πτώσει. Κατὰ τὴν σύγκρισιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Κλήμεντος πρὸς τὰς ἀντιλήψεις Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐξήρθησαν περαιτέρω ἀξιοπρόσεκτα συμπίπτοντα, ἀλλὰ καὶ ἐξασπλάσσοντα σημεῖα ἐπ' αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανέλθωμεν ἐνταῦθα καὶ ἀρκούμεθα δι' αὐτὸ εἰς τὴν παραπομπὴν τοῦ ἀναγνώστου (σ. 97 ἐξ.).

Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ μέρους τούτων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἱστορικο-φιλοσοφικῶν διαπιστώσεων διήκει δι' ὅλης τῆς ἐργασίας ἡ ἀντίληψις, ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἔρευναν θέμα δὲν ἔχομεν ἐν Ζήτημα καθαρῶς θεωρητικόν, ἀλλ' ὑπαρξιακό. Ἡ ὑπαρξις τοῦ ἀνθρώπου δὲν νοεῖται χωρὶς τὴν ἀντίθεσιν καὶ πάλην μεταξὺ τοῦ λόγου, συγκεκριμένως τῆς βουλήσεως, καὶ τῶν παθῶν, ἤτοι τῶν ψυχοσωματικῶν ἐκείνων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἐκδηλώνονται «παρὰ φύσιν». Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ἀνά πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ ἀπαθοῦς καὶ ἐμπαθοῦς ζωῆς, μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ δουλείας. Ἡ ὑποχώρησις εἰς τὰς παθητικὰς δυνάμεις καὶ ἡ κακὴ χρῆσις αὐτῶν ἀνατρέπει τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀρμονίαν καὶ σημαίνει «ἐσχάτην δουλείαν». Ἡ νίκη ἀντιθέτως κατ' αὐτῶν καὶ ἡ ἀγαθὴ αὐτῶν χρῆσις ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνθέτει τὴν «μόνην ἐλευθερίαν».

Πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς δὲν ἀποκλείει ὁ Κλήμης τὴν συμβολὴν οὔτε τῆς σωκρατικῆς - πλατωνικῆς «μαθήσεως» καὶ «ἀσκήσεως» οὔτε τῆς ἀριστοτελικῆς «μετριοπαθείας». Τὴν πραγματοποίησίν της διαβλέπει ὅμως εἰς τὸ στωικὸν ἰδεῶδες τῆς «ἀπαθείας»,

τὸ ὁποῖον ἐκχριστιανίζει. Δὲν ἐμμένει ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀπαθείας ὡς τελείας «ἐκκοπῆς» τῶν παθῶν, ἀλλὰ προβάλλει τὴν ἀπάθειαν τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ ὡς τὴν τελικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀπαθείας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν «φύσει» ἀπαθῆ Θεὸν γίνεται ἀπαθῆς κατὰ χάριν καὶ τῇ «συνεπιπνεύσει» τοῦ Θεοῦ, προϋποτιθεμένης ὅμως τῆς πρὸς τοῦτο θελήσεώς του. Διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως καὶ ζωῆς κατορθώνει τὴν ἀπάθειαν. Ἡ ἀπάθεια συνδέεται τοιοῦτοτρόπως στενῶς πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ γνῶσιν καὶ σωτηρίαν, γίνεται τὸ ἰδιαίτερον γνῶρισμα τοῦ ἀληθοῦς γνωστικοῦ καὶ σημαίνει ἀνάπλασιν τῶν ἐν λόγῳ ψυχοσωματικῶν δυνάμεων εἰς τὴν προπρωτικὴν αὐτῶν κατάστασιν· σημαίνει ἐπαναγωγὴν εἰς τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» καὶ «θέωσιν».

Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν ἀναδεικνύεται ὁ μακάριος Κλήμης ὄχι μόνον ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐκπρόσωπος καὶ δημιουργὸς τῆς γνωστῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογικῆς παραδόσεως γενικῶς, ἀλλὰ δίδει σπουδαίαν ὥθησιν ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου ὑπὸ ἔρευναν θέματος εἰς τὴν μεταγενεστέραν πατερικὴν - ἀσκητικὴν γραμματείαν.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Studie untersucht die Willensfreiheit und die Affekte der Seele bei Klemens von Alexandrien. Einige ihrer Ergebnisse werden hier kurz wiedergegeben und dem Leser, der des Griechischen nicht mächtig ist, zugänglich gemacht:

In bezug auf das Thema der Willensfreiheit und der Affekte der Seele wurden in der Geistesgeschichte wiederholt völlig widersprüchliche Theorien aufgestellt (klassisches Beispiel die Ansichten von Descartes und Spinoza). Dies ist bedingt durch die Mannigfaltigkeit der ethischen Systeme und ganz besonders durch die allgemein unüberwindbare Schwierigkeit eines endgültigen Verstehens und Beschreibens des Menschen, vor allem seiner inneren, psychologisch - ethischen, Dimension.

In der Denkgeschichte nimmt Klemens von Alexandrien sicherlich eine nennenswerte Stellung ein. Dieser philosophierende Christ gibt in seinem Werk die ersten relevanten Ausführungen innerhalb der christlichen Literatur hinsichtlich unseres Themas. Hierbei steht er unter dem Einfluss der griechischen Philosophie, denn in ihrem Rahmen — insbesondere unter den Vertretern des Stoizismus und des Mittleren Platonismus — wurde das Thema der Willensfreiheit und der Affekte eingehend behandelt. Unmittelbaren Anlass geben ihm darüber hinaus die Gnostiker, deren anthropologische Ansichten Klemens bekämpft.

Aufgrund der Lehre der Hl. Schrift wird der Mensch als Werk Gottes betrachtet, das aus Seele und Leib besteht. Eine sorgfältige Prüfung einiger Stellen bei Klemens, die im ersten Augenblick trichotomisch verstanden werden können, führt nicht zu einer ontologischen Trichotomie des Menschen, sondern wirft die Frage nach der Einheit der Seele auf. Die Seele für sich, die «dünn» (λεπτή), «einfach» (ἁπλῆ) und relativ unkörperlich ist, stellt für den alexandrinischen Gelehrten ein unspaltbares und unteilbares Element dar. Die Unterscheidung hauptsächlich zweier (der vernünftigen und unvernünftigen) oder mehrerer Kräfte in ihr hebt nicht ihre Einheit auf und lässt nicht auf eine dualistische Struktur der Seele schliessen; sie legt aber die Handlungen des Menschen aus, die sich um zwei Pole dre-

hen: die höhere und niedrigere, geistige (πνευματική) und fleischliche (σαρκική) Potenz im Menschen. Unter diesen hat die Höhere und Führende (ἡγεμονικόν) zu regieren, die Niedrigere (ὑποκείμενον πνεῦμα) aber muss folgen und sich unterwerfen.

Die Freiheit des Menschen verbindet Klemens mit der höheren, logischen Kraft im Menschen. Diese Verbindung spiegelt zunächst ganz gewiss die zentrale Bedeutung des Logos in der griechischen Philosophie wieder, ist jedoch zugleich die konsequente Erweiterung des Aspektes der Hl. Schrift über die Schöpfung des Menschen durch Gott. Denn danach ist der menschliche Logos, das «ἡγεμονικόν πνεῦμα» oder «διανοητικόν oder πνευματικόν oder wie Du es auch immer nennen willst», das «von Gott Eingehauchte» (ἐμφύσημα Θεοῦ) und das «nach dem Bilde» (κατ' εἰκόνα) des Logos Gottes. Dieses göttliche und lebendigmachende Element im Menschen macht ihn zur «Person» (πρόσωπον), d.h. zu einem selbständigen und verantwortungsvollen geistigen Wesen. Darum ist die logische Seele der wesentliche Bezugspunkt menschlicher Handlung und hat die Führung über den Leib und seine unvernünftigen Triebe. Diese Führung ist möglich, weil die Seele und der Leib harmonisch vereint wurden und den einen Menschen bilden. Anhand dieses Prinzips der psychosomatischen Einheit, das auch heute als das «erste biologische Axiom» anerkannt wird, sieht unser Autor und die patristische Theologie allgemein in der logischen Seele das Freiheitliche (αὐτεξούσιον) und die Verantwortlichkeit des Menschen hinsichtlich seiner Handlungen.

Diese Ansicht über den Menschen als freiheitliches Wesen wird von Klemens nachdrücklicher und bewusster als von den vorausgegangenen kirchlichen Schriftstellern vertreten. Die absolute Freiheit und die daraus abzuleitende Verantwortung im Hinblick auf die Handlungen gelten für ihn nicht in einem präexistenten Stadium der Seele (Platon) und auch nicht als kampflose Unterwerfung den Geboten der Heimarmene gegenüber (Stoiker), sondern einerseits im Leben des Menschen vor dem Fall der Erstgeschaffenen und andererseits im Leben dessen, der Christus nacheifert. Und während der Fall als Ergebnis einer gewollten Übertretung des Gebotes Gottes die Verdunkelung des Logos und die Einschränkung seiner Freiheit verursachte, bedeutet die Teilhabe am Leben und am Werk Christi ihre volle Wiederherstellung und Wiedererlangung; spezieller hat sie als Folge die Gabe des Heiligen Geistes und die Freiheit in Christus. Die besondere und wesentliche Potenz der Vernunft, ihre «freie Urteilskraft» (ἐλεύθερον κριτήριον), wird erleuchtet und geheiligt; konkreter befreit sich erneut die ursprüngliche, natürliche und autonome Bewegung und Willenskraft des Nous, die Freiheitlichkeit (αὐτεξουσιότης).

Klemens hält, terminologisch gesehen, die Freiheitlichkeit und die Willensfreiheit (βούλησις, θέλησις) für identisch und für die erste und vornehmste Kraft des Hegemonikon. Sie erstreckt sich auf das «bei uns Mögliche» (ἐφ' ἡμῖν), wozu auch der Glaube an Christus zählt. Die «προαίρεσις» als Wahl sowohl des Guten als auch des Bösen (im Gegensatz zu Aristoteles) ist das Ergebnis der noetischen Funktion des Willens und in diesem Sinne konstruktives Element der sich jeweils auszudrückenden Freiheit. Trotzdem wird die Freiheit nur durch die richtige Wahl gewährleistet; denn die richtige Wahl bedeutet willentliche Abkehr von den todbringenden Kräften der Unfreiheit und des Joches und führt zum Zustand der vollen Freiheit. Deshalb «ist nichts dringlicher als die Befreiung von den Affekten» (κατεπείγει... οὐδὲν τοσοῦτον ὡς ἡ τῶν παθῶν ἀπαλλαγὴ).

Der Mensch vor dem Fall kannte die Affekte nicht; für ihn waren sie bloss gehorsame, dienstwillige und potentiell positive (ὑπουργίας ἔνεκα) Bewegungen der niedrigeren Seelenkraft im Menschen. Im Fall und durch den Fall werden sie willentlich «missbraucht» (παραχάραξις, παράχρησις). Die Erklärung der Affekte als gewollter «Missbrauch» von potentiell positiven Bewegungen und Kräften im Fall fehlt verständlicherweise in der griechischen Philosophie gänzlich; sie wird jedoch von vielen kirchlichen Schriftstellern und Kirchenvätern vertreten — von Klemens angefangen. Darum wird von diesen des öfteren betont, dass die Affekte «nicht zur Natur» (οὐ φύσις) des Menschen gehören und auch «nicht mit seinem Wesen vereint» (οὐ συνουσιωμένα) sind (in der Hauptsache gegen die Gnostiker gerichtet). Ebenfalls werden die Ansichten von Aristoteles über die Affekte als «nicht - gewählte» (ἀπροαίρετα) seelische Erscheinungen — die man zu mässigen hat (μετρίως ἔχειν) — und von Zenon und Chrysippos als «(verfehlte) Urteile» (ἡμαρτημένα κρίσεις) des Logos — von denen man sich radikal zu befreien hat — zurückgewiesen. Die Erscheinung der Affekte ist nach Klemens von der «Zustimmung» (συγκατάθεσις) und der Prohairesis abhängig und sie werden als willentliche (ἐκουσία) missbräuchliche Entfaltung natürlicher Kräfte der Seele verstanden.

Diese hier erarbeitete klare Deutung des Ursprungs der Affekte, die in erster Linie auch aus der Hl. Schrift hervorgeht, korrigiert zuerst in einem entscheidenden Punkt sowohl die Meinung früherer Forscher (Daskalakis, Stelzenberger, Pohlenz usw.), nach der Klemens die stoische Affektenlehre übernommen hat, als auch die Ergebnisse von S. Lilla, der die Ansichten von Klemens über die Affekte in inhaltliche Verbindung mit der platonisierenden Überlieferung von Poseidonios, Galenos, Plutarchos und anderen bringt. Dieser Punkt ist so zentral und wesentlich, dass den von Lilla herausgehobenen inhaltlichen Berührungspunkten bei Klemens und diesen

Philosophen nur sekundäre Bedeutung zukommt. Es handelt sich zumeist um Kategorien und Vorstellungen, die einerseits damals sehr verbreitet und andererseits mit der Lehre der Schrift vereinbar waren. Deshalb erhalten sie nicht selten eine unterschiedliche Bedeutung, wie etwa an den Beispielen der Furcht (φόβος) und der Wollust (ἡδονή) gezeigt wurde, und werden in das neue Gedankensystem einverleibt. Die Leistung der griechischen Philosophie, die Klemens und viele Kirchenväter als das Werk göttlicher Vorsehung würdigen, erweist sich in dieser Weise «nützlich für die Gottesfurcht» (χρήσιμη εἰς θεοσέβειαν) und trägt zu einer Synthese mit der Wahrheit in Christus bei. Diese Leistung wird in bezug auf unser Thema nicht auf Poseidonios und die Vertreter des Mittleren Platonismus beschränkt, sondern erstreckt sich bis zu Pythagoras und den vorsokratischen Denkern. Denn bereits zu dieser Zeit beginnt die auch für Klemens geltende Verbindung der Affekte erstens mit dem unvernünftigen Teil der Seele und zweitens mit der «Empfindung» (αἴσθησις) und dem Leib (σῶμα) (vgl. das sokratische Wort «τὸς τοῦ σώματος ἡδονάς»). Auch wenn Klemens es ablehnt, die Affekte als verfehltes «Urteil» des Logos (Zenon und Chrysippos) zu deuten, so misst er trotzdem der Funktion des Logos grosse Bedeutung bei, weil es ohne seine freiheitliche Synkatathesis und Prohairesis auch keine Entfaltung und keinen «affektvollen» (παθητικῆ) Gebrauch der entsprechenden psychosomatischen Anlagen und Bewegungen hätte geben können — auch beim Fall nicht.

Beim näheren Vergleich der Ansichten von Klemens mit denen der griechischen Philosophen wurden weitere interessante — abweichende aber auch übereinstimmende — Gesichtspunkte genannt. Heben so z.B. die Bezeichnungen der Affekte als «unvernünftige» (ἄλογοι) «naturwidrige» (παρὰ φύσιν) usw. Bewegungen bei den Stoikern den Mangel an der richtigen Synkatathesis des Logos hervor, bedeuten sie bei Klemens in erster Linie die Verbindung mit den «unvernünftigen» potentiell positiven Bewegungen der Seele und lassen sich auch nicht mit dem Gegenteil der stoischen Affekte, den «constantiae» oder «εὐπάθειαι», identifizieren. Erklärten sich Klemens und die Kirchenväter schliesslich für den willentlichen Charakter (ἐκούσιον) der Affekte, so wird bei den meisten Philosophen das Unwillentliche (ἄκούσιον) der Affekte stärker betont.

Abgesehen von solchen mehr oder weniger philosophiegeschichtlichen Feststellungen zieht sich durch die ganze Arbeit hindurch der Aspekt, dass wir es bei dem behandelten Thema nicht mit einem rein theoretischen Gegenstand, sondern mit einem existentiellen Problem zu tun haben. Die Existenz des Menschen lässt sich nicht ohne den Gegensatz und den Kampf zwischen der Vernunft, konkreter ihrem Willen und den Affekten, d.h. je-

nen psychosomatischen Kräften, die «wider die Natur» auftreten, verstehen und beschreiben. Der Mensch ist in jedem Augenblick aufgefordert, zwischen einem «affektlosen» (ἀπαθής) und einem «affektvollen» (ἐμπαθής) Leben, zwischen Freiheit und Unfreiheit, zu wählen. Das Nachgeben den affektvollen Regungen gegenüber und ihr Missbrauch bringt den Menschen um die innere Harmonie und Ausgeglichenheit und bedeutet «volle Versklavung» (ἐσχάτη δουλεία). Der Sieg über diese Kräfte und ihr guter Gebrauch stellt dagegen eine höchst schöpferische Handlung des Menschen und die «einzige Freiheit» (μόνη ἐλευθερία) dar.

Zur Erlangung dieser Freiheit schliesst Klemens weder den Beitrag des sokratisch - platonischen «Lernens» (μάθησις) und «Übens» (ἄσκησις) noch der aristotelischen «Mässigung» (μετριοπάθεια) aus. Ihre Verwirklichung sieht er jedoch im stoischen Ideal der «Affektlosigkeit» (ἀπάθεια), das er verchristlicht. Er beharrt diesbezüglich nicht auf dem Aspekt über die Apatheia als vollkommene «Ausrottung» (ἐκκοπή) der Affekte, sondern stellt die Apatheia Gottes selbst als letztgültige Begründung der Apatheia des Menschen hin. Der Mensch im Gegensatz zum «von Natur aus» (φύσει) affektlosen Gott lebt ohne Affekte «aus Gnaden» (κατὰ χάριν) und «durch den Beistand» (συνεπιπνεύσει) Gottes; dabei wird aber sein Wille dazu vorausgesetzt. Durch die Taufe und den Glauben und das Leben in Christus erreicht er die Apatheia. Die Apatheia wird in dieser Weise mit der «Erkenntnis» (γνώσις) und dem Heil in Christus eng verbunden; sie wird das besondere Merkmal des wahren Gnostikers und bedeutet Wiederherstellung der betreffenden psychosomatischen Kräfte in ihrem Zustand vor dem Fall des Menschen; sie bedeutet Wiederhinführen des Menschen zum Zustand des «Ähnlich - Werdens» (καθ' ὁμοίωσιν) und der «Vergottung» (θέωσις).

Von dieser Perspektive her erweist sich Klemens nicht nur als der erste nennenswerte Schöpfer und Vertreter der bekannten alexandrinischen theologischen Tradition allgemein, sondern gibt auch einen überaus wichtigen Anstoss hinsichtlich des hier untersuchten Themas für die spätere patristisch - asketische Literatur.

Σ Υ Ν Τ Μ Η Σ Ε Ι Σ

- BEI = Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων.
- BKV = Bibliothek der Kirchenväter, 2. Reihe, hrsg. v. O. Bardenhewer, T. Schermann, C. Weyman, Kempten - München 1911 ff.
- CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- EEΘΣΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- EEΘΣΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- FVS = H. Diels (W. Kranz), Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch, Dublin - Zürich ¹³1968.
- GCS = Griechische Christliche Schriftsteller der ersten Jahrhunderte.
- Hermes = Hermes. Zeitschrift für Klassische Philologie.
- HWPPh = Historisches Wörterbuch der Philosophie.
- IKZ = Internationale Kirchliche Zeitschrift.
- LOEB = The Loeb Classical Library.
- ΠΑΑ = Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- PG = Patrologia Graeca, ed. Migne.
- Φιλοκαλία = Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπιτικῶν..., τ. I - V, Ἀθῆναι 1974-1976.
- PL = Patrologia Latina, ed. Migne.
- RAC = Reallexikon für Antike und Christentum.
- SVF = I. ab Arnim (M. Adler), Stoicorum Veterum Fragmenta, Stuttgart 1968.
- Th WNT = Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament.
- ΘΗΕ = Ὀρθοσκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία.
- TU = Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur.
- ZNTW = Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α' Πηγαι

Ἐκ τῶν εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν χρησιμοποιουμένων πηγῶν ἀρκούμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα μόνον τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Κλήμεντος. Αἱ παραπομπαι εἰς τὰς ὑπολοίπους πηγὰς γίνονται, νομίζομεν, ἐκάστοτε κατὰ τρόπον ἀρκούντως σαφῆ. Ὡς πρὸς τὸν Κλήμεντα παρατίθενται ἐντὸς παρενθέσεων ὁ ἀριθμὸς τοῦ τόμου (I - IV), ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδος ἢ τῶν σελίδων καὶ τῶν στίχων ἐκ τῆς ἐκδόσεως:

Clemens Alexandrinus,

- I: *Protrepticus und Paedagogus*, hrsg. v. O. Stählin, 3. durchgesehene Aufl. v. U. Treu (GCS), Berlin, Akademie - Verlag 1972.
- II: *Stromata Buch I-VI*, hrsg. v. O. Stählin, 3. Aufl. neu hrsg. v. L. Früchtel (GCS), Berlin, Akademie - Verlag 1960.
- III: *Stromata Buch VII und VIII, Excerpta ex Theodoto...*, 2. Aufl. neu hrsg. v. L. Früchtel (GCS), Berlin, Akademie - Verlag 1970.
- IV: *Register*, hrsg. v. O. Stählin, Leipzig 1936.

β' Βοηθήματα κατ' ἐκλογὴν

- Altaner B. - Stuiber A.**, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg - Basel - Wien 1978.
- Anagnostopoulos B.**, *Das Zeugnis der Väter vom Menschen*, in: *Kirchliches Aussenamt* (Hrsg.), *Das Bild vom Menschen in Orthodoxie und Protestantismus* (Beiheft zur Ökum. Rundschau, 26), Korntal 1974, S. 21-30.
- Ἀναστασίου Ι.**, *Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῶν Στωϊκῶν περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως*, ἐν: *Ἐκκλησία*, 36, 1959, 196-198, 214-215.
- Appelt O.**, *Die stoische Definition der Affekte und Poseidonios*, in: *Jahrbücher für Classische Philologie*, 31, 1885, 513-550.
- Armstrong A. H.** (ed.), *The Cambridge history of later Greek and early medieval philosophy*, Cambridge 1970.
- Auer J.**, *Die menschliche Willensfreiheit im Lehrsystem des Thomas von Aquin und Johannes Duns Scotus*, München 1938.

- Balthasar H. U. v.**, Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenners, Einsiedeln ²1961.
- Barth P.**, Die Stoa, Stuttgart ⁴1922.
- Beck H. - G.**, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München ²1977.
- Bigg Ch.**, The Christian Platonists of Alexandria, Oxford 1886 (reprint, Amsterdam 1968).
- Böhner Ph. - Gilson E.**, Christliche Philosophie. Von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues, Paderborn ³1954.
- Bollnow O. F.**, Das Wesen der Stimmungen, Frankfurt ²1968.
- Βορέα Θ.**, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἐν: ΠΑΑ, 23, 1948, 217-231. 283-290.
- Brontesi A.**, La soteria in Clemente Alessandrino, Roma 1972.
- Bultmann R.**, Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen, Zürich 1962.
- Capitaine W.**, Die Moral des Clemens von Alexandrien, Paderborn 1903.
- Chadwick H.**, The sentences of Sextus. A contribution to the history of early christian ethics, Cambridge 1959.
- Chadwick H.**, Die Kirche in der antiken Welt, aus dem Engl. v. G. May, Berlin - New York 1972.
- Daniélou J.**, Message Evangélique et culture Hellenistique aux II et III siècle, Paris 1961.
- Daskalakis M.**, Die eklektischen Anschauungen des Clemens von Alexandria und seine Abhängigkeit von der griechischen Philosophie. Leipzig 1908.
- Dauids E. A.**, Das Bild vom neuen Menschen. Ein Beitrag zum Verständnis des Corpus Macarianum (Salzburger Patristische Studien, 2), Salzburg - München 1968.
- Derbolav J.**, Freiheit und Naturordnung im Rahmen der aristotelischen Ethik. Mit einem Ausblick auf Kant, in: Einheit und Sein. G. Martin z. 65. Geburtstag, hrsg. v. I. Heidemann und E. - K. Specht, Köln 1966, S. 32-60.
- Δεσποτοπούλου Κ.**, Περὶ τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη, ἐν: Ἐράβιον πρὸς Γ. Σ. Μαριδάκην. Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος Νομικῆς Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν, τ. 2, Ἀθῆναι 1963, σ. 63-91.
- Dihle A.**, Ethik, in: RAC, Bd. 6, 646-796.
- Dirking A.**, Die Bedeutung des Wortes Apathie beim heiligen Basilius dem Grossen, in: Theologische Quartalschrift, 134, 1954, 202-212.
- Dodds E. R.**, The Greeks and the irrational, California 1951.

- Duprat G. L.**, La Psycho - Physiologie des Passions dans la Philosophie ancienne, in: Archiv für Geschichte der Philosophie, N.F. 11, 1905, 395-412.
- Elsas Chr.**, Neuplatonische und gnostische Weltablehnung in der Schule Plotins, Berlin - New York 1975.
- Ernesti K.**, Die Ethik des Titus Flavius Clemens von Alexandrien, Paderborn 1900.
- Farandos G.**, Kosmos und Logos nach Philon von Alexandria (Elementa, 6), Amsterdam 1976.
- Floyd W. E. G.**, Clement of Alexandria's treatment of the problem of evil, Oxford University Press 1971.
- Frangoulis J. D.**, Der Begriff des Geistes «πνεῦμα» bei Clemens Alexandrinus, Borna - Leipzig 1936.
- Fuchs J.**, Situation und Entscheidung, Frankfurt 1952.
- Galitis G.**, Der Weg zur Vollendung. Eine exegetische Studie zu I. Thess. 5, 14-28, ἐν: Θεολογία, 35, 1964, 65-86.
- Gardiner H. M. - Metcalf R. C. - Beebe - Center J. G.**, Feeling and emotion. A history of theories, Westport/Connecticut (reprint) 1970.
- Geigenmüller P.**, Vernunft und Affekt in der Philosophie Senecas, in: Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung, 3, 1927, 641-657.
- Γιανναρά Χρ.**, Ἡ μεταφυσική τοῦ σώματος. Σπουδὴ στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, Ἀθήνα 1971.
- Gigon O.**, Die antike Kultur und das Christentum, Gütersloh 1969.
- Gigon O.**, Grundprobleme der antiken Philosophie, Bern - München 1959.
- Grinten F. van der**, Die natürliche und die übernatürliche Begründung des Tugendlebens bei T. Fl. Clemens von Alexandrien, Bonn 1949.
- Gronau K.**, Poseidonios und die jüdisch - christliche Genesisexegese, Berlin 1914.
- Hauschild W. - D.**, Gottes Geist und der Mensch. Studien zur frühchristlichen Pneumatologie, München 1972.
- Hengelbrock J.**, Affekt, in: HWPh, Bd. 1, 89-93.
- Hering J.**, Étude sur la doctrine de la chute et de la préexistence des âmes chez Clément d'Alexandrie (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses 38), Paris 1923.
- Hirschberger J.**, Geschichte der Philosophie, I. Altertum und Mittelalter, Basel - Freiburg - Wien 1965.
- Hirschberger J.**, Seele und Leib in der Spätantike, in: Sitzungsberichte der wissenschaftlichen Gesellschaft der J. - W. - Goethe Universität, 8/1, Wiesbaden 1969.

- Holler E.**, Seneca und die Seelenteilungslehre und Affekt psychologie der Mittelstoa, Kallmünz 1934.
- Hort F. J. A. - Mayor J. B.**, Clement of Alexandria Miscellanies Book VII. The Greek Text with Indroduction, Translation, Notes, Dissertations and Indices, London 1902.
- Ivanka E. v.**, Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964.
- Jaeger W.**, Paideia. Die Formung des griechischen Menschen, Bde. I-III, Berlin 1901.
- Jonas H.**, Gnosis und spätantiker Geist, Bd. 1, Göttingen ³1964, Bd. 2, Göttingen ²1966.
- Kallis A.**, Der menschliche Wille in seinem Grund und Ausdruck nach der Lehre des Johannes Damaskenos, Münster 1965 (Diss.).
- Καλογήρου Ι.**, 'Η περί «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιοῦσει τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1953.
- Καραβιδοπούλου Ι.**, 'Η περί Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλία Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως ('Ανάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1966.
- Karpp H.**, Probleme altchristlicher Anthropologie. Biblische Anthropologie und philosophische Psychologie bei den Kirchenvätern des dritten Jahrhunderts, Gütersloh 1950.
- Κορναράκη Ι.**, Στοιχεῖα νηπιτικῆς ψυχολογίας, Θεσσαλονίκη 1963.
- Kreutner X.**, Andronici qui fertur libelli περί παθῶν, pars prior de affectibus, Heidelberg 1885.
- Kuhlen R. - Seidel Ch. - Tsoujopoulos N.**, Determinismus / Indeterminismus, in: HWPh, Bd. 2, 150-155.
- Kuhn H.**, Der Begriff der Prohairesis in der Nik. Ethik, in: Die Gegenwart der Griechen im neueren Denken. Festschrift für H. G. Gadamer z. 60. Geburtstag, Tübingen 1960, 123-140.
- Kullmann E.**, Beiträge zum aristotelischen Begriff der «Prohairesis», Basel 1943.
- Lampe G. W. H.**, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961.
- Lanz J.**, Affekt, in: HWPh, Bd. 1, 94-100.
- Laubenthal Fl.**, Hirn und Seele. Ärztliches zum Leib - Seele - Problem. Salzburg 1953.
- Lilla S.**, Clement of Alexandria. A study in Christian Platonism and Gnosticism, Oxford 1971.
- Long A.**, Problems in Stoicism, London 1971.
- Μαντζαρίδου Γ.**, 'Η περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἐν: Παλαμικά, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 149-304.

- Ματσούκα Ν., Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Δοκίμιον πατερικῆς θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1976.
- Meier M., Die Lehre des Thomas von Aquino De passionibus animae, in quellenanalytischer Darstellung (Beiträge z. Geschichte der Philosophie des Mittelalters, X1/2), Münster 1912.
- Meyendorff J., Free Will (γνώμη) in Saint Maximus the Confessor, in: Blane A. (ed.), The Ecumenical World of Orthodox Civilisation, vol. III, Essays in honor of G. Florovsky, The Hague - Paris 1974, 71-75.
- Michaelis W., Πάσχω, παθητός, προπάσχω, συμπάσχω, πάθος, πάθημα..., ἐν: ThWNT, τ. 5, σ. 903-939.
- Μπρατσιώτου Ν., Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ι. Ὁ ἄνθρωπος ὡς θεῖον δημιούργημα, Ἀθήναι 1967.
- Müller M., Freiheit. Über Autonomie und Gnade von Paulus bis Clemens von Alexandrien, in: ZNTW, 25, 1926, 177-236.
- Νέλλα Π., Ἡ θεολογία τοῦ «κατ' εἰκόνα» (Δοκίμιον ὀρθοδόξου ἀνθρωπολογίας), ἐν: Κληρονομία, 2, 1970, 293-322.
- Neuhausen C. A., De voluntarii platonica et aristotelica, Wiesbaden 1967.
- Nikolaou Th., Der Neid bei Johannes Chrysostomus unter Berücksichtigung der griechischen Philosophie, Bonn 1969.
- Nikolaou Th., Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, ἐν: Φιλοσοφία, 7, 1977, 384-403.
- Νικολάου Θ., Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ἐν: Κληρονομία, 11, 1979, 59-92.
- Oeyen Chr., Eine frühchristliche Engelpneumatologie bei Klemens von Alexandrien, in: IKZ, 55, 1965, 102-120. 56, 1966, 27-47.
- Ὀρφανοῦ Μ., Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Δίδυμον Ἀλεξανδρέα (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 21), Θεσσαλονίκη 1974.
- Παπανούτσου Ε., Ἠθικὴ, Ἀθήνα 1970.
- Pohlenz M., De Posidonii libris περὶ παθῶν, in: Jahrbücher für Class. Philologie, Suppl., 24, 1898, 535-634.
- Pohlenz M., Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum, in: Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil. - Hist. Kl. 1943, 103-180.
- Pohlenz M., Griechische Freiheit. Wesen und Werden eines Lebensideals, Heidelberg 1955.
- Pohlenz M., Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung, Bd. 1, Göttingen 1970, Bd. 2: Erläuterungen, Göttingen 1972.
- Prestige G. L., Fathers and Heretics, London 1954.

- Prümm K.**, Glaube und Erkenntnis im zweiten Buch der Stromata des Clemens von Alexandrien, in: Scholastik, 12, 1937, 17-57.
- Quatember F.**, Die christliche Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Pädagogus, Wien 1946.
- Reinhardt K.**, Poseidonios, München 1921.
- Ρωμανίδου Ι.**, Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, Θεσσαλονίκη 1970.
- Rüsch F.**, Blut, Leben und Seele. Ihr Verhältnis nach Auffassung der griechischen und hellenischen Antike, der Bibel und der alten alexandrinischen Theologen, Paderborn 1930.
- Rüther Th.**, Die Lehre von der Erbsünde bei Clemens von Alexandrien (Freiburger Theologische Studien, 28), Freiburg 1928.
- Rüther Th.**, Die sittliche Forderung der Apatheia in den beiden ersten christlichen Jahrhunderten und bei Klemens von Alexandrien (Freiburger Theologische Studie, 63), Freiburg 1949.
- Scheffczyk L. (Hrsg.)**, Der Mensch als Bild Gottes (Wege der Forschung, 124), Darmstadt 1969.
- Schmid P. K.**, Die menschliche Willensfreiheit in ihrem Verhältnis zu den Leidenschaften. Nach der Lehre des hl. Thomas von Aquin, Engelberg 1925.
- Σιώτου Μ.**, Ἑλληνικὴ διανόησις καὶ χριστιανικὴ πίστις, Ἀθήναι 1971.
- Solowjew Wl.**, Willensfreiheit, in: Deutsche Gesamtausgabe der Werke von Wl. Solowjew, hrsg. von Wl. Szykarski und L. Müller, VI, Freiburg 1965, S. 540-559.
- Spakovsky A.**, Freedom - Determinism - Indeterminism, The Hague 1963.
- Stelzenberger J.**, Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa, München 1933.
- Stockmeier P.**, Die Begegnung des frühen Christentums mit dem antiken Humanismus, in: Humanismus zwischen Christentum und Marxismus, München 1970, S. 11-39.
- Στογιάννου Β.**, Ἐλευθερία. Ἡ περὶ ἐλευθερίας διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1970.
- Τατάκη Β.**, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι 1952.
- Theiler W.**, Die Vorbereitung des Neuplatonismus, Berlin - Zürich 1964.
- Θεοδωρακοπούλου Ι.**, Χριστιανικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα, Ἀθήναι 1949.
- Θεοδώρου Α.**, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων πατέρων μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ἀθήναι 1956.

- Τσάμη Δ., Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 1), Θεσσαλονίκη 1970.
- Τσάμη Δ., Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθαῖον (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 11), Θεσσαλονίκη 1971.
- Überweg F., Grundriss der Geschichte der Philosophie. I. Die Philosophie des Altertums, hrsg. v. K. Prächter, Tübingen ¹³1953.
- Verkuyl G., Die Psychologie des Clemens von Alexandrien im Verhältnis zu seiner Ethik, Leipzig 1906.
- Vögtle A., Die Tugend- und Lasterkataloge im N. Testament, exegetisch, religiös- und formgeschichtlich untersucht, Münster 1936.
- Vögtle A., Affekt, in: RAC, τ. I, στ. 160-172.
- Völker W., Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus, Berlin - Leipzig 1952.
- Walzer R., New light on Galen's Moral Philosophy (From a recently discovered arabic source), in: Classical Quarterly, 43, 1949, 82-96.
- Windelband W., Über Willensfreiheit, Tübingen ²1905.
- Φαράντου Μ., Περὶ δικαιοσύνης. Συστηματικὴ ἔρευνα εἰς τὸ ἔργον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, Ἀθῆναι 1971.
- Φυτράκη Α., Αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, Ἀθῆναι 1953.
- Zaphiris G., Le texte du discours sur la Montagne en Mt. V, 1-VII, 29 dans les écrits de Clément d'Alexandrie, Athènes 1975.
- Zeller E., Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Leipzig ³1923.
- Zenkowsky B. - Petzold H., Das Bild des Menschen im Lichte der orthodoxen Anthropologie (Orthodoxe Beiträge, 4), Marburg 1969.

ΠΙΝΑΞ ΧΩΡΙΩΝ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ

	ΓΕΝΕΣΙΣ			Α΄ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ	
1, 26		24	3, 2		26
27		50, 59	11, 7		60
28		52	13, 12		26
31		86	15, 44		37
2, 7		24, 25		Β΄ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ	
	ΕΞΟΔΟΣ		2, 3		124
2, 16		49	3, 17		73
20, 17		50	4, 4		60
	ΨΑΛΜΟΙ		16		28
106, 38		92	6, 10		124
	ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ		7, 9-11		120, 124
1, 7		119	10, 2 ἔξ.		53
7, 1		119		ΓΑΛΑΤΑΣ	
14, 16		119	4, 2		72
26		119	5, 1		72
16, 4		115	13		72
	ΙΩΗΛ		16		117
3, 1		47	17	50, 52, 53,	118
	ΙΕΡΕΜΙΑΣ		18		53
34 (41), 16		56	6, 8		53
	ΜΑΤΘΑΙΟΣ			ΕΦΕΣΙΟΥΣ	
10, 28		37	2, 3		53, 117
39		95	4		125
12, 45		89	3, 16		28
18, 20		33	4, 13		136
19, 21 παρ.		66	22		133
	ΛΟΥΚΑΣ		24		133
16, 24		37	5, 5		122
	ΠΡΑΞΕΙΣ		6, 12		95
2, 4		47		ΦΙΛΙΠΠΗΣΙΟΥΣ	
17		47	2, 27		124
	ΡΩΜΑΙΟΥΣ			ΚΟΛΟΣΣΑΕΙΣ	
5, 5		47	1, 15		60
6, 18 ἔξ.		73	3, 10		60
7, 5 ἔξ.		53		Α΄ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ	
6		73	4, 5		118
14		53	5, 23		33, 34
22		28		TITON	
23		127, 130	3, 3		116
8, 2 ἔξ.		53, 73	6		47
4 ἔξ.		53		Α΄ ΠΕΤΡΟΥ	
10		27	2, 11		117
21		73	4, 14		47
12, 11		73		Α΄ ΙΩΑΝΝΟΥ	
13, 14		53	2, 4		72

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΟΡΩΝ

- ἀγαθὸν 59, 70, 79, 100, 101, 106, 110,
112, 117, 118, 119, 120, 124, 134,
139
- ἀγάπη 120, 136
- ἄγγελοι 37 ἔξ.
- ἄγνοια 87, 100, 101, 104 ἔξ., 107, 108,
129, 146
- ἀγωγή 95, 96
- ἀγωνία 112
- ἀδὴν κωνοειδῆς 20, 21
- ἀδιάφορον 79
- ἀθεΐα 124
- ἀθυμία 112
- αἰρετὸν 76
- αἰσθησις 48, 49, 80, 101, 140, 146
- αἰσχύνη 112
- αἰτιοκρατία 15, 16, 21
- ἀκηδία 115
- ὀκλασία 116
- ἀκούσιον 16, 73, 74 ἔξ., 76 ἔξ., 94, 101,
104 - 107
- ἀκρασία 105, 106, 124
- ἀκροχολία 19
- ἄκων 75, 107, 108
- ἀλγηδὼν 110, 122
- ἀλογία 90, 92, 93, 99
- ἄλογον 26, 41, 50, 53, 80, 84, 97, 101,
102, 105, 107, 117, 122, 140
- ἀμαθία 95, 96, 129
- ἀμαρτήμα, ἀμαρτία 37, 46, 53, 69, 70,
73, 81, 83, 94, 95, 115, 116, 122,
123, 124, 129
- ἀναγκαιότης 21
- ἀνάγκη 14, 57, 65, 101, 105, 129
- ἀνθρωπολογία 33, 34, 35, 53, 74
- ἄνθρωπος 23 ἔξ., 45 ἔξ., 70, 73 ἔξ.
— ἄγαλμα ἔμψυχον 30
— ἐκτὸς 28
— ἔνδον 28, 32
— ἐν σχέσει 81, 120 ἔξ., 128
— ἔσω 28
— πνευματικοὶ 87 ἔξ.
— ὕλικοι 87 ἔξ.
— χοῖκοι 87 ἔξ.
— ψυχικοὶ 87 ἔξ.
- ἀνία 112
- ἀντιλογία 114
- ἄξια ἠθικῆ 9 ἔξ., 120, 130
— σχετικότης 11
- ἀπάθεια 54, 111, 126, ἔξ., 132-136, 140
ἔξ.
- ἀπαθῆς 120, 125, 128, 130, 132, 135,
140, 141, 147
- ἀπάτη 120
- ἀποπροηγμένον 25
- ἀπορία 87
- ἀπροαίρετος 106, 145
- ἀρετῆ 57, 63, 70, 82, 86, 92, 100, 101,
106, 110, 125, 126, 130, 133
— ἠθικῆ 10
— ἠθικῆ 10
- ἀρχὴ ἠθικῆ 6λ. ἄξια
- ἄση 112
- ἀσθένεια 95, 96, 129
- ἄσκησις 67, 120, 129, 130, 132, 140,
147
- ἀσκητῆς 136
- ἀσμενισμὸς 112
- αὐθαίρετον 57, 62
- αὐξητικὸν 50
- αὐταρέσκεια 114
- αὐταρχία 14
- αὐτεξούσιον 13 ἔξ., 21, 56 ἔξ., 59, 60
ἔξ., 65 ἔξ., 69, 70, 74, 75, 83, 88,
96, 104, 138, 140, 144
- αὐτεξουσιότης 56, 61 ἔξ., 66, 75, 86,
138, 144
- αὐτονομία 70
- αὐτοσυντήρησις 21
- ἄχθος 112
- ἄχος 112
- ἀψικορία 112
- ἄψυχον 58
- βάπτισμα 54, 141
- βαρυνμία 112
- βούλεσθαι 43, 66, 68, 95, 103, 107, 108,
133
- βούλημα 100, 105
- βουλευτικὸν 16-17
- βούλημα 125

βούλησις 14-17, 21, 56, 66-68, 72, 99,
105, 106, 127, 137, 138, 139, 140,
144
γαστριμαργία 112, 115
γινώσκειν 43
γνώθι σαυτόν 44
γνώμη 67, 84, 105
γνώσις 40, 44, 45, 47, 55, 66, 100, 101,
106, 130, 132, 133, 134, 141, 147
γνωστικός 50, 78, 120, 130, 131, 134 ἔξ.
γοητεία 112
γός 112

δειλία 112, 114
δειμα 112
δεισιδαιμονία 112
δέλεαο 97, 101
δέος 112, 120, 121
διακρίνειν 58, 65, 96, 122, 131
διακρίσεως χάρισμα 96
διαλογίζεσθαι 47
διανοητικόν 49, 138, 144
διαρχία 28, 58, 96, 137
δικαίωμα 114
δισύνθετον 35
διχοτομία 31, 33, 34, 35, 39
δίψα 17
δόξα 94, 95, 98, 99, 106
δουλεία 128, 139, 140, 147
δύναμις λογική βλ. ψυχή
δύναμις προαιρετική βλ. προαίρεσις
δύνασθαι 68
δυσθυμία 112
δυσμένεια 112
δύσνοια 112
δυσφορία 112
δυσχέρανσις 112

ἐγκράτεια 105, 130
ἐγὼ 44
ἔθισμός 130
ἔθος 10
εἰδωλολατρεία 112
εἰκὼν 44, 50, 52, 59, 60, 61, 74, 81,
135, 138, 144
εἰμαρμένη 14, 57, 64 ἔξ., 71, 133, 135
ἔκκλησις 94, 99, 119, 120
ἐκούσιον 16, 62, 74 ἔξ., 93, 94, 97, 101,

104 ἔξ., 109, 144, 146
ἐκπληξις 112
ἐκὼν 63, 77, 100, 101
ἔλεος 112, 124 ἔξ.
ἐλευθερία 14, 21, 56, 58, 59, 64, 65,
70 ἔξ., 79, 105, 106, 107, 123, 128,
129, 135, 138, 139, 140, 147
— ἀπόλυτος 63, 138
— σχετική 15, 76
— βουλήσεως βλ. βούλησις
ἐλπὶς 101, 120, 122
ἐμφύσημα 24, 54, 138, 144
ἐνότης ψυχοσωματική 30, 50, 138
ἔξις 9, 95, 102, 106, 107, 134
ἐξομοίωσις βλ. ὁμοίωσις
ἐξουσία 73
ἔπαινος 57, 61, 64, 73, 75, 77
ἐπιθυμητικόν 32, 41, 92, 99, 101, 102,
ἐπιθυμία 33, 50, 79, 81, 82, 83, 87, 91,
92, 93, 94, 101, 102, 109, 112,
113, 114, 116 ἔξ., 120, 121 ἔξ.,
130
ἐπιλυπία 19
ἐπιστήμη 106
ἐπιστροφή 88
ἐπιχειρεακία 112
ἔρις 112
ἔρωσις 101, 105, 110, 112
ἐτεραρχία 15, 58, 74
εὐεμπτώσια 19
εὐλάβεια 99, 112
εὐπάθεια 98, 99, 146
ἐφ' ἡμῖν 59, 63 ἔξ., 86, 94, 96, 129,
139, 144

ζῆλος 112
ζηλοτυπία 112
ζῶα 58
— ἄλογα 58
— λογικά 58

ζωὴ ἐν παραδείσῳ 81 ἔξ.
ἡγεμονικόν 32, 33, 43, 45, 46, 47 ἔξ.,
50, 51, 52, 53, 54, 55, 65, 78, 82,
96, 118, 138, 139
ἡγεμονοῦν 48
ἡγούμενον 48

‘96 ‘96 ‘28 ‘98 ‘93 18 ‘62 ‘92 κλορη
100, 101, 106, 109, 110, 112, 114,
116 ἔξ., 120, 121, ἔξ., 124, 140,
146

ἦθος 10

θάνατος 30, 72, 86, 95, 123, 124, 133
— λογικὸς 136

θάραρος 101

θέλειν, θέλησις 14, 16, 61, 66 ἔξ., 108,
136, 138, 141, 144

θέλημα 130

— γνωμικὸν 67

— φυσικὸν 67

θεολογία ὁρθόδοξος 13, 35

θεοσέβεια 97, 129, 140, 146

θεωρία 130

θέωσις 133, 141, 147

θόρυβος 112

θράσος 110

θραυτικὸν 50

θυμικὸν 32

θυμοειδὲς 41, 92, 99, 101, 102

θυμὸς 33, 83, 86, 91, 92, 94, 100, 101,
102, 103, 105, 107, 110, 112, 114,
117

ιδέα 44

ιδίωμα 40, 49, 54, 90, 91, 92, 97

ἴμερος 112

ισότης ἀνθρώπων 23

— φύλων 23

κακία, κακὸν 57, 59, 63, 69, 70, 71 ἔξ.,
79, 84, 85, 86, 92, 93, 100, 101,
106, 110, 112, 114, 115, 117, 119,
120, 121, 129, 139

καλὸν 71 ἔξ.

καθ’ ὁμοίωσιν βλ. ὁμοίωσις

καθ’ ὑπόστασιν 35, 39

κατὰ μετάθεσιν 58

κατάπληξις 112

κατὰ σάρκα βλ. σὰρξ

κατὰ συμβεθηκὸς βλ. συμβεθηκὸς

κατὰ φύσιν 62

κατ’ εἰκόνα βλ. εἰκὼν

κατόρθωμα 46

κατ’ οὐσίαν βλ. οὐσία

καχεξία 95

κενοδοξία 114, 115

κήλησις 112

κινητικὸν 50

κλαῦσις 112

κόπος 17

κότος 112

κριτήριον ἐλεύθερον 62, 138, 144

λαγνεία 112

λογικὸν 26, 41, 43, 45, 48, 50, 59, 61,
65, 78, 102, 107

λογισμὸς 33, 46, 47, 49, 59, 92, 103,
115, 116, 127

λογιστικὸν 28, 32, 41, 43, 45, 46, 47,
48, 50, 89

λόγος 43, 45 ἔξ., 60, 66, 74, 84, 94,
99, 100, 101, 102, 105, 106, 107,
118, 120, 123, 131, 138, 140

— θεωρητικὸς 46

— ὀρθὸς 45, 46, 57, 94, 122, 130,
135

λύπη 82, 87, 94, 101, 109, 110, 112,
113, 114, 115, 120, 121, 123 ἔξ.

μάθησις 66, 129 ἔξ., 131, 132, 140, 147

μακρόκοσμος 25

μέλλησις 112

μέσον 79

μεσότης 25, 107

μεταμέλεια 112

μετάνοια 120, 124

μετεμψύχωσις 63

μετριοπάθεια 107, 130, 132, 139, 140,
145, 147

μῆνις 112

μικρόκοσμος 25

μίμησις 135

μοναχὸς 136

νέμεσις 112

νοεῖν 43

νοερὸν 28, 32, 45, 46, 60

νοησαρχία 106

νόμος 57, 73, 74, 119, 131, 135

νόσημα ψυχικὸν 19

νοῦς 31, 34, 35, 43-45, 46, 47, 48, 59,
 60, 61, 92 ἔξ., 114, 130
 — ὀρεκτικός 66 ἔξ., 69
 — πρακτικός 46

 ὀδύνη 112
 οἷσις 114
 οἶκτος 112
 οἰνοφλυγία 112
 ὄκνος 112
 ὁμοίωσις 81, 84, 104, 130, 135, 136,
 141, 147
 ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν 62
 ὄργη 79, 110, 112, 113, 114, 115, 120
 ὄργιλότης 19
 ὄρεξις 16, 61, 66, 69, 94, 95, 112, 117,
 118
 ὄρμη 40, 53, 58, 59, 73, 79, 83, 91, 92,
 93, 95, 97 ἔξ., 99, 101, 102, 110,
 129, 130, 139
 ὄρρωδία 112
 οὐδέτερον 79
 οὐκ ἐφ' ἡμῖν 17, 63 ἔξ., 113
 οὐσία 40, 41, 68
 — προὑποκειμένη 42
 ὄχλησις 112

 πάθημα 18, 101, 125
 παθητικὸν 50, 53, 91 ἔξ., 97, 104, 107,
 124
 παθολογία 124
 πάθος 17 ἔξ., 39, 72, 79, 80-95, 100,
 102, 104, 105 ἔξ., 109 ἔξ., 117 ἔξ.,
 127, 128, 137, 139, 144
 — ἀδιάβλητον 17, 113
 — ἄλογον 98, 102
 — ἀναγκαῖον 17 ἔξ., 106
 — ἀνθρωπικὸν 102
 — ἀνωτάτω 110
 — ἀριθμοῦ 18
 — ἀρρώστημα 84
 — γενικὸν 113
 — γενικώτατον 94, 109, 113, 114,
 115, 123
 — εἰκῶν 84, 97
 — ἐκτροπή 86
 — ἐναπέρευσμα 95
 — θεραπεία 133

— κρίσις λόγου 80, 94, 97, ἔξ., 103,
 139, 140, 144
 — κριτήριον ἀληθείας 102
 — μέγα 115
 — μερικὸν 20
 — νόσος 84
 — οὐράνιον 17 ἔξ.
 — παρὰ φύσιν 98
 — παραχάραξις 83, 84 ἔξ., 91, 104,
 109, 139, 140, 144
 — παράχρησις 83, 91, 144
 — προσάρτημα 88, 89, 90
 — πρωταρχικὸν 20
 — πρῶτον 110
 — ρητορικῆς 18
 — σαρκὸς 53
 — σωματικὸν 18, 102, 115
 — σωματικὸν περὶ ψυχὴν 102
 — σώματος 53
 — τετράχορδον 111, 113
 — ὑπὸν 84 ἔξ.
 — φυσικὸν 17 ἔξ., 113
 — ψυχικὸν 18 ἔξ., 102, 115
 — ψυχικὸν περὶ σῶμα 102
 παρακοή 83, 114
 πάσχειν 18
 πείνα 17
 πένθος 112
 πικρία 112
 πίστις 46, 48, 49, 55, 64, 97, 129, 130,
 133, 134, 139, 141
 πλοῦτος 79, 95
 πνεῦμα 33, 43, 52, 53, 54, 88 ἔξ., 104
 — Ἄγιον 33, 34, 48, 49, 53, 54, 72,
 118, 132, 138
 — ἀντίτιμον 89
 — ἡγεμονικὸν βλ. ἡγεμονικὸν
 — πονηρὸν 115, 116
 — προσεπιπνεύσαν 47, 49, 54
 — σαρκικὸν 50, 51, 78
 — σωματικὸν 50, 51, 78, 117
 — ὑποκείμενον βλ. ὑποκείμενον
 πνεύματα ζωικά 20, 21
 πνευματικὸν 48, 49, 138, 144
 πνευματολογία 49
 πόθος 112
 πόνος 95
 πορνεία 115, 122

πρακτέον 57, 62, 68
προαίρεσις 17, 50, 60, 68 ἔξ., 73, 75,
76, 84, 86, 92, 93, 129, 139, 140
πρόθεσις 68
προηγμένον 25
προσπάθεια 112
πρόσωπον 24 ἔξ., 32, 138, 144
πτῶσις 73, 85, 86, 91, 104, 105, 116,
127, 138, 139, 140

ρηφοφθαλμία 112

σαρκικός 26
σάρεξ 26, 28, 33, 50, 52 ἔξ., 104, 117
— ἀνθρωπίνη 34, 35
— ἐμψυχωμένη 35
σοφία 119, 135
σοφός 134 ἔξ.
σπάνις 112
σπερματικόν 48, 49
συγκατάθεσις 64, 96, 97, 98, 99, 108,
131, 133, 135, 139, 140, 144
σύγχυσις 112
συμβεβηκός 40, 93
συμφορὰ 112
συνήθεια 107
σύνοδος οἰκουμενική 35
συστολή 123
σφακελισμός 112
σῶμα 24 ἔξ., 28, 31, 34, 35, 100, 101,
102, 106, 117, 137, 140, 146
— γήινον 32
— ἔνδυμα ψυχῆς 29
— ἐσθῆς ψυχῆς 29
— κολαστήριον ψυχῆς 27 ἔξ.
— οἰκητήριον ψυχῆς 29
— οἶκος ψυχῆς 29
— ὄργανον ψυχῆς 29 ἔξ.
— σῆμα 27
— σκῆνος 32
— τάφος ψυχῆς 27
— χιτῶν ψυχῆς 29
σωτηρία 72, 73, 82, 95, 124, 133, 141

ταραχή 121
τέλος ἠθικόν 121
τέρψις 112
τιμωρία 57, 63

τραχυτής 112
τριχοτομία 31, 33, 34, 35, 137

ὑπεξούσιος 15
ὑπέρ - ἐγὼ 44
ὑπερφανία 114, 115
ὑποκείμενον (πνεῦμα) 33, 47, 49, 50,
52, 53, 54, 55, 78 ἔξ., 82, 97, 104,
118, 138, 144
ὑπόληψις 95, 99, 112

φαντασία 58, 65, 96, 97, 121, 131
φευκτέον 57, 62, 68
φθονερία 19
φθόνος 94, 110, 112, 114
φιλαργυρία 19, 114, 115, 122
φιληδονία 112, 114, 115, 116, 122
φιλογυνία 19
φιλοδοξία 114, 115
φιλοζωία 112
φιλοινία 19, 116
φιλοσωματία 112
φιλοτιμία 112
φιλοχρηματία 112
φιλοψία 116
φόβος 76, 82, 87, 94, 101, 109, 110,
112, 113, 114, 118 ἔξ., 146
φροντίς 112, 114
φύσις 62, 84, 86, 129
φωνητικόν 48, 49

χαρὰ 99, 110, 114, 124
χάρις θεία 131, 132, 141, 147
χόλος 112

ψόγος 61, 64, 73, 75, 77
ψηφοδέεια 112
ψυχὴ 24 ἔξ., 28, 29 ἔξ., 33, 34, 35,
39, 43 ἔξ., 50, 51, 83, 95, 101,
123, 124, 137
— ἄλογος 34, 41, 42, 54, 55, 102,
137
— ἀνωτερότης 26
— ἀόρατος 37
— ἀπλότης 36, 38, 39, 137, 143
— ἀσώματος 29, 36, 37, 38
— δημιουργία κατὰ τὴν σύλληψιν
51, 52

— διαίρεσις 40, 55, 102
 — δύναμις 32, 34, 36, 39 ἔξ., 50, 51, 53, 54, 58, 59, 81, 83, 84, 91, 92, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 109, 137, 146
 — εἶδος 41
 — ἐνιαῖον 32, 34, 36 ἔξ., 39, 52, 137
 — κίνημα 92
 — κτῆμα 37
 — κυρία σώματος 30
 — λεπτομερῆς 37
 — λεπτότης 36, 38, 137, 143
 — λογικῆ 32, 34, 35, 41, 42, 49, 54, 55, 56, 88, 137
 — μέρος 34, 37, 40, 41, 42, 49, 50, 59, 106
 — μεταφύτευσις 51, 52
 — μονοειδῆς 36
 — μονομερῆς 88
 — μόριον 49, 50
 — νοερά 34, 35
 — ὄχημα 37, 38
 — παχυμερῆς 37
 — ποιότης 42
 — προὔπαρξις 51
 — σῶμα 37, 38, 137
 — τριγενῆς 32
 — τριμερῆς 55

adfectus 92, 114
 affectio 19
 affectus 19, 20
 Affekt 20
 anima 37, 38
 arbitrium liberum 13
 avaritia 114
 bonum 70
 charisma 34
 conarium 20
 constantia 98
 Determinismus 15
 esprits vivaux 20
 facultas 39
 Generatianismus 51
 Indeterminismus 14
 ira 114
 Kreatianismus 51
 Leidenschaft 20
 libido 114
 massa damnata 74
 passio 19
 passion 20, 112
 — particulière 20
 — primitive 20
 perturbatio 19, 98
 Präexistenz 51
 principale mentis 47
 Relativität aller Werte 11
 Trichotomie 34
 voluntas 66

Π Ι Ν Α Ε Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Α΄ Σημασία καὶ δομὴ τῆς ἐργασίας	9
Β΄ Περὶ αὐτεξουσίου καὶ πάθους κυρίως ἐξ ἐπόψεως ὁρολογίας	
α΄ Αὐτεξούσιον	13
β΄ Πάθος	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ	
Η ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΕΚ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ	
ΨΥΧΗΣ	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ	
ΤΟ ΕΝΙΑΙΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΑΥΤΗΣ ..	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ	
ΤΟ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΝΕΥΜΑ	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ	
Η ΑΥΤΕΞΟΥΣΙΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ	
ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΑ	
ΠΑΘΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ	
Α΄ Τὸ ὑποκείμενον τῆς ψυχῆς πνεῦμα	78
Β΄ Τὰ πάθη ὡς ἔκουσία «παραχάραξις» φυσικῶν τῆς ψυχῆς	
δυνάμεων	80
Γ΄ Τὰ ἐπὶ μέρους πάθη τῆς ψυχῆς	109
α΄ Ἐπιθυμία	116
β΄ Φόβος	118
γ΄ Ἡδονὴ	121
δ΄ Λύπη	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ	
Η ΑΠΑΘΕΙΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΑΔΙΑΛΕΙΠΤΟΥ ΗΘΙΚΟΥ	
ΑΓΩΝΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΓΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ ..	126
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	137
ZUSAMMENFASSUNG	143
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	148
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	149
ΠΙΝΑΕ ΧΩΡΙΩΝ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ	157
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΟΡΩΝ	158

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- Der Neid bei Johannes Chrysostomus, unter Berücksichtigung der griechischen Philosophie (Abhandlungen zur Philosophie, Psychologie und Pädagogik, Bd. 56), Bouvier Verlag, Bonn 1969 (Diss.).
- 'Ο Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γ. Γεμιστοῦ - Πλήθωνος, ἐν: 'Επετηρὶς τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 38 (1971) 297-341 (Περίληψις γαλλιστί, 515-516).
- Die Grenzen der Kirche in der Sicht der Orthodoxen Katholischen Kirche, in: Ökumenische Rundschau, 21 (1972) 316-332.
- 'Ο ἄνθρωπος κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς 'Ορθοδόξου καὶ τῆς Λουθηρανικῆς 'Εκκλησίας, ἐν: Γρηγόριος Παλαμᾶς, 57 (1974) 122-134.
- Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ιδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος - Γεμιστοῦ, (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, 13), Θεσσαλονίκη 1974. 2α ἔκδοσις ὑπὸ ἐκτύπωσιν. (Βραβεῖον 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν).
- Eine orthodoxe Stellungnahme zur Interkommunikationsstudie des DÖSTA, in: KNA - Ökumenische Information, Nr. 44, 29.10.75, S. 5-9; und mit Anmerkungen: Arbeitsgemeinschaft christlicher Kirchen (Hrsg.), «Interkommunion». Eine Studie und Stellungnahmen, in: Materialdienst der Ökum. Centrale, Frankfurt 1976 (Sonderausgabe), S. 36-43.
- Die Ikonenverehrung nach Johannes von Damaskos als Beispiel orthodoxer Theologie und Frömmigkeit, in: Ostkirchliche Studien, 25 (1976) 138-165.
- Das Bemühen der orthodoxen Kirche um Einheit und ihre Vorstellung von Kircheneinheit, dargelegt am Beispiel des orthodox - altkatholischen Dialogs, in: Internationale Kirchliche Zeitschrift, 66 (1976) 149-162.
- Grundlegende Gedanken über die byzantinische Philosophie, in: Βυζαντινά, 9 (1977) 167-186.
- Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, in: Φιλοσοφία 7 (1977) 384-400 (Περίληψη, 401-403).
- Zum Stand der Forschung über G. Gemistos Plethon ausgehend vom Werk Fr. Schultzes. Nachwort zum Neudruck: Fr. Schultze, Philosophie der Renaissance, 1. Band: Georgios Gemistos Plethon..., Leipzig 1975, Leipzig 1978.

- E. Theodorou / Th. Nikolaou, Das Amt der Diakoninnen in der kirchlichen Tradition, in: Una Sancta, 33 (1978) 162-172.
- Eine Demonstration der Einheit. Zum orthodoxen Verständnis der Katholizität der Kirche, in: KNA - Ökumenische Information, Nr. 51, 20.12.1978, S. 6-8.
- Die Sakramentsmystik bei Nikolaos Kabasilas, in: KNA - Ökumenische Information, Nr. 20, 16.5.1979, S. 5-8, Nr. 21, 23.5.1979, S. 5-9.
- Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ἐν: Κληρονομία, 11 (1979) 59-92.
- Eine quellenkritische Untersuchung des Traktats (87) De iconis der Quaestiones Quodlibetales und seine Bedeutung hinsichtlich der Verurteilung von Johannes Italos, erscheint in: Actes du XV Congres international des études byzantines, Athènes 5-11 Septembre 1976, 20 S.
- Die Kunst und ihr erzieherischer Wert bei den drei Hierarchen (Basilios dem Grossen, Gregor von Nazianz und Johannes Chrysostomos), in: Θεολογία, 49 (1979) 889-911.
- Der Lutherische Weltbund als Partner des theologischen Dialogs mit der Orthodoxen Kirche, in: St. Alexe (Hrsg.), Almanach der rumänisch - orthodoxen Kapelle «Michael Stourza...», Baden - Baden 1980, S. 166-175.
- Προετοιμασία καὶ προβλήματα τοῦ ἐπίσημου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παγκόσμιας Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἐν: Ἀπόστολος Βαρνάβας, 41 (1980) 135-141, 177-185. (Τὸ Α΄ Μέρος εἶναι μετάφρασις τῆς προηγουμένης μελέτης).
- Der Mensch als politisches Wesen nach Basilios dem Grossen, in: *Vigiliae Christianitatis*, 35 (1981) 24-31.
- Zur Diskussion über die Confessio Augustana aus orthodoxer Sicht, in: Una Sancta, 35 (1980) 154-160.
- Die orthodox - lutherischen Beziehungen im 16. Jahrhundert, in: KNA - Ökumenische Information, Nr. 14/15, 2.4.1980, S. 7-10.
- 130 ἄρθρα ἐπὶ θεμάτων Βυζαντινολογίας, ἐν: Meyers Enzyklopädisches Lexikon.
- Ἔτερα ἄρθρα, μεταφράσεις, βιβλιοκρισίαι καὶ νεκρολογίαι ἐν: Γρηγόριος Παλαμᾶς, Δελτίον Βιβλικῶν Μελετῶν, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, Κληρονομία, Ὁρθόδοξος Μετανάστις, Archiv für Geschichte der Philosophie, Internationale Kirchliche Zeitschrift, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Ökumenische Rundschau, Orthodoxe Stimmen.

